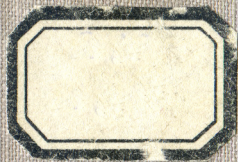

ВАСИЛЬ МИНЮ

В А С И Л Ь М И Н К О

ЧЕРВОНИЙ ПАРНАС

ЧЕРВОНИЙ ПАРНАС

Василь Мико

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК

КИЇВ • 1972

Сповідь
Колішнього
пужанина

Василь Минко належить до тих, кому випало щастя закладати підмурки красного письменства Радянської України. В його спогадах проходить галерея широко знаних майстрів слова, як О. Вишня, В. Блакитний, М. Куліш, Г. Косинка, П. Тичина, В. Сосюра, Ю. Яновський, С. Пилипенко та інші. В книзі відбито складність і суперечливість тогочасного літературного розвою.

Найбільше уваги автор віддає першій на Україні революційній спілці селянських письменників «Плуг», членом якої він був.

У розділі «Гості моєї хати» автор розповідає про своїх побратимів М. Шолохова, П. Панча, О. Довженка, Жоржі Амаду, А. Малишка.

ЧЕРВОНИЙ ПЛАТЯС

**Коли входиш у літературу, чисть
черевики. Не забувай, що там був
Пушкін, був Гоголь, був Шевченко!
Обітри черевики!**

Остап Вишня

исть черевики...

Добре тепер. Заманулося тобі в літературу — йдеш одразу у кабінет молодого автора при Спілці письменників. А при дорозі сидять чистильники, наваксують тобі черевики до блиску.

Обітри черевики...

А хіба знав я, входячи в літературу, що входжу в літературу? Я просто писав п'єски, сам ставив їх у рідній Минківці і сам грав у них комічні ролі.

Коли я вперше по революції приїхав до Харкова, тодішньої столиці України, чистильники черевиків уже траплялися на вулицях. А Спілки письменників і кабінету молодого автора при ній ще не було.

Даруйте, шановний читачу, що я розпочну свою сповідь з абетки.

Народилася перша Спілка революційних письменників у квітні 1922 року. Прибрала собі назву — «Плуг». Першим її літописцем був Остап Вишня:

«ПЛУГ...

Думаєте, плуг «сака» однолемішний... Ні...

Це ПЛУГ і не плуг, і машина й не машина, і оре й не оре...

Сидить, значить, ніби звичайнісінький гурт людей.
А хто йде, хто проходить,— зразу:

— Дивись!.. ПЛУГ!»

За свідченням Остапа Вишні, все почалося так.
Зійшлися якось Сергій Пилипенко, Андрій Панів, ще хтось. І Пилипенко, майбутній голова «Плуга», запитав:

— Що ж, хлопці, робитимемо?

А Панів:

— Хто й зна... Щось робитимемо.

— А що саме робитимемо?

— Писатимемо. Ось послухайте:

Коли пас я маленьким гусят,
Мені сонце всміхалося любо...

— Пас маленьким гусят?

— Пас.

— Сонце всміхалося?

— Всміхалося...

— От і добре. Будете за секретаря... Хто ще є такий, що пише? Щоб із селян?

— Шевченко ще є... Пише.

— Давай сюди.

— Коляда є! Крашаниця є. Сенченко казав, що письменником хоче бути!

Розробили статут, у першому пункті записали:

«Спілка «Плуг» має на меті об'єднувати розпорошених досі селянських письменників, що, ґрунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, ідуть разом з останнім до створення нової соціалістичної культури...»

Серед тих, що підписали статут, значиться й Остап Яровий. Це якась напівміфічна особа. Жодного його твору мені не довелося читати. Більш того, прогля-

нувши списки членів «Плуга» за весь час його існування, такого прізвища я не знайшов. У своїй усміщці Остап Вишня згадує його так:

«— Здрастуйте! Хто ви такий?

— Я?.. Остап Яровий.

— Письменник?

— Ні.

— Пишете що-небудь?

— Пишу. Листа ось батькові написав, щоб гроші на марки прислав...»

Незабаром у газеті «Вісті» з'явилося оголошення: «Перша вечірка «Плуга». А потім ті вечірки почали відбуватися щопонеділка, їх чудово змалював Остап Вишня.

Але що це я весь час виїжджаю на Вишні? Треба вже й самому починати свою сповідь. Треба — й боюся. По-перше, куди мені, грішному, до першого плужанського літописця. І друге: «Плуг», про який я збираюся розповідати,— не звичайний плуг.

Щоб тільки побіжно ознайомитися з літературою про звичайний плуг, я просидів два дні. А якби не побіжно? Певен, що написав би наукову дисертацію й дістав звання доктора наук.

А яка існує література про літературний «Плуг»? У БСЭ, наприклад, я його зовсім не знайшов. А в УРЕ йому відведено 26 рядків, майже в два рази менше, ніж звичайному плугу.

До УРЕ, зрештою, я великих претензій не маю — їй треба потроху сказати про все на світі. А ось інститут літератури може, й повинен, сказати більше. Чомусь віриться, що він укладе бодай коротку історію «Плуга» до його п'ятдесятиріччя.

А тим часом дещо розповім сам.

НА ПОКЛИК ПЕГАСА

На який саме плужанський «понеділок» — сьомий чи п'ятнадцятий — потрапив я вперше, історії нецікаво. А що тягло на ті літературні вечірки людей, подібних мені, може, комусь і знадобиться.

За відрядженням комсомолу й комнезаму я тоді почав учитися на робітфаці Харківського сільськогосподарського інституту. Українську мову й літературу на моєму курсі викладав Майк Йогансен. Дізнавшись, що він поет, я дуже зрадів: він був третім живим письменником, якого мені пощастило бачити.

(Першим і другим були Володимир Короленко й Анатолій Луначарський. Про зустріч з ними у Полтаві я вже розповідав у своїй автобіографічній повісті «Моя Минківка»).

Після одного уроку підходжу до Йогансена, запитую:

— Михайле Гервасійовичу, вибачайте: а чи є у Харкові ще живі письменники?

Був Йогансен старший від мене років на сім, але виглядав майже юнаком. Жвавий і рухливий, він завжди кудись поспішав.

Моє запитання, очевидно, його зацікавило, бо враз спинився, відвів мене в куток.

— Як це — живі письменники? — мило усміхнувшись, перепитав він.

— Та ось як ви. Може, ще є такі?

— Таких, як я, немає. Я — унікал! — голосно засміявшись, відповів Йогансен. Потім, враз посерйознішавши, докладно розповів про харківських письменників, зокрема про «Плуг», про його «понеділки».

Плужанські літературні вечірки відбувалися у Всеукраїнському селянському будинку на Павлівській, тепер майдан імені Рози Люксембург.

Хай це буде сентиментально, але я, буваючи тепер у Харкові, бодай пройдуся повз нього. Він пахне мені революцією.

У перші пореволюційні роки, приїжджаючи до Харкова у комсомольських та комнезамівських справах, я по кілька днів жив у Сельбуді, подружив з багатьма такими, як і сам, селянами. Сельбуд приймав нас, немов рідних, годував борщами, а головне — газетами, концертами й виставами.

Навскіс від Сельбуду містився тоді Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Багато ночувальників приїжджали до голови ВУЦВКу Григорія Івановича Петровського. Я тоді теж бачив його, а пізніше й розмовляв з ним.

Сельбуд знайшов я одразу, незважаючи на те, що вулиці та майдани тоді увечері майже не освітлювалися. (Підводила малопотужна міська електростанція, прозвана «турчанкою», бо турбіни для неї були куплені в Стамбулі). Не дуже райдужила електрика й у чималій залі на другому поверсі. Одна лампочка на сцені й друга в залі увесь час блимали, а іноді майже зовсім пригасали.

На сцені стояв стіл, застелений червоним, кілька стільців. У залі — повно люду. Вражений, оглядаю присутніх: невже всі вони письменники? Але чому жоден не схожий ні на Короленка, ні навіть на Майка Йогансена, який у нас на робітфаці виглядав джентльменом?

Знайшов вільне місце, сів, поволі почав розуміти, що мої сусіди — теж студенти, а старші віком, мабуть, учителі. Почали надходити й письменники. Навколо мене чулося:

— Ото з чубчиком — Божко.

— А он іде Голота.

— І зовсім не Голота. Голота без однієї руки...

Чекали на Пилипенка, «папашу», як плужани любовно називали свого голову. Від сусідів дізнаюся, що він ще й редактор газети «Селянська правда». А запізнюється, мабуть, тому, що дописує передову або заслухався Остапом Вишнею, який працює у нього секретарем.

Та ось гамір у залі трохи згас, почувся:

— Йде!

Усі повернули голови назад, до дверей, від яких ішов кремезний красивий вусань в окулярах на рівному носі. Був у темному напіввійськовому френчі, в галіфе і чоботях. Ішов швидко й певно, тримаючи в руці грубезного портфеля.

(У кожусі та парубоцькій сивій шапці, яким змалював Пилипенка Олександр Довженко, а тоді — художник Сашко, я побачив його взимку).

Вітаючись кивком голови зі знайомими, голова «Плуга» пройшов на сцену, поклав свого портфеля на стіл і... А далі почалося точнісінько так, як в остаповишнівському «Понеділкові»:

«— Товариші! Прошу зайняти місця...

— Шшш...

— Прошу уваги, товариші. Сьогодні у нас програм такий: спочатку автори прочитають свої вірші, а потім ми ті вірші обговорюватимемо...»

Хто саме читав на тій вечірці вірші, не скажу. Може, кучерявий Андрій Панів, може, Петро Голота, а може, й Павло Усенко... Ні, він, здається, з'явився з Полтави трохи пізніше.

Запам'ятався тодішній Усенко тим, що був ще тонший, ніж тепер, ходив у чорній шкірянці і не читав, а ніби співав із сцени:

Дівчино, секретарю, як тебе любили ми,
Десь ти за заметами, за снігами білими...

Ой, скільки часу минуло відтоді, а ці рядки закарбувалися в серці досі, бентежать душу згадками про комсомольські літа!

Не виступав, очевидно, того понеділка й Володимир Сосюра, бо таке не забувається. Бо почувши його іншим разом, я закохався в нього з першого погляду й навіки. А дівчатка, що сиділи поблизу, просто умлівали від захоплення й насолоди.

Сосюра був тоді уже автором «Червоної зими», отже, ходив у метрах, але поводився з усіма аж надто демократично, що часом відбивалося на його бюджеті: позичав усім гроші, і дехто забував віддати. Коли я пізніше познайомився з ним, його першим запитанням було:

— Ти теж пишеш?

— Пишу,— відповів я, почувавши, що зашарівся, немов дівчина.

— Також вірші?

— Та ні... П'єски.

На це Володя якось байдуже а-акнув і мовив:

— Дай закурити...

(Згодом я переконався, що до театру Володимир ставився так собі, зате дуже любив кіно, не пропускав жодного фільму).

Виступав Сосюра на літературних вечорах часто, був, так би мовити, активним членом «Плуга». І мені тепер, як колишньому плужанинові, прикро, що в УРЕ про це не згадується. У статті про нього сказано, що він належав до літорганізацій «Гарт», ВУСПП.

На другій вечірці я зустрівся зі своїм земляком із Валок Грицьком Колядою. Пишався, звісно: мій земляк — поет! Вразив він мене тим, що із Грицька раптом став Гео і читав свої чудернацькі вірші дуже голосно — мабуть, щоб перекрити регіт, що лунав у залі.

Мої рідні Валки були для «Плуга» джерельним «кладезем», з якого він черпав кадри. Крім Грицька-Гео Коляди, до нього тоді належали мій старий знайомий Петро Панч, Анатоль Крашаниця й Іван Момот. Ще один земляк — Гордій Коцюба — не був плужанином, але також виступав на «понеділках».

Там уперше побачив я й Павла Тичину. Кажу «побачив», бо чомусь ні разу не чув, можливо, пропустив той вечір, коли він виступав. Сидів він завжди десь у затінку, уважно слухав, часом поправляючи пальцями пенсне.

Щодалі частіше почали виступати з читанням «малюнків», «мініатюр» і просто оповідань плужанські прозаїки — Сашко Копиленко, Сава Божко, Іван Кириленко, Василь Вражливий.

Коронними «понеділками» для аудиторії були ті, коли виступав зі своїми усмішками Остап Вишня. Як він тоді виглядав, хоч убийте, не пам'ятаю. Чомусь він запам'ятався мені таким, яким бачив в останні роки його життя. Одне тільки не забулося: був набагато веселіший...

А ось п'єс на «понеділках» не читали. І мені було дуже прикро: хіба драматургія — не література? Мені ж так хотілося стати драматургом! Пізніше я довідався, що драматурги у «Плузі» були: Володимир Гжицький, Дмитро Бедзик, Тодось Степовий, Василь Муринець і навіть Андрій Головка та Іван Сенченко пробували свої драматургічні крила.

Та вони своїх п'єс не читали, мій потяг до «Плуга» згас, і я, зрадивши Пегаса, як той метелик, полетів на інше, яскравіше світло...

В ОБІЙМАХ МЕЛЬПОМЕНИ

Найбільше у Харкові театральне приміщення, в якому тепер грає музкомедія, звалося тоді театр «Муссурі». А поблизу нього, у саду, існував літній театр «Тіволі». У перші пореволюційні роки на сценах цих театрів грала українська трупа, якою керували старий славнозвісний актор і режисер Лев Сабінін та молодий талановитий актор і режисер Іван Юхименко.

Перший ставив «За двома зайцями», «Паливоду», «Ой не ходи, Грицю» та інші п'єси старого репертуару.

Влітку приїжджав з Києва на гастролі Панас Саксаганський. Можу похвалитися, що я бачив його в багатьох виставах.

Юхименко намагався бути новатором, йти в ногу з революцією. Оскільки ж нових революційних п'єс не було, Юхименкове новаторство обмежувалося «Ревізором», «Затопленим дзвоном», а в основному «Грихом», «Брехнею» та «Панною Марою».

Ждучи з моря погоди, тобто — радянського репертуару, і щоб підготувати кадри для нього, Юхименко разом із режисером Дмитром Грудиною створили в 1921 році при театрі «Муссурі» акторську студію. Був то час усезагального творчого палахкотіння, багато вихованців тієї студії стали потім народними й заслуженими артистами України: Іван Твердохліб та Андрій Крамаренко — в Одесі, Юрко Заховай — у Харкові, а потім у Львові, Михайло Хорош — у Запоріжжі, Варвара Чайка — у Києві.

І ось до тієї славнозвісної студії потрапляю і я. Удень на робітфаці вивчаю агро-біо-матнауки, а ввечері — історію театру, естетику, дикцію, мімодраму і.. пластику.

Ой, та пластика! Викладала її відома у Харкові балерина Цапок. Щиросердно каюся: багато завдав я їй клопоту своєю минківською незграбністю. Уявіть собі зграйку тендітних міських студійок, серед яких скаче довготелесий Дон-Кіхот.

На уроки пластики треба було приходити у трусах і безрукавних майках. Як виняток, на першому уроці балерина дозволила мені бути у червоному галіфе, а на другий — категорично не допустила.

— Одягніть, як усі, труси!

Де було їх узяти? До стипендії лишалося ще днів зо п'ять, до того ж її не вистачало мені на цигарки і навіть на тараньку. (До речі, тараня не була тоді делікатесом, продавалася на всіх базарах). Лишалося чекати до неділі, щоб підробити грошей на залізниці, де ми часом розвантажували вугілля.

Майбутній народний артист, а тоді мій щирий друг Ваня Твердохліб порадив:

— А ти, Васько, підкороти свої підштаники. Ось і будуть труси.

Хіба думав я, що Ванько комедіант не тільки на сцені? Послухався його, підкоротив полотняні підштаники, прийшов у них на пластику. Реготали всі, а найдужче Твердохліб:

— Новатор Васько! Незаможні труси придумав...

Та то було півбіди, студійці сміялися доброзичливо, чимало з них також походило з села. Біда підстергла мене, коли вдарили морози: мерз я, мов той Рячко.

Теорію нам викладали найкращі в Харкові театрознавці, зокрема професор Яків Мамонтов. Дізнавшись, що професор до того ще й драматург, я з душевним трепетом признався йому, що теж пописую. Яків Андрійович зацікавився, сказав, що охоче прочитає мої творіння.

Зрадів несказанно: сам професор Мамонтов, найкращий, як мені сказали, у Харкові драматург прочитає мої п'єси. Але моя радість наступного дня змінилася печаллю. Написані мною у Валках та Минківці п'єси я зберігав у своєму дерев'яному сундучкові, а той сундучок зберігався в загальностудентському сховищі при гуртожитку. Дістав я ті п'єси і мало не розплакався від розпачу: їх потрубили миші...

Крилатий Пегас брикався, не хотів брати мене на свою спину. Я змушений був цілковито віддатися Мельпомені, тим більше, що богиня почала мені сприяти. Режисер Юхименко взяв кількох студійців і мене до своєї трупи. У «Панні Марі» мені припала невеличка роль солдата. Дай боже всім молодим акторам грати маленькі ролі з таким душевним трепетом!

Ще потім мені поталанило грати мікророль ксьондза у постановці Бориса Глаголіна «Лі-лю-лі» за Роменом Ролланом. Глаголін вважає тоді чи не найбільшим новатором у Харкові. У попередній своїй постановці «Пан» він вивів на сцену майже голісіньких дівчаток. За це його гостро розкритикували, і він у «Лі-лю-лі» випустив фей уже в трико.

На жаль, а може, якраз навпаки, Мельпомена незабаром мене зрадила. Під час різдвяних свят трупа Юхименка виїхала в Суми, а потім ще кудись на гастролі. Студія, залишившись без головного керівника і найталановитіших студійців, припинила своє існування.

По тому минув, може, з місяць. І раптом чую: при Всеукраїнському сельбуді створюється самодіяльний театр імені Лесі Українки. Організаторами його стали наш другий керівник студії Дмитро Грудина і директор школи імені Грінченка професор Микола Сулима.

Першою виставою театру були «Гайдамаки» Т. Шевченка за інсценівкою Леся Курбаса. Залізняка грав

Грудина, Гонту — Сулима. Звідки у цього чудового професора прорізався акторський талант — і досі дивуюся. Я трохи запізнився на розподіл ролей і грав у масовці, але із словами — першого чи другого запорожця.

Репетирували в школі імені Грінченка, а ставили в театральному приміщенні, де тепер грає Харківський ТЮГ, у Сельбуді, по робітничих клубах.

Відомо, що Курбас, інсценізуючи «Гайдамаків», вдав ся до античних форм, увів так званий хор. Будучи в Греції, я дивився «Медею» і мимоволі порівнював з нашою постановкою «Гайдамаків». Афінські хористки були ніби німфи, що злетіли з неба на землю, милуючи зір і слух своїм убранням, пластичністю й співучістю. Наші ж хористки були одягнені у сірі свитки, пошиті з мішкщини, рухалися анемічно, навіть без музики.

Та це мені стало ясно тепер, а тоді я захоплювався нашими «Гайдамаками», і захоплювалися ними харківські глядачі. Вистави користалися незмінним успіхом.

Грали по суботах та неділях, а в буденні вечори підготували «Йоганну, жінку Хусову» та «В катакомбах» Лесі Українки. Випустили прем'єру і швидко переконалися, що успіх зрадив нас. Можливо, тому, що режисуря не знайшла відповідного рішення, а більше, мабуть, через те, що головні ролі виконував чудовий філолог, але нікудишній актор Сулима — професорського звання для Хуса було замало.

(До речі, за «Йоганною, жінкою Хусовою» я особисто не шкодував. У ній мені довелося грати напівголого раба Габала. Щоб бути на сцені чорним, я вимазував на тіло цілу банку мазі, а помитися після вистави було ніде, лазня зачинялася раніше).

Перед нашим самодіяльним театром постали дві гострі проблеми: що ставити і як піднести художній рівень вистав. А ці проблеми одразу зіткнулися лобами.

Щоб піднести художній рівень, треба було запросити до театру досвідчених акторів-професіоналів. Таких набралось чимало, і ми, вчорашні студійці, щиро раділи: буде на кого рівнятися! Але ті «досвідчені», щоб мати гарантований заробіток, поставили умову: грати в таких п'єсах, які б напевне давали гроші. Тобто, йшлося про репертуар гаркун-задунайських.

Наш головний режисер Дмитро Грудина, а за ним і вся молодь категорично сказали «ні», з обуренням відкинули умови професіоналів. Ми прагнули тільки до нового, до революційного. Довго сперечалися, перебираючи десятки п'єс, і нарешті запланували: «Саву Чалого» Тобілевича, «Одруження» Гоголя, «Лікаря з примусу» Мольєра і «Мірандоліну» Гольдоні.

Запланували... і поставили. На зарплаті у нас було тільки кілька акторів-професіоналів, які погодилися з нашим репертуаром. З них хочеться найтеплішими словами згадати Йосипа Маяка — і чудового артиста, і доброго вчителя-порадника.

Уся молодь грала на ентузіазмі, не одержуючи жодної копійки. Правда, ми з Іваном Твердохлібом трохи підробляли тим, що допомагали декоратору й костюмерші. А влітку я кілька місяців підмітав вулицю, що пролягала між школою імені Грінченка та Благовіщенським собором. Служити Мельпомені, так служити!

«ОЙ У ПОЛІ ЖИТО...»

Коли саме розпався театр імені Лесі Українки — точно не скажу. А перевірити ніде, бо про нього не згадується в жодній писаній історії.

Вечори стали вільні, мене знову почав вабити драматургічний Пегас. Але про що писати, з якого життя?

Від села я вже відірвався, а до міста ще не пристав.

Згадався професор Мамонтов. З його лекцій я дізнався, що існує й така форма драматургії, як інсценізація. Не мучся з вибором теми, не мудруй над сюжетом — бери чужу літературну річ і перелицьовуй її на драму чи комедію.

Засів я в читальні за нові журнали, перечитую одне за одним оповідання письменників. І — о радість! Натрапляю на «Червону хустину» Андрія Головка. Оповідання просто зачарувало мене. Розпитую Майка Йогансена, хто такий Головка, дізнаюся, що він — плужанин.

Дочекавшись чергового «понеділка», біжу до Сельбуду. Бачу, що вже прийшли Сосюра, Панів, Божко... А де ж Головка? Хтось із моїх сусідів підказав:

— Мабуть, отой, у шкірянці, з люлькою в зубах.

Підходжу до того, з люлькою, кажу:

— Здрастуйте, товаришу Головка!

Той засміявся, відповів:

— Не плутайте, юначе, я — Михайло Биковець.

Про Биковця мова буде далі, і не раз, а зараз — про Андрія Головка. Того вечора він не був у Сельбуді. «Та й рідко буває, — пояснив Биковець, — бо живе десь за Харковом у селі».

Мені таланило. Яюсь, коли я вдень забіг до сельбудівської читальні, бібліотекарка, знаючи, що я цікавлюся Головком, сказала, що він сидить у сельбудівській їдальні. Такий худорлявий, з руським розкуйовдженим чубом, у синій косоворотці. Сидить за столом і пише.

— Що пише?

— А я знаю. Піди й подивися.

Я пішов і одразу побачив у кутку, біля вікна, руського у синій косоворотці. Перед ним на столі стояла

склянка недопитого чаю, якась закуска. Часто куйовдючи чуба п'ятірнею, він зосереджено писав.

Сів і я осторонь, замовив склянку чаю, бо на більше не було грошей. Сидів і захоплено дивився, як живий письменник працює. Він мене, звісно, не помічав. Зате мене незабаром помітив офіціант, який почав бурчати:

— Ти довго сидітимеш? Почаював собі і йди, дай іншим почаювати.

Що писав тоді Головка? Може, «Пасинки степу» чи «Удовині діти». А може, вже починав свій знаменитий «Бур'ян»?

Дочекавшись, доки Головка вийде з їдальні, я підійшов до нього, привітався, наївно поцікавився:

— А що ви ще написали? Крім «Червоної хустини».

Він посміхнувся і чомусь тихо, щоб ніхто не чув, перерахував мені свої твори. Записавши, в яких журналах вони надруковані, я одразу ж подався до читальні. Дуже мені сподобався «Пилипко», але «Червона хустина» зворушувала сильніше.

Того ж вечора я засів у гуртожитку за столом і почав перелицьовувати його оповідання на п'єсу. Скільки вечорів я просидів, не скажу, може, два тижні. (Ой, як тоді швидко писалось!) Перелицьовував не тільки оповідання, а й назву, перехрестивши «Червону хустину» на «Ой у полі жито». Переписав начисто у новий зошит, прочитав — сподобалося. Прочитав друзям-студентам, похвалили.

— Давай Михайлові Гервасійовичу!

Майк Йогансен, як завжди, кудись поспішав після лекції. Не глянувши навіть у зошита, він поклав його у портфель і побіг, кинувши мені на ходу:

— Обов'язково прочитаю і завтра поговоримо...

Розмова та була дуже короткою. Милий і душевний

Йогансен попросив пробачення, що напередодні не глянув у зошита, гадав, що там вірші, аж воно...

— Зрозумійте, любий товаришу, що я не драматург, отже... Але п'єсу вашу прочитав і скажу, що в ній щось є. Сюжет є, мова гарна і...

Про яке ще «і» була в нас розмова, забулося, пригадую тільки, що Йогансен ураз вигукнув: «Еврика!», запитав:

— Ви знаєте, що до Харкова прибув театр імені Франка?

Про це я знав і побував навіть на двох його виставах: «Суеті» та «Чорній пантері». Тоді я вперше побачив на сцені Гната Юру в ролі Терешка Сурми, одразу закохався в нього, як рік перед тим у Сосюру та Остапа Вишню. Щиро признався в цьому Йогансену, і він, викрикнувши знову: «Еврика!», враз запропонував:

— Ось і підіть до нього, до Гната Юри...— Сказав це і сам завагався.— Ні, краще зробимо так. Є в мене у театрі знайомий актор, він також пописує. Я йому напишу зараз записку...

Франківці кілька місяців грали не в міському театрі, а в приміщенні колишнього кафешантану на харківській набережній. Там же поряд і жили в гуртожитку, перші місяці багато хто спав просто на соломі.

Іду до театру, знаходжу адресата. Ним був Аркадій Любченко, актор і письменник, як він сам себе величав. Порівняно з іншими акторами й письменниками, виглядів він імпазантно — і одягом, і поведінкою.

Що писав йому Йогансен — не знаю, очевидно, щось доброзичливе, бо Любченко галантно подав мені руку, люб'язно мовив:

— Давайте прочитаємо...— глянув на заголовок, одразу похвалив: — «Ой у полі жито...». Звучить романтично. Зайдіть через тиждень.

Не жив я той тиждень, а палахкотів. Що мені скажуть? Може, похвалять? Адже «Червону хустину» всі хвалять... Тиждень, нарешті, минув, і Любченко мене справді... похвалив. За мову і особливо за сюжет.

— Оригінальний! Надзвичайно оригінальний сюжет!

Про те, що «Ой у полі жито...» — інсценізація, я не зазначав, бо не знав, що так потрібно робити. А Любченко, догадуюсь, просто не читав Головної «Червоної хустини». Похвала та закінчилася зовсім несподіваними висновками.

— Писати ви можете. Це факт! — ще раз підтвердив Любченко. — Але театр імені Франка для дорослих. Спробуйте написати щось не для дітей, а для солідної публіки. І таке, таке!.. — Він підняв стиснутий кулак, потім обидва кулаки. — Щоб були грім і блискавка! Щоб усе бухало і стріляло!.. Одне слово — революція! Розумієте — революція!

Говорив він це так патетично і так експресивно розмахував руками, що я, немов той кролик, погодився з ним і почав дякувати за щирі поради. Щирі поради врешті поляскав мене по плечу, милостиво подав руку.

— Бажаю успіху!

ПОМІЖ «ПЛУГОМ» І «ГАРТОМ»

Кілька днів моя голова дзвеніла малиновим передзвоном:

— Щоб були грім і блискавка! Щоб усе бухало й стріляло! Революція!

І раптом натрапляю на невеличке оповідання О. Громова «Революція», яке одразу ж починалося:

— Дзю-ю-ю!

— Та-та-та!

— Ур-а-а!

Оповідання сподобалося мені динамічним розгортанням дії, здалося дуже легким для інсценізування. Сплановую, пишу сцену за сценою, додаю своє — подібні події відбувалися і в моїй Минківці.

Закінчую нарешті, біжу до Любченка. Цього разу він прочитав мою «Революцію» за якісь два дні, знову похвалив, але зробив два зауваження.

— Чому «Революція»? Адже мова йде про бандитизм на Україні. Раджу вам назвати «Лісові круки». Га?

Закреслюю при ньому стару назву, пишу «Лісові круки».

— І друге,— казав далі мій порадник. — П'єса ви йшла дуже кучою. Зробіть її на три дії.

Любченко знову поляскав мене по плечу, милостиво подав руку, побажав успіху.

Не спав кілька ночей, думав: п'єса ж не гума, щоб її розтягати.

З однієї дії робити аж три. Почнеш розтягати, а вона й лусне. Спало на думку: а що, як піти до плужан? Може, там уже читають п'єси, може, там задовольняться й однією дією?

У черговий «понеділок» побіг. Там, як і завжди, було людно, але читали переважно вірші й один одного критикували. Та ще як!

Щоб не повторюватися, наведу одне місце з Остапа Вишні, де Іван Шевченко критикував мого земляка Гео Коляду:

«Коляда... На чорта нам такі поезії? «Лісовики... гризуть ...зуби... індустрія... пиляє пісня». Кому воно потрібне?.. Пролетаріатові? Чи селянинові?.. Нікому воно непотрібне!»

Сидів ніби на голках. А що, як і мене отак рознесуть?.. Хай йому грець! Заховав свої «Лісові круки» подалі в кишеню.

Тим часом у Харкові утворилася нова літературна організація — спілка пролетарських письменників «Гарт».

Вона вже існувала близько року, але я там ще ні разу не був. Може, пролетарські письменники читають п'єси? Тим більше, що я — теж майже пролетарій: закінчив ремісничу школу, чотири роки кував і слюсарював.

Голову «Гарту» Василя Блакитного я знав, власне, кілька разів бачив на якихось зборах. Був він членом ЦВК СРСР та ВУЦВКу, членом ЦК КП(б)У, делегатом багатьох партійних з'їздів, головним редактором «Вістей» і ще кимось. Та чомусь я тоді не боявся високого начальства, йшов до нього як до голови пролетарських письменників. Порівняно з суворим на вигляд Пилипенком, Блакитний здавався мені людянішим і добрішим.

Сумська, 11. Другий поверх, праворуч — коридорчик. Одні двері, праворуч, прочинені, у кімнаті за великим столом хтось сидить, а біля нього ще двоє, про щось сперечаються. Блакитного між ними не бачу, іду в другі двері, потім у треті — о, він! Сидить за столом, швидко пише.

— Здрастуйте!

Блакитний, не відриваючи очей від писання, кивком голови відповів на привітання, рукою з пером показав на широкий диван трохи навскіс від його столу.

— Сідайте. Зараз поставлю крапку...

Як він був одягнений, ніяк не згадаю. Моя зорова пам'ять навек зберегла його в шкірянці, косоворотці з рядком світлих гудзиків і в кепці. Таким побачив я його вперше.

Поставивши крапку, тобто закінчивши, певно, речення чи абзац, Блакитний оглянув мене з ніг до голови, приязно поцікавився:

— Ви студент?

Упізнати студента тих часів було легко: багато з них ходили в картатих недоносках, що їх надсилала так звана АРА — американська організація допомоги потерпілим від війни в Європі.

Коли моє червоне галіфе майже зовсім розлізлося, я одержав вузенькі рябі штани й зелений піджак з округлими полами.

Розпитавши, звідки я, де вчуса, голова «Гарту» запитав:

— Вірші, мабуть, принесли. Так?

Не встиг я подати свій зошит з «Лісовими круками», як до редакторського кабінету увігнався один із тих, що сидів у сусідній кімнаті. Якщо не помиляюся, був то секретар редакції Таран.

— Василю, ти знову? — з докором накинувся він на Блакитного. — А передова?

— Зараз закінчу, зараз, — якось винувато відповів редактор і, повернувшись до мене, вибачилво мовив: — Чуєте, любий товаришу?.. А через півгодини мушу бігти на засідання. Отже... — він нахилився над календарем, перекинув один аркушик, другий — переглядав записи, запитав: — Ви можете зайти післязавтра? У такий саме час?

Коли в призначений час я знову прийшов до Блакитного, мені знову не поталанило з моїми «Лісовими круками». Зате пощастило в іншому, і я був дуже задоволений: до редакції «Вістей» завітав Лесь Курбас.

Я вибираю березиль,
Тому що він буря,
Тому що він сміх...

Це кредо Курбаса й театру «Березіль», який діяв тоді у Києві, я почув уперше на тій зустрічі. На ній, крім Блакитного та працівників «Вістей», були ще хтось з письменників, якщо не помиляюся, Юрій Смолич і Павло Тичина, який, до речі, деякий час і жив при редакції у маленькому закапелку.

Присутні сиділи на дивані та стільцях, знесених з інших кімнат, а Курбас отаборився на підвіконні єдиного вікна, що виходило в двір. Часом він зводився на ноги й знову сідав. Промовляв покволом, з паузами, в час яких ніби викрешував із себе думки. Ті думки були відчутно вагомі, бо всі слухали дуже зосереджено, напружено чекаючи, що мудрий, уже трохи сивуватий чоловік викреше далі.

Про що саме говорив Курбас, спробуй тепер згадати. Закарбувалося в пам'яті те, що лейтмотивом його кресання було:

Я вибираю березіль,
Бурю,
Сміх!

Поговорити з Блакитним того дня не довелося, він пішов проводити Курбаса. Зате третє побачення з ним було для мене дуже відрадным. Дізнавшись, що я пописую не вірші, а п'єси, голова «Гарту» ніби аж зрадів.

— То чому ж ви одразу не сказали? Нам потрібні такі. Ви чули, що у нас утворився театральний ГАРТ? Юрко Смолич керує ним, він теж пише... Чули?

Кортіло сказати, що чув, але брехати — язик не повернувся, і я промовчав. Тоді Блакитний подав мені аркушик паперу, ручку, сказав:

— Записуйте. Театральна майстерня ГАРТу. Працює щовечора в приміщенні Вищих педагогічних курсів імені Сковороди на Гоголівській... Ясно?

Увечері того ж дня біжу на Гоголівську. Ще внизу, у вестибюлі, почув з другого поверху гамір і сміх. Піднімаюся, крізь розчинені двері до великої зали бачу: на довгому килимі, одне за одним, перекидаються якісь люди. Молоді легко й красиво, а старіші — незграбно, деякі з них гєпаються, що викликає загальний регіт.

Придивляюся, упізнаю багатьох знайомих із студії, що існувала при театрі «Муссурі». Вони кидаються до мене, радіють:

— Нашого полку прибуває! Хай живе ГАРТ!

(Між іншим, на відміну від літературного «Гарту», театральні гартованці розшифровували свою назву так: Гурток Аматорів Робітничого Театру).

Цікавлюся, чого вони перекидаються, і дізнаюся: у студії при «Муссурі» ще панувала буржуазна пластика, а тут — акробатика. У новому революційному театрі повинні панувати рух і експресія!

Після уроку акробатики почалася репетиція. Театральні гартованці готували до постанови не якусь «Циганку Азу», не якийсь «Гріх», а цілком нову, революційну п'єсу, яку колективно інсценували за «Фата моргана» Коцюбинського.

Коротко кажучи, я потрапив до експериментальної театральної студії, яка заманіфестувала абсолютний розрив із старим мистецтвом. В основу було закладено колективне творення. Сценічний колективізм скеровували режисери Леонід Болобан та Леонід Предславич, а драматургічно-ідейний — спілка пролетарських письменників «Гарт» в особі Юрія Смолича.

Як Юрій Смолич ставиться до такого колективного п'єсописання тепер, можу відповісти певно: з незлобною усмішкою. Що було, те було.

Намагаюсь зараз уявити, яким був тоді Смолич зовні — і марно. Крізь туман десятиріч яскраво бачу тільки

його окуляри. Читаючи мої «Лісові круки», він часом знімав їх, витирав хусточкою й знову надівав. Запам'яталося це, мабуть, тому, що я ревниво стежив за ним із кутка, намагаючись угадати його думку про мою п'єсу.

Прочитав він її там же, в студії, в час репетиції, потім сів зі мною в аудиторії за партою, повів розмову. Не хвалив, як Любченко, але не вчинив і розносу. Спершу говорив він, очевидно, про архітектонічну побудову п'єси, про жанр та інші речі. Добре запам'яталося тільки таке:

— Ось ви написали під заголовком «Інценував В. Минко». А за ким інценували?

— За Громовим,— відповідаю.

— Ось так і напишіть: «Інценував за Громовим такий-то». Але це дрібниця,— вів далі Смолич. — Основне для письменника — мова. Вона у вас гарна, народна, але... У вас на кожній сторінці рясніє «бандити», а треба «бандити». Ви написали ось «кубаса»... Що воно таке?

— Оце, що з свині роблять, коли заріжуть,— пояснюю.

— Кендюх?

— Та ні, отаке кругле...

— Ковбаса?

— От-от. А у нас, у Минківці, кажуть — кубаса.

Смолич щиро сміється, доброзичливо веде далі:

— А на Чернігівщині кажуть «кунь» замість кінь. Що б же було, якби Коцюбинський у «Фата моргана» теж писав такою мовою?

Таким було моє знайомство з майбутнім метром української прози. Просидівши зі мною допізна, він відредагував у моїх «Лісових круках» усі «кубаси» й «бандитів», якими рясніли всі сторінки рукопису.

У ВІЙСЬКО ЧЕРВОНЕ

Як у полі заплакали гони
І птахи потягнулись у вирій,
Нас покликали в військо червоне...

Цю рекрутську пісню на слова плужанина Андрія Панива я почув десь у другій половині двадцятих років, а в двадцять четвертому новобранці ще співали, як і в Сосюриній «Червоній зимі»,— старовинного «чумака» і найновіші «кирпичики».

Поїзд віз нас із Харкова кудись на південь. Поряд зі мною на нарах у «теплушці» лежали покотом такі ж, як і я, призовники, переважно харків'яни. Одні спали, а інші, похмелившись після проводів, галасували:

Где-то в городе, на окраине,
Я в рабочей семье родилась,
Лет шестнадцать, горемычная,
На кирпичный завод нанялась...

На стоянках ті, яким уже нічим було похмелитися, вривалися в станційні буфети, за хвилину-дві очищали їх і від питного, і від їстівного. Дехто за гроші, а здебільшого — за рахунок «царя небесного».

Было трудно мне время первое,
А потом, поработавши год...

Мій сусід, слюсар найбільшого в Харкові заводу ХПЗ Сашко Зінченко, штовхав мене в бік, філософствував:

— Чуеш?.. Було «трудно врем'я первое». Отак, може, й нам буде спершу... Ти жонатий?

— Ні.

— Тобі добре,— зітхав Сашко,— тільки мати, мабуть, плаче. А я ж місяць, як оженився...

Ми з Сашком потрапили в Ростов-на-Дону, в авіацію.

Перші місяці справді були труднуваті: зрання допізна нас муштрували, напихали знаннями, готували до дня присяги. Потім набагато полегшало, а мені — просто поталанило.

І хто допоміг? Крилатий Пегас і красуня Мельпомена одночасно.

Якось мене викликали до штабу, і не хтось там, а сам начальник Мокроус, який носив на петлицях по дві «шпали». Вищі від нього відмінні знаки — по «ромбу», у нашому авіазагоні носили тільки командир та комісар.

Заходив до штабу з острахом. Червоноармійці-другорічники казали, що начштабу викликає рядових тільки у надзвичайних випадках. Незграбно відкозиряв, бо тремтіла рука, відрепортував:

— За вашим наказом червоноармієць Минко прибув!

— Вільно, товаришу Минко! — відповів Мокроус, приязно усміхаючись. — Сідайте... Та не біля порога, а тут, до мого столу.

Розмовляв він хорошою українською мовою, що мені дуже сподобалося і водночас насторожувало: чому українською? Адже я перебував за межами України, де розмовляв по-своєму тільки із земляками.

Поцікавившись моїм здоров'ям, як я себе почуваю на військовій службі, начальник штабу врешті сказав, навіщо мене потурбував:

— Насамперед мушу попросити пробачення. Сталося непорозуміння. На ваше ім'я прийшли ось пакунки. Черговий по штабу не розібрався, що й до чого, розпечатав їх. Аж воно... — Це кажучи, Мокроус підсунув ті пакунки до мене. — Будь ласка!

Розгортаю один, бачу: «Лісові круки»... Двадцять п'ять новесеньких книжечок. Розгортаю другий, читаю: «Купала». Теж двадцять п'ять примірників.

— Надрукували!

Дитячу п'єсу «Купала» я написав навесні 1924 року, і допоміг видати її мій друг по театральному ГАРТУ Артем Шевченко. А хто був хрещеним батьком «Лісових круків» — забулося, дуже можливо, що Юрій Смолич, який працював тоді в Головреперткомі.

(До речі, один примірник цієї п'єси у мене зберігся. На звороті титульної сторінки зазначений тираж — 7000. А тепер те ж Державне видавництво видає п'єси тиражем 1500—3000).

Розглядав я ті авторські примірники і неказано радів. А зі мною разом чомусь радів і начальник штабу. Чому, з'ясувалося потім, а тим часом він повів мене до самого командира авіазагону Морозова, в кабінеті якого сидів і комісар, забув його прізвище.

Про Морозова казали, що він графського чи княжого роду, уславив себе як чудовий льотчик ще на царській війні, а в час революції перейшов на бік червоних. Комісар походив з робітників, мав дореволюційний партійний стаж.

Обидва вони вже знали про мої пакунки, зустріли мене приязно. Розмову почав комісар:

— Якщо ви зуміли написати книжки, то зумієте писати й у газети. Про наших бойових льотчиків, про своїх товаришів-червоноармійців. Будете нашим військкором?

— А чого ж,— відповів я сидячи. І враз, схаменувшись, схопився на ноги, злякано поправився: — Слухаю, товаришу комісар!

Усі троє невимушено, щиро засміялися. Командир помахом руки показав, щоб я сів, а комісар додав:

— Це добре, що ви вже вивчили військовий Статут, але в даному разі будемо розмовляти, як рівні.

Отак розмовляючи, як рівний з рівними, я вибовкнув,

що в Харкові мав деяку причетність і до театру. Це справило враження ще більше, ніж мої книжки. При авіазагоні існував дружний драмгурток, який не діяв, бо його керівник льотчик восени загинув.

— Будете режисером? Га?.. Створимо всі умови,— захоплювався комісар.— А щоб справа пішла «на п'ять», призначаємо вам помрежем начальника штабу! Командуйте ним!

— Єсть, товаришу комісар! — задоволено відкозиряв Мокроус.

Хоч і кортить мені написати докладно про той авіа-драмгурток, але боюся збочити від основної теми. Тому обмежуся тільки кількома абзацами.

Ніби якась пошесть напала на багатьох в обох авіазагонах (їх було два в Ростові), хотіли грати на сцені льотчики, механіки, техніки, їхні жінки, козаки й козачки донської станиці, на околиці якої був аеродром. Отже, я міг ставити й поставив «Ой не ходи, Грицю», «Невольника», не кажучи вже про «Наталку Полтавку».

Проте, як вихованцеві театрального ГАРТу, мені хотілося бути «новатором». Десь недавно я вичитав, що Охлопков у перші пореволюційні роки влаштував масові театральні видовища просто на міській площі. Подібне масове лицедійство влаштував і я під Перше травня на станичній площі.

Комісарові так сподобалося моє «новаторство», що він поставив переді мною завдання будь-що організувати таке ж лицедійство до другої річниці смерті Леніна.

— Можеш готуватися хоч і півроку! — казав він.

В основу інсценізації я поклав поеми про Леніна Маяковського, Олеса Донченка, ще когось і навіть дещо узяв із Єсеніна. «Місточки» й дійові епізоди зробив, звісно, сам. Для вираження всього цього на сцені

обікрав Курбаса, скориставшись дечим з його «Гайдамаків» та «Джінні Хігінса».

Наш художник, червоноармієць Папаспіратті (недавно я його зустрів у Запоріжжі), зробив чудове оформлення вистави й намалював ще чудовішу афішу, на якій півметровими літерами красувалося:

«Ленін з нами!»

Хвалитися — гріх, але коли сказав «а», то мушу сказати і «б». Вистава пройшла з нечуваним успіхом. А що це було зимою, її грали кілька раз, щоб Леніна могла побачити вся станиця. А потім грали в гарнізонному Будинку Червоної Армії, на шиферному заводі і ще десь.

Припускаю, що коли б я побачив те лицедійство очима сьогоднішнього дня, може б, жахнувся. А тоді авіатори, червоноармійці, робітники й козаки сприймали видовище з ентузіазмом. Найвірогідніше, що той ентузіазм викликав Ленін. З'являвся він на якусь хвилину і без слів, усі в залі, ніби за командою, підводилися і довго-довго аплодували.

ЗДРАСТУЙ, «ПЛУЖЕ»!

Повернувся я до Харкова восени 1926 року. Командування преміювало мене за бездоганну службу:

- а) літером на проїзд через Москву, щоб я побував у мавзолеї Леніна;
- б) новим обмундируванням з голубими петлицями, в яких красувалося по три трикутнички;
- в) найкращою характеристикою.

Залишалося вибрати, до кого далі йти на службу: до Пегаса чи Мельпомени? Ще в Ростові, я чув, що

Василь Блакитний помер, літературний і театральний «Гарти» розпалися. Проте «Плуг» існував і народилося «Вапліте».

Першим, кого я зустрів із знайомих, був Аркадій Любченко. Він одразу не впізнав мене, лише коли я показав йому своє «Ой у полі жито...», яке саме тоді вишло у ДВУ окремою книжечкою, подав мені руку й не одну, а дві.

— А-а, пригадую, пригадую. Поздоровляю!

Дізнавшись, що я два роки не був у Харкові, Любченко дещо розповів про себе, похвалився, що театр покинув, перейшов на літературний хліб. Що він написав чи пише, не сказав, зате похизувався, що належить до «Вапліте».

— Чули?.. Вільна академія пролетарської літератури! До неї входять найталановитіші письменники України!

— І Остап Вишня? — цікавлюся.

— Ні. Остап Вишня — ні...

— А Андрій Головка? — допитуюся.

— І Андрій Головка — ні. Він у «Плузі»... Раджу і вам вступити до «Плуга»,— він люб'язно назвав навіть адресу: Пушкінська, 24.— Там приймають навіть без книжок. А ви ж маєте одну.

— Три! — поправляю його.

— Тим краще, там вас приймуть з радістю...

У тонкощах тодішнього літературного життя я не розбирався, не відчув навіть іронії в його пораді, навпаки, був вдячний і навіть зрадів: буду в одній спілці з Головком, Пилипенком, Панівим, Гжицьким, Бедзником, Божком. Їх я знав.

А найбільше знав Дмитра Косарика. З ним я познайомився в перші дні студентського життя, разом ходили на благбаз, щоб дешевше поїсти борщу у базарних куховарок, де нас обікрали злодії. Розпитую Любченка

й про нього, а йому, мабуть, набридло зі мною розмовляти, тицьнув мені руку й пішов.

Пішов і я, і одразу на Пушкінську, 24. Бачу перед собою великий будинок з великою вивіскою «Радянське село». А в тому великому будинкові знаходжу на другому поверсі маленьку кімнату з маленькою вивіскою «ЦК «Плуга».

Заходжу, бачу за столом вусату людину з люлькою в зубах. Упізнав одразу: Михайло Биковець, той самий, якого я сплутав у Сельбуді з Головком. Довгий час він був єдиною штатною одиницею в «Плузі», виконуючи одночасно обов'язки керівника справами ЦК, секретаря плужанських альманахів, а з 1925 року і секретаря редакції журналу «Плужанин».

Розпитавши, хто я, Биковець якось по-парубоцькому присвиснув, безцеремонно наказав мені сідати й подав мені якийсь журнал.

— Читай! Ось тут читай!

Читаю й очам своїм не вірю: то була рецензія на «Ой у полі жито...». Якийсь Мих. Марусик хвалив мене і гудив, але більше хвалив. Потім я дізнався, що Мих. Марусик той же Мих. Биковець. А ще він підписував свої численні анотації — Мих. Бик. Цей псевдонім так причепився до Биковця, що його інакше й не називали.

Коли я прочитав рецензію, Мих Бик підсунув мені аркуш паперу, подав ручку, наказав:

— Пиши заяву!

— Про віщо?

— Про прийом до «Плуга».

Було це в п'ятницю, запам'яталося тому, що плужанські «понеділки» в Сельбуді вже не провадилися, при «Плузі» була утворена літературна студія, яка збиралася щоп'ятниці. Цього ж дня відбувалися й засідання ЦК.

Керував студією один з найактивніших плужанських критиків Юрій Савченко. Тієї п'ятниці він провадив навчання: що таке сюжет і фабула. Як новачок, я ні з ким не перемовлявся, слухав найуважніше, майже нічого не розумів і засумував: «Дурень я, мабуть, не буде з мене письменника...»

Дуже можливо, що милий Юрко Савченко викладав саме так, як пишеться зараз у «Словнику іншомовних слів»:

«Сюжет — сукупність дій, зображуваних у художньому творі».

«Фабула — короткий зміст, виклад дій і пригод, зображених... в їх послідовному зв'язку».

Потім хтось читав вірші, їх обговорювали, але вже не так, як було на «понеділках». Ніхто не лаявся, звертали увагу не тільки на соціальну суть віршів, а й на їх форму.

А ще потім прийшов «папаша» Пилипенко зі своїм товстеним супутником — роздутим від рукописів та коректурних відбитків портфелем. Послухав трохи, про щось перемовився з Панівим та Биковцем, розпочав засідання ЦК «Плуга».

Які питання стояли на ньому — забулося, для мене найголовнішим з них було: розгляд моєї заяви. Приймали мене до плужанської сім'ї досить прискіпливо («Плуг» тоді звинувачували в масовізмі, про що мова буде далі). Розпитували, хто я, що написав, а головне — що думаю написати. Прийняли одногосно, Пилипенко тільки зауважив:

— Це, звісно, теж непогано, що ви перелицювали Головка, але краще писати своє. Нам потрібні не перелицювальники, а Головки!

Усі засміялися, а з ними й «папаша». Сміявся він не голосно, у вуса, але якось тепло, по-доброму. Я почав

розуміти, що він не такий уже й суворий, як здавалося раніше.

Після засідання Пилипенко відкликав мене від гурту і, поглядаючи на мої «трикутнички» в петлицях, запитав:

— В армії ви ходили у великих чинах?

— В яких там великих,— відповів я.— Літаки викочував і зачочував в ангар.

— Отже, чорної роботи не боїтеся?

Про яку роботу натякав він, я, звісно, не догадувався. Може, хоче кудись мене влаштувати? Відповів, що ніяка робота мене не лякає.

— От і добре,— задоволено мовив «папаша» і, показавши на Биковця, додав: — Поговоріть про це з ним.

Розмова та відбулася другого дня. Мих Бик розповів мені, що роботу в Харкові знайти важко — багато безробітних, що треба записатися на біржі праці, чекати кілька місяців.

— А тому, якщо хочеш, ставай у нас експедитором журналу й розсильним. Якщо хочеш... Га?

До того часу «Плужанин» був місячником, розсилали його передплатникам самі плужани, та часом наймали для цього студентів. З нового року журнал мав стати двотижневиком, отже, потрібен був постійний експедитор.

— Платитимемо тобі тридцять сім карбованців і п'ятдесят копійок на місяць, більше не можемо,— вів далі Биковець. — Це малувато, але ти тепер письменник і щось підробиш.

Тридцять сім карбованців і п'ятдесят копійок... За селянською звичкою прикидаю це на продукти харчування. Сало на базарі — п'ятдесят копійок фунт, десяток яєць — гривеник.. Ого, можна жити! А про одяг поки що можна не думати, ходитиму у військовому.

— Згоден! Коли приступати до роботи?

Набагато сутужніше вийшло з квартирою, населення Харкова збільшувалося, а будівництво лише планувалося. За маленьку кімнату навіть на околиці з мене правили майже половину моєї експедиторської ставки. Якийсь час прожив у земляка Романа Шевченка, а дружина сиділа в донській станиці.

Спасибі тому ж Биковцеві: він підказав пошукати кімнату за містом.

— У селі Пісочин, наприклад, живуть і Петро Голота, і Дмитро Бедзик, і навіть Андрій Головка.

Іду в Пісочин, одразу ж знаходжу окрему кімнату: з ліжком, із столом під багатьма богами, з етажеркою для книжок. А головне — з гарним сусідом. Головка проживав майже напроти.

ОРГАН ЦК «ПЛУГА»

І ось я розсилаю передплатникам черговий номер журналу. У моїх очах раз у раз мигтить назва «Плужанин», дата — «Жовтень, 1926» і останній рядок на звороті обкладинки — «Тираж — 1500».

Малий тираж?.. Як для кого. Мені він здався аж надто великим. Я мусив привезти його візником із друкарні, обгорнути кожен примірник паперовою стрічкою, написати на ній адресу й здати на пошту. Щоправда, майже половина тиражу надсилалася уповноваженим по 5—10 примірників, отже, на загортанні й писанні адрес була деяка економія часу й енергії.

Щоб журнал швидше потрапив до читача, працював зрання до пізнього вечора. Фарба на обкладинці не встигла висохнути, мої руки були зелені, оскільки ж я

витирав ними рясний піт, то позеленіли й ніс, і лоб і, здавалося, язик у роті.

Мій батечко, спасибі йому, обдарував мене доброю пам'яттю, пригадую навіть, що той примірник журналу відкривався статтею голови «Плуга» й головного редактора «Плужанина» С. Пилипенка про місце плужан у тодішньому літературному процесі. Оскільки ж я довгий час не був у Харкові (і щоб не наплутати), кладу перед собою комплект журналу з початку його виходу й дозволю собі дещо відновити в пам'яті, а дещо — просто списати.

Порівняно із сучасними літературними місячниками, «Плужанин» був у п'ять разів «худіший». Якщо в сучасних журналах переважає «товста» проза і мало полеміки, то в «Плужанині», навпаки, була дуже «тоненька» проза, а переважала полеміка у всяких формах, навіть в інформачії.

Ой та полеміка! Признаюся тепер чесно: багато з молодих, у тому числі і я, якийсь час цікавилися дискусією поміж головою «Плуга» Сергієм Пилипенком та керівником «Вапліте» не по суті, а тим, хто з них дотепніше виступить на зборах чи в пресі. Одне тільки дратувало, що ваплітяни називали себе «академіками», а плужан — «просвітянами» й «писарями».

Це брало за живе: адже серед тих «академіків», поряд з Тичиною, Кулішем та Яновським, були й такі, які не мали за своєю душею навіть «перелицьованих» творів.

Мені було приємно прочитати тоді (та й тепер) у постанові Політбюро ЦК КП(б)У про те, що «існуюча організація селянських письменників «Плуг» проводить велику й важливу працю, яку партії слід всебічно підтримувати, але з тим, щоб місцеві групи «Плуга» не набирали масового характеру...»

(Саме через цей масовізм із «Плуга» вийшли Петро Панч, Олександр Копиленко та Іван Сенченко).

Керівники «Плуга» зробили з настанови партії висновки: ліквідували філії на місцях, провели перереєстрацію. З 222 плужан у спілці залишилося 136. Сава Божко в одній із статей розіклав тих плужан на анкетні полицки. Вихідців із села у «Плузі» залишилося — 90, з робітників — 15, решта походили з інтелігенції та кустарів. З них вищу освіту мали — 37, середню — 68.

(Цифри я так старанно виписую тому, що вони дуже знадобляться далі, коли не тільки «Плуг», а всі літературні організації заслабнуть на масовізм. Та ще який!)

На яких китах тримаються літературні журнали? Принаймні їх два — автура й гонорар. Проглядаю «Плужанина» за 1925—1926 роки й бачу, що в ньому друкувалися: Андрій Головка, Петро Панч, Олександр Копиленко, Леонід Первомайський, Володимир Сосюра, Павло Усенко, Іван Сенченко, Олесь Донченко, Іван Кириленко, Василь Мисик, Наталя Забіла, Андрій Панів і ще багато плужан і плужанок.

А гонорару «Плужанин» не платив зовсім і зарплати. Ні копійки. Секретар редакції Мих Бик одержував 75 карбованців на місяць за керування справами «Плуга». Отже, журнал фактично тримався на одному киті — на плужанському ентузіазмі.

Більш того, редакція вхитрялася залучити до співробітництва в журналі не плужан. У «Плужанині» виступали популярні письменники Гнат Хоткевич, Калістрат Анищенко, Мирослав Ірчан із Канади, Василь Шопинський із США, найкращі тоді критики Олександр Білецький, Володимир Коряк, Яків Савченко...

Стіл секретаря редакції завжди був завалений рукописами, здебільшого віршами. Проглядаючи свіжу

пошту, Мих Бик чадив люлькою й смачно лаявся. Найбільше перепало не так авторам віршів, як Гео Коляді.

— Це він, твій земляк із Валок, наплотив цих графоманів. Ось послухай, це ж його «школа»:

Дзь-дзь-дзь!
Та-та-та-та!
Бух-бух-бух!
Кров. Трупи.
Вперед!

У тому номері, що я розіслав уперше, редакція подала огляд подібних віршів під заголовком «Літературна сверблячка», закінчивши його порадою, точніше, благанням:

«Хлопці, годі! Бо навіть білий папір, що на ньому написані Ваші вірші, пектиме раків».

Майже в кожному номері Мих Бик подавав цілі сторінки відповідей авторам. Більшість з них були, хоч і коротенькі, але серйозні, ділові. А траплялися й такі:

«П. Юхименкові (Кролевець). Всі Ваші вірші такі слабкі, що нема чого й думати про вміщення їх у нашому журналі. Ось що Ви нам пишете (хай і інші читачі узнають):

Як звільните волю прохання мого,
Якого від вас я бажаю,—
Я тисячу вірш в Гоїздат напишу
І вас перед смертю згадаю.

Цур Вам пек, не вмирайте,— просив Биковець,— нас не лякайте і Держвидав не руйнуйте. Краще батькам допомагайте, а вірші киньте писати».

А ось відповідь якомусь Третяченкові:

«П'єса «Могорич помішав» слаба, навіть шкідлива. Ви виводите культурних діячів з бандитськими вчинками,

які задушили бабу, щоб звільнити помешкання для хати-читальні. З боку сценічного п'єса неграмотна, «смішні» моменти в тому, що всі сміються, як двоє б'ються, у гречку скачуть, самогон п'ють... Переробляти не варт».

Читав я ту відповідь Третяченкові й боязно поглядав на Биковця: чи не накинеться на мене, що породив такого драмороба? Але він був веселий, бо саме складав свою улюблену хроніку «Над чим працюють плужани».

Ця рубрика з'являлася в «Плужанині» майже в кожному номері. З неї я довідався, що Андрій Головка здав до друку свій роман «Бур'ян», що Володимир Гжицький написав п'єсу «По зорі», а Максим Лебідь — нову пісню; що Олесь Ясний інсценізує «Майську ніч» Гоголя, Іван Семенів із Золотоноші пише маленькі оповідання, а Павло Хуторський — великі.

Інформатор Мих Бик був неперевершений, скавав на цьому коні віртуозно, приголомшував читачів цікавими новинами про літературно-мистецьке і культурне життя України, СРСР, усього світу. Гадаю, що деякі тогочасні новини зацікавлять багатьох і тепер.

Довгий час українські письменники не були об'єднані в єдину профспілкову організацію. На початку 1926 року в Харкові утворився місцевком письменників, який відіграв тоді неабияку роль, бо Укрлітфонду ще не було.

На Чернігівщині, на колишніх панських землях, виникло селище, яке на честь спілки пролетарських письменників прибрало собі назву Гарт. Його утворили переселенці із села Щаснівки. Вони першими в окрузі перейшли на шестипільний обробіток землі, організували агрогурток, який на Всеукраїнському сільськогосподарському конкурсі одержав премію.

Друге таке селище на тій же Чернігівщині виникло поблизу сіл Озеряни та Осовець. Звалося воно Плужанин. Спілка «Плуг» якийсь час шефствувала над ним.

Про популярність письменників свідчить і такий факт. Остап Вишня, наприклад, був обраний почесним членом сільрад: Старопетрівцівської на Київщині та Миронівської на Харківщині.

БУДИНОК БЛАКИТНОГО

Ішов рік революції десятий.

Перші його місяці, як і завжди в Харкові, були холодні: у січні сікли морози, у лютому — лютували завірюхи, але згадуються вони тепло.

Та й весна була хороша, особливо для мене; та й літо, багате на цікаві подорожі; та й осінь, коли вся моя рідна країна святкувала перше десятиріччя Жовтневої революції.

Дуже благодатним випав той рік для молоді української революційної літератури. Чудовим!

Почну з 5 січня.

У цей день партія й уряд подарували українським письменникам, більшість з яких проживала тоді в Харкові, Будинок літератури імені Василя Блакитного. До того письменники збиралися й збігалися в тісних кімнатах редакцій журналів та газет, у видавництвах та власних закапелках.

І раптом, як за щучим велінням, перед нами широко розчинилися двері просторого й чудового палацу. Нагорі — велика зала з балконом. На першому поверсі — бібліотека, читальня, кімнати для відпочинку. Унизу — невелика, але затишна корчомка, більярдна. Стіни палацу розписані чудовими фресками, частина яких була

на тему: письменник пише, друкар складає літери, читач читає книжку.

Сьома година вечора. Великі вікна Будинку Блакитного сяють яскравими вогнями (харківська електростанція стала потужною). Письменники, найвідоміші журналісти, гості піднімаються сходами нагору.

Молодь, і я в тому числі, всідається подалі, хай перші ряди посядуть старші, відоміші. Перед першим рядом — округле підвищення, на ньому стіл, застелений червоною китайкою, стільці; по боках у бронзі застигли Ленін і Маркс, а вгорі, у рамці,— портрет Василя Блакитного.

Поволі до зали заходять Микола Куліш і Петро Панч, Володимир Сосюра й Остап Вишня, два Павла — Тичина й Усенко, три Івани — Сенченко, Микитенко, Кириленко, Олександр Копиленко й Наталя Забіла, Юрій Яновський і Леонід Первомайський, Юрій Смолич і Майк Йогансен... Напевне, були на тому вечорі й Олександр Білецький та Володимир Коряк і, можливо, Олександр Довженко, який почав тоді працювати на кінофабриці в Одесі і частенько навідувався до Харкова.

Одні сідали в залі, інші прямували до столу президії.

— Глянь, ти глянь! — ніби зараз чую голос збоку.— Пилипенко й Яловий сіли он у президії поряд.

Мене оточують Сава Божко, Ваня Ковтун (він же Юрій Вухналь), Дмитро Бедзик, Ваня Момот, Петро Вільховий, Остап Демчук... Те, що голова «Плуга» Сергій Пилипенко й віце-президент «Вапліте» Михайло Яловий сіли поряд, багатьох із нас дивує: адже між керівництвом «Вапліте», яке в політичних питаннях орієнтувалося на європейську буржуазну літературу, і керівництвом «Плуга» точилася гостра, непримиренна дискусія. Начитавшись їх гострих полемічних памфлетів, я, наприклад, вважав Пилипенка й Ялового

запеклими ворогами. А найортодоксальніший серед нас Сава Божко обурювався:

— Та я б на місці «папаші» знаєте як би повівся з отим вапліянським мушкетером? — І він з притиском процитував відоме місце з листа запорожців до турецького султана.

Юрій Вухналь з притаманною йому дотепністю реагував на це приблизно так:

— Відсунься, запорожцю, бо, чого доброго, ти й мене сплутаєш з турецьким султаном.

Тим часом Пилипенко й Яловий, сидячи поряд, перекидалися якимись словами, очевидно, аж ніяк не ворожими, і Остап Демчук, найпоміркованіший серед нас, висловив припущення, що Будинок літератури створюється саме для того, щоб примирити письменників, об'єднати їх.

Від імені ЦК КП(б)У палке слово сказав член Політбюро Володимир Затонський. Я слухав його вдруге; вперше побачив і почув у дні найбільшої після революції скорботи. Було також у січні, дуже морозило, з неба зривалися рідкі, лапаті сніжинки. Я йшов із гуртожитку в центр міста. Нагло морозяну тишу прорізав один заводський гудок, другий, тривожно-жалібно загули паровози на залізничних станціях.

— Ленін помер!

На площі перед ВУЦВКом зібралося багато люду, очі всіх уп'ялися в одну точку — балкончик над центральним входом.

— Зараз вийде Петровський!... — чулося навколо.

Вийшов Затонський. У пальті з коміром, простоволосий, підняв руку трохи вперед. Багатолюдний натовп ураз змовк, усі, ніби за командою, зняли шапки, кепки.

— Ленін помер! — лунало над площею. — Але Ленін живий і житиме вічно!

Падали рідкі лапаті сніжинки, танули на лобах, на вухах, на лисинах старих людей...

Тоді я стояв далеченько і добре не розгледів Затонського. У Будинку Блакитного бачив зовсім зблизка — кремезного, кучерявого, у вишиваній сорочці, що виглядала з-під сіруватого піджака. Промовляв він неквапно, дивлячись у залу, ніби тобі в очі, двічі чи тричі заглянувши в папірець, що лежав перед ним на трибуні.

Кажучи про мету й завдання Будинку літератури, він особливо наголосив на тому, що письменники не повинні замкнутися в його стінах, мають налагодити найтісніші зв'язки з тими, про кого й для кого вони повинні писати. Потім усміхнувся і під загальне схвалення додав:

— Коли пролетарська література буде творитися тільки в стінах цього будинку, то краще одразу підкласти під нього динаміт...

Наголосив Затонський і на тому, що Будинок літератури повинен для досягнення мети найтісніше об'єднати всіх письменників. При цих словах мій сусід Остап Демчук штовхнув мене в бік.

— Чуєш?... Я ж казав.

Правління Будинку було багатопредставницьким. Від ЦК КП(б)У до нього входив Андрій Хвиля, від Наркомосу — Микола Христовий, від «Вапліте» — Микола Куліш, від «Плуга» — Сергій Пилипенко, від утвореного тоді «Молодняка» — Павло Усенко, від неорганізованих письменників — Остап Вишня («диких», як він казав), від театру «Березіль», що тоді переїхав з Києва до Харкова, — Лесь Курбас.

Очолював правління й президію Будинку голова ДВУ Войцехівський. Проживав він на тій же Каплунівській вулиці, майже напроти Будинку Блакитного, але що він зробив для Будинку — не пригадую. Вершив

усіма справами директор — Максим Лебідь, чудовий організатор і прекрасний товариш.

Нам, плужанам, здавалося, що Лебідь так гарно ставиться тільки до нас, бо сам — плужанин. Та незабаром пересвідчилися, що Максим — для всіх Максим. Не виструнчувався перед «академіками», не дер носа перед авторами перших віршів.

Лебідь обожнював книжку. Невідомо звідки і як він діставав для бібліотеки літературно-мистецькі уніками, починаючи з античних часів. Для читальні передплачував, а то й просто «вициганював» буквально всі тодішні журнали, що виходили в СРСР.

Хочеться перелічити українські журнали, що тоді виходили: «Червоний шлях», «Життя і революція» (Київ), «Плужанин», «Вапліте», «Молодняк», «Зоря» (Дніпропетровськ), «Гарт». Пізніше почали виходити «Нова генерація», «Західна Україна», «Авангард», «Критика», альманах-місячник «Літературний ярмарок», а після нього «Пролітфронт».

Крім цих суто літературних журналів, виходили й незабаром почали виходити: «Всесвіт», «Глобус» (Київ), «Червоний перець», «Молодий більшовик», «Нова громада», «Знання», «Червоний клич», «Службовець», «Селянка України», «Сільський театр», «Сільськогосподарський пролетар», «Студент революції», «Шлях до здоров'я», «УЖ» (універсальний журнал), «Декада», «Червоні квіти», «Цукровик», «Безвірник» і ще якісь. Отже, письменникам було куди писати, а в бібліотеці та читальні Будинку Блакитного і самим почитати інших.

Завідувачем бібліотеки Лебідь підібрав такого ж книголюба, як і сам, — Василя Мисика. Про нього вже тоді критики писали: «Талановитий учень Тичини. Справжній учень, а не епігон».

У Будинку Блакитного одразу ж зав'язалася і весь час тривала справжня дружба письменників з діячами суміжних мистецтв: композиторами, художниками, артистами, працівниками кіно. Там я вперше побачив і почув Олександра Довженка, був вражений його мудрістю, зачарований його талантом. Там я зачудовувався музикою Костя Богуславського і щиро заздри Сосюрі, Паніву й Лебедю, що складали тексти для його пісень.

Таким був Будинок Блакитного на Каплунівській, 4. Недавно, будучи в Харкові, я одразу знайшов його. Такий же, як і був, але тільки зовні. Всередину мене не пустив суворий вахтер — там тепер якась технічна лабораторія чи майстерня. Крізь зачинені двері почув лише гудіння моторів і машин.

І хоч би тобі така дощечка на стіні:

«У цьому будинку буяла в пореволюційні роки юна українська радянська література».

ЩО ВІДБУЛОСЯ ЩЕ В СІЧНІ ТОГО РОКУ

Щедрий на події був той місяць.

Міцніше відчула себе на ногах нова літературна організація «Молодняк». Вилетівши в кінці 1926 року з плужанського гнізда, комсомольська памолодь на чолі з Павлом Усенком всотувала в себе нові сили.

Плужанські недруги галасували:

— «Плуг» розвалюється. Молодь тікає від Пилипенка!

Мені, як наймолодшому за стажем плужанинові, було прикро. Адже відлітали у вирій хороші хлопці, з якими я встиг потоваришувати: і земляк Ваня Момот,

і майже земляк із Краснограда Льоня Первомайський, і веселий дотепник Юрій Вухналь, і серйозний, але такий душевний Олесь Донченко, і розхристаний зовні, але вдумливий Олекса Кундзіч.

Дуже можливо, що наш «папаша» теж болісно переживав цю подію, але в собі, а зовні він бадьорився, казав:

— Що ж, це добре, дуже добре. Якщо молодняківці, вилупившись у селянському «Плузі», у майбутньому стануть пролетарськими письменниками, це буде нашою перемогою.

Десь невдовзі після відкриття Будинку Блакитного молодняківці гордо показували перший номер свого журналу. Зовні «Молодняк» вигідно відрізнявся від «Плужанина», але тематично, крім одного оповідання Первомайського й кількох віршів, залишався селянським. Важко було рвати пуповину!

А через кілька днів вийшла перша книжка альманаху «Вапліте». Одні критики запопадливо одразу його розхвалили, а інші — не лишили від нього мокрого місця. Валер'ян Поліщук, меткий і на поетичне, і на критичне перо, резюмував свою думку у «Плужанині» так:

«Оглядаючи весь збірник у цілому, ми повинні сказати, що під маркою «Вапліте», за винятком Шкурупія (утік уже з академії) та почасти Вражливого і Панча (сюжет вивіз), криється такий густий хуторянський для нашого хатнього вжитку горід, що до Європи і не микайся».

У плужан сталася своя подія: «Плужанин» почав виходити двічі на місяць.

Пригадується засідання ЦК разом із редколегією, на якому підбивали підсумки майже дворічної роботи журналу, ставилися нові завдання. Критикували Биковця:

— Чи ти ще довго годуватимеш читача кучими анотаціями та суто плужанською інформацією? Ти давай побільше новел, гарних віршів, заводь нові цікаві рубрики!

— Еге, заводь,— сердився Мих Бик, пихкаючи люлькою.— Рубрику й дурень вигідає, а чим її напхати?.. Давай!.. Де я вам видряпаю таких авторів, щоб писали на шармака? Та дайте гонорар — і я вам одразу породжу і Чехових, і навіть Мопассанів.

Пилипенко порадував, що в ДВУ утворився період-сектор, який буде видавати журнали, в тому числі й «Плужанина».

— Отже, гонорар буде. Обов'язково!

Тим часом назривала нова подія: скликався з'їзд для утворення Всеукраїнської спілки пролетарських письменників — ВУСППу. ЦК «Плуга» на своєму пленумі записав:

«Дотеперішнє ненормальне становище, коли пролетарську українську літературу репрезентувала «Вапліте», організація, що своїми збоченнями й загальною установкою праці унеможлиблювала перехід туди спролетаризованої частини плужан, а також приплив свіжих сил пролетарського літературного молодняка, мусить кінчитися».

Отже, плужани вітали утворення ВУСППу, вітали й молодняківців. Але не всі. Серед плужан, наприклад, існувала потаємна групка прихильників «Вапліте», яка мріяла про утворення «Васліте» — Всеукраїнської академії селянської літератури.

Охоча до всього нового літературна молодь найбільше цікавилася: з кого саме складеться ВУСПП? Перебирали найвизначніших письменників: Тичина, Яновський, Куліш, Досвітній...— у «Вапліте», Косинка, Плужник, Антоненко-Давидович...— у «Марсі», Максим

Рильський ходив у неокласиках, Михайль Семенко — у футуристах... Може, частина з них перейде у нову спілку? Може, стануть вуспівцями Гео Шкурупій і Володимир Сосюра, які вже наживали з «Вапліте»?

У наші руки потрапила невелика брошурка за підписами — того ж Шкурупія, Семенка та Бажана під назвою «Зустріч трьох на перехресті». Як ставиться Микола Бажан до тієї «Зустрічі» тепер — не знаю, можливо, з усмішкою, а нам вона тоді сподобалася задерикуватістю й дотепністю.

За давністю не ручуся за цілковиту достовірність однієї фрази, наводжу її з пам'яті. Розповідаючи про переваги новоутворюваної літературної спілки, один із трьох казав:

— Да-а, діло дуже солідне. У ВУСППі навіть уніформу видаватимуть. Щоб одразу було видно пролетарського письменника!

Із «Плуга» збиралися перебігти до ВУСППу Іван Кириленко й Антон Дикий. Хоч наш «папаша» в принципі не заперечував, але всі ми відчували, що Пилипенко не хотів би розставатися з Кириленком. Був він відповідальним секретарем «Плуга», подавав добрі надії як прозаїк, майже з усіма плужанами щиро товаришував.

(Між іншим, завдяки Кириленкові «Плуг» мав телефон, що був тоді рідкісною річчю. Я й досі пам'ятаю його номер — 4-21. Той телефон раніше стояв на квартирі Івана, коли він працював помічником у голови ВУЦВКу Григорія Івановича Петровського).

А Антон Дикий?.. Химерний то був чолов'яга: товариський, веселун, чудово розповідав анекдоти, знався з усіма письменниками й дуже хотів стати письменником, навіть борідку носив під одного з класиків. Написавши вірша, ніс його Сосюрі, Паніву, ще комусь з поетів. Вони наполовину, а то й більше правили його,

бо Антоша навіть з комами був у конфлікті, і автор ніс вірша до якоїсь редакції — друкуйте!

Таким чином Дикий за кілька років стулив збілочку, Сосюра придумав їй назву: «Огонь цвіте», а наше видавництво «Плужанин» видало. Тематично збірка була чисто селянська, але траплялися вірші, в яких фігурувало й місто. Один з тих «міських» віршів закінчувався так:

Ой вузькі ви, вулиці,
Вас я не люблю...

І ось цей «оспівувач» міста також тікав із «Плуга». Пилипенко шкодував за ним не дуже, казав:

— Хай, може, у ВУСППі полюбить-таки місто...

З'їзд ВУСППу відкрився 25 січня у Будинку Блакитного, тривав чотири дні. Тепер, на віддалі, видно, що світ обмежувався не тільки тим, що у вікні, а література — не тільки «Вапліте». Був порох у порохівниці! Правда, чимало письменників приїхали на з'їзд з однією-двома книжечками, такими були тоді й Іван Микитенко, й Олександр Корнійчук, і Іван Ле, і Кость Гордієнко...

Визнаними поетами до ВУСППу прийшли тільки Володимир Сосюра (побувавши до того у «Плузі» й «Вапліте») та колишні символісти Микола Терещенко, Яків Савченко, Дмитро Загул. Ставали відомими молодняківці — Павло Усенко, Леонід Первомайський, Олесь Донченко, Олекса Кундзіч, подавали добрі надії Леонід Смілянський, Анатоль Шиян.

Доброю підпорою в новій спілці письменників стали донецькі «Забойці» — Борис Горбатов і Павло Безпощадний. Із «Плуга», крім Кириленка та Дикого, вступили до ВУСППу Наталя Забіла й Антон Шмигельський.

Найміцнішою ланкою у ВУСППі одразу стала група критиків: Володимир Коряк, Самійло Щупак, Михайло

Доленго (був він і гарним поетом), Андрій Клоччя, Борис Коваленко.

З'їзд обрав Раду ВУСППу, а Рада — аж п'ятох секретарів. Відповідальним секретарем став Іван Микитенко.

ПРОЩАЙ, ДРАМАТУРГІЄ!

Сідаючи писати цей розділ, я згадав про одну Биковцеву інформацію, знайшов її в комплекті «Плужанина», прочитав і так розреготався, що почула дружина в третій кімнаті, де присипляла онучку. Прибігла, дивиться на мене здивована.

— Що з тобою? Леся прокинеться від твого реготу.

— На ось читай... Які п'єси в 1926 році мали найбільший успіх.

Дружина прочитала і теж щиро посміялася.

Матеріали для тієї інформації Мих Бик дістав у Наркомосі і, пригадую, дуже пишався ними. Адже плужани побили всеукраїнський рекорд. Відділ мистецтв Наркомосу провів анкетне обслідування, які п'єси йшли на селі протягом чотирьох якихось місяців; картина вималювалася така:

«Боротьба» члена «Плуга» Т. Степового пройшла 56 разів.

«Борці за мрії» Тогобічного — теж 56 разів.

«Лісові круки» плужанина В. Минка — 54 рази.

А нижче йшли Карпенко-Карий, Панас Мирний, Микола Куліш й інші автори. Навіть «Наталка Полтавка» спасувала перед «Лісовими круками».

Як Олесь Громів ставиться зараз до свого оповідання «Революція», що я його інсценував, не знаю, мабуть, не дуже захоплений. Радий був би і я, щоб моя інсце-

нівка не маячила в літературних довідниках. А тоді... Правда, написавши ще одну п'еску — «Пастушкові пригоди», я вже й тоді почав розуміти, що пишу «щось не те».

І почав це я розуміти, побачивши «Дев'яносто сім» Миколи Куліша, того самого Куліша, який у Биковцевій інформації стояв десь на п'ятнадцятому місці.

Що ж залишалося мені робити, щоб було «те»?

Саме тоді вийшов Головків «Бур'ян». На цей роман одразу накинулася уся читацька Україна. У бібліотеках утворилися черги. ДВУ незабаром перевидало роман, газета «Радянське село» почала друкувати його з продовженням.

Пилипенко, а разом з ним і всі плужани пишались:

— Не дуже копильте губи, Ялові та Хвильові, у нас теж є свій академік!

Радував плужан і наш тихий, але співучий учень Павла Тичини — Василь Мисик. Замість «Добрідень, товариші», кучерявий, як дівчина, Андрій Панів вітався:

Шумлять ясні діброви,
У вікна світить клен.
Поїхав десь на лови
Рибалка сивий Свен.

А Паніва одразу підтримував не менш кучерявий Микола Дукин:

Ідуть вітри над гаєм,
Дзвенять у вишині.
Ніхто, ніхто не знає,
Чи вернеться, чи ні...

Козирем ходив по Харкову наш Савка Божко, роздаючи з автографом свою нову книжку «Чабанський вік».

— Це перша частина великого роману! — хвалився.— Пишу другу.

Облишив писати п'єси Володя Гжицький, казав, що з ними — тільки морока. Написав повість «Муца». Видала великий роман найстаріша серед нас плужанка Варвара Чередниченко.

Якось після вуспівського з'їзду Пилипенко скликав правління видавництва «Плужанин», сказав Паніву показати, що є в портфелі з плужанських творів. Панів почав перераховувати:

— Є «Матиола», збірка новел Дукина, є «Буває й таке», збірка гуморесок Юхима Гедзя, є «Зубата баба» Петра Вільхового, є Дмитро Косарик...

— Читали?

— Аякже. Хоч і сьогодні можна здавати до друку.

Мих Бик аж з місця зірвався, забігав по кімнаті.

— Еге, отак одразу й здавати! — перейшовши на фальцет, заперечив він.— Надрукуємо їх, а вони й утечуть до ВУСППу, як Забіла, Дикий і Шмигельський. Навіщо було їх видавати?

На це Пилипенко відповів:

— Знаєте, як на селі віддають заміж дівчат? З приданим. От і ми дали придане, щоб у ВУСППі не дорікали.

Переглянувши видавничий портфель, «папаша» забадьорився:

— Є що друкувати? Поріділи наші плужанські ряди, але...— Він раптом глянув на мене, запитав: — Ось ви, авіаторе. І зараз перелицьовуєте чуже чи, може, пробуєте літати на власних крилах?

— Пробую і вже написав... «Власть на місцях» називається.

— То чого ж ви мовчите? — аж ніби зрадив Пилипенко.— Наступної п'ятниці читайте на студії...

Чекав тієї п'ятниці, як тепер на прем'єру власної п'єси в театрі. Хвилювався несказано: що як розкритикують, засміють? Адже в прозі, крім нарисів до військової газети, я ще себе не пробував.

І ось — студія. Прочитав одну сторінку, зиркнув на слухачів — слухають, прочитав другу, чую — хтось хмикнув чи чмихнув, прочитав третю — почувся сміх. «Починається, — подумалося, — таки засміють!» З острахом глянув на Паніва, а він:

— Чого змовк? Читай.

— Таж сміються...

— Бо смішно.

Нічого не розумів: писав я найсерйозніше, а вони сміються, а потім почали й реготати.

Коротко кажучи, похвалили мене, охрестили сатириком, і хтось навіть порівняв мою «Власть на місцях» зі щедрінською «Історією одного міста». Я сидів і кліпав очима: про якого Щедріна вони говорять?

Пилипенко на тій студії не був. Другого дня, почувши, що мене похвалили, він забрав мою «Власть на місцях» у свій товстезний портфель. Прочитав щось дуже швидко, запросив мене до себе на квартиру. Мешкав він тоді на Університетській вулиці у великій кімнаті, розгородженій фанерними перегородками на спальню, кабінет та їдальню.

Тетяна Михайлівна, дружина «папаші», забралася з книжкою до спальні, їхні маленькі дочки гралися у сусідів. Сергій Володимирович запросив мене до кабінету, в якому стіл, диван і стільці були завалені рукописами та гранками. Будучи головним редактором ДВУ, заступником директора інституту імені Тараса Шевченка (очолював його академік Д. Багалій), редактором «Плужанина» й численних збірників, він упорядковував тоді ще й черговий плужанський альманах.

Зустрів мене приязно, посадив поряд, поклав на столі рукопис моєї «Власті на місцях».

— Прочитав... Чув, що хвалили вас на студії. Це добре і... не дуже... Почали ви непогано, одразу берете читача за живе, це добре. І смішно... А ось тут сміх уже переростає в скалозубство... Га?.. На студії сміялися, а ви й раді. Але смішки бувають усякі... Так?

— Але ж інші так пишуть,— спробував виправдуватися.

— Хто ті інші?.. Остап Вишня так не напише, а ось наш Антоша Ко — той може.— І Пилипенко навів якийсь приклад з його писань.— Я не догледів, пропустив у «Плужанині», а тепер ваплітяни й штрикають мені в очі.

Який був той приклад, забулося. Покопавшись тепер у комплекті журналу, догадуюсь, що, можливо, оцей: «Спиридон сидів на лежанці і припасовував до подертої свити латку, схожу на територію УРСР».

Перегортаючи сторінку за сторінкою, Пилипенко показував мені підкреслені ним фрази й окремі слова: одні радив переписати, змінити, а деякі — просто викинути.

— Ось ви написали: «Наплюй і розітри». Гидко, читач буде плюватися.

За якусь годину-півтори рукопис був доведений до належної кондиції, і «папаша» порадував мене:

— До журналу «Власть на місцях» завелика, візьму до альманаху.

Згадується ще й таке.

Коли я, виходячи з квартири, одягнувся в шинель, Пилипенко скосив очима на мої голубі петлиці, раптом зауважив:

— Льотчицьку форму носите, а про льотчиків — хоч

би маленьке оповіданнячко... Га?.. Може, спробуйте?
Щоб наш «Плуг» не тільки орав, а й літав!

— Спробую, Сергію Володимировичу! — відповів я,
козирнувши.

ПІШЛИ НАШІ ВГОРУ

— Щоб «Плуг» не тільки орав, а й літав!

Почав перебирати спогади, що застряли в голові
про службу в авіації. На поверхню, як на зло, впливало
тільки смішне...

Поїхав один із моїх товаришів-червоноармійців у від-
пустку додому. У Ростові накупив у воєнторзі авіацій-
них емблем, начіпляв на груди усяких значків, назвав-
ся в своєму містечку льотчиком. Три дні походжав
орлом, а втік — горобцем: його викрила дівчина, до
якої він залицявся.

Розповів я про цей випадок Пилипенкові, а він:

— Напишете про це колись, а зараз — про героїчне.
Про справжніх льотчиків.

Згадав розповіді комісара про бойові подвиги коман-
дира Морозова, льотчика-латиша Лепіня, механіка
Павловича. Написав залпом кілька оповідань. Одне з
них «Поміж двох станцій» з'явилося в травневому но-
мері «Плужанина».

(Проглядаю зараз той номер і дивуюся: моє опові-
дання починається на першій сторінці, а дві мікроно-
вели Василя Стефаніка надруковані... за мною. Чому
редакція виперла мене на перше місце?!)

Йшла весна, у Пісочині й на околицях Харкова цвіли
вишні, яблуні, груші. А коли дерева одяглися в зелене
убрання, розпочався четвертий ювілейний з'їзд «Плу-
га» — йому сповнилося п'ять років.

Від імені ЦК КП(б)У з'їзд привітав член Політбюро Микола Скрипник, який став тоді народним комісаром освіти. Зблизька я бачив його вперше. Одягнений був у світлий весняний костюм, виглядів бадьоро. Незважаючи на свої п'ятдесят п'ять літ, піднімався по сходах швидко, по-парубоцькому.

Якими саме словами вітав нас Скрипник — згадай тепер. Мабуть, хорошими й теплими, бо ми, плужани, гаряче й довго плескали йому. Добре запам'яталося тільки одне: промовляючи, він кахикав і часто пив нарзан. Пробка часом стріляла з пляшки від газу, що й смішило, й дратувало Миколу Олексійовича.

Вітали нас також вуспівці, представник білоруського «Маладняка» та інші, як сказано в тогочасній інформації. До тих «інших» належали, мабуть, і ваплітjани, бо попередній, третій з'їзд, вони вітали, про що свідчить фотографія в «Плужанині» з такою підтекстівкою: «Представник «Вапліте» М. Яловий вітає «Плуг» і бажає йому найскорше луснути».

Ювілейний з'їзд прийняв новий статут, в якому виразно підкреслював, що спілка «Плуг» має об'єднувати тільки революційних селянських письменників.

Насамкінець, як і належить, був обраний ЦК, він обрав бюро, голову й двох секретарів. Головою залишився Сергій Пилипенко, а секретарями обрали Андрія Паніва і... мене. Вражений такою несподіванкою, я запитав «папашу», як це розуміти? Був експедитором, старшим, куди пошлють, і раптом — секретар ЦК!

Пилипенко пояснив:

— А дуже просто. У нашому бюро ЦК майже всі безпартійні. А ви — кандидат партії. Ось і будемо вдвох проводити партійну лінію.

Одразу ж після з'їзду наш ЦК і редакція «Плужанина» перебралися на Сумську, 31, де містилося тоді

ДВУ. У флігельку (він якимсь дивом зберігся й досі) нам відвели кімнату з єдиним вікном і вузьким коридорчиком до неї, де завжди шумів примус — навпроти жили якісь люди.

У кімнаті з'явилися три столи, дві шафи, кілька стільців і лава біля вікна. За одним столом возсів Андрій Панів як фактичний редактор «Плужанина» й секретар у творчих справах, за другим — я як оргсекретар, і за третім — новий секретар редакції Микола Самусь. Одну шафу окупував Панів для редакції, а другу я — для тек на кожного члена «Плуга» з анкетами, їхніми творами і вирізками рецензій на ті твори.

(Ой ті теки! Одні були пухкенькі від книжок та книжечок, а більшість, точніше — абсолютна більшість аж плющилась від худорби).

Биковець уже не попихував люлькою в редакції. Пилипенкові, мабуть, набридли докори дотепників, що у «Плузі» править не ЦК, а Мих Бик; він знайшов йому роботу в якійсь школі. Та милий роботяга так полюбив письменників, що не уявляв без них свого життя. Незабаром він організував БОП (Бюро обслуговування письменників).

Хто знає ті часи, той не дасть збрехати. Мих Бик так налагодив усяке обслуговування письменників, що дай бог так працювати нашому Літфонду! І робив усе сам з допомогою якогось хлопця.

На плечі Паніва і мої лягло також кооперативне видавництво «Плужанин», пайщиками якого були не тільки плужани, а й неорганізовані письменники, зокрема Остап Вишня, Кость Котко, Пилип Капельгородський і навіть Мирослав Ірчан, що проживав тоді в Канаді.

Перша книжка! Скільки радості приносить вона молодому письменникові. Творцем тієї радості й було наше

видавництво. Правда, саме видавництво часом печалилося: перші книжки поезії давали збитки.

Виручила поезію гумористична серія «Весела книжка». Пригадується одне засідання правління видавництва, на якому наш «папаша» просто впадав у розпач. Що робити? Хоч припиняй видавати поезії.

Тоді взяв слово Остап Вишня.

— Як там у нашому статуті написано? З чого складаються кошти видавництва?

— З пайових та вступних внесків, з видавничих операцій, з пожертв...— відповів Панів.

— То тоді жертвую дві книжки. Не візьму гонорару ні коп'я, видавайте. Хай живе поезія!

А ще допоміг видавництву незабутній Гаврило Матвійович Одинець. «Хто це за один?» — може запитати читач. І дуже мало знайдеться сьогодні людей, які можуть відповісти на це запитання. Прикро, що про нього в УРЕ навіть не згадано. А він заслуговує не тільки на згадку. Був то справжній бунтар-революціонер, що його породила українська сільська біднота.

Уперше побачив я Гаврила Матвійовича на Всеукраїнському з'їзді незаможних селян. Головою тієї славнозвісної організації був Григорій Петровський, а Гаврило Одинець — його незмінним заступником. Впритул побачив я його і познайомився в «Плузі», куди він часто заходив. Одягався по-селянському. Влітку ходив у вишиваній сорочці і жилетці, у просторих штанях, заправлених у чоботи, восени одягав чумарку, а взимку — кожушок. Його округле обличчя обрамляла акуратна сивувата борода. «Дід Мороз!» — сказали б зараз мої внуки.

І ось цей Дід Мороз мав ще одне, як тепер кажуть, хоббі: пописував п'єси й вірші. До «Плужанина» він приніс «Казку про чудака Якова, що дурив, та не всякого», написану райошником. Казка була цікава за

сюжетом і дуже актуальна за змістом: йшлося про так зване «калінівське чудо», творцем якого були церковники.

Андрій Панів добре походив біля казки, Пилипенко відредагував, і «Плужанин» видав її окремою книжкою. Вона швидко розійшлася, незабаром ми її видали другим накладом. У касу видавництва капнуло кілька сот карбованців: автор також відмовився від гонорару.

Щодалі наші видавничі справи поліпшувалися, ми змогли найняти навіть постійного бухгалтера й друкарку. Одне тільки було погано: для четвертого столу у кімнаті знайшли місце, а п'ятий ніяк не влазив. Наша мила друкарка Лідія Данилівна цокала на машинці поряд з братом — Миколою Самусем.

ПОДОРОЖ У МИНУЛЕ Й ПРИЙДЕШНЄ

Найпопулярнішим, крилатим гаслом десятого року Жовтня було:

— Дніпрельстан!

До того він існував у нашій уяві, як образ недалекого майбутнього, технічної революції Країни Рад.

Про нього ще мріяв Василь Блакитний:

Вогню ж!
Прорвати Карпати тунелем!
Динамітом — пороги дніпрові!
Гей, Сивий, вже бачу тебе я
у шорах камінних — у шлюзах.

Коли вийшла ухвала уряду про початок будівництва, невідоме до того селище Кічкас, неподалік від відомої Хортиці, одразу стало Меккою для письменників. Сторінки газет та журналів зарясніли віршами й нарисами.

Їхали на місце будівництва одинаками, по двоє, групами. Добиралися поїздами, пливли через дніпровські пороги.

Організаторами першої великої групи письменників-паломників були Максим Лебідь та Мих Бик. Організували вони цю подорож чудово.

Їздило тридцятєро. Запам'яталися такі товариші:

Вусппівці Іван Микитенко, Володимир Сосюра, Іван Кириленко і їхній «ад'ютант» Антон Дикий, як його тоді прозвали.

Молодняківці Леонід Первомайський та Юрій Вухналь.

Ваплітянці Павло Тичина, Юрій Яновський і, здається, Сашко Копиленко.

Плужани Сергій Пилипенко, Андрій Панів, Василь Мисик, Остап Демчук, Лебідь, Биковець і я.

Остап Вишня з дружиною артисткою Варварою Маслюченко й дружина Лебеда їздили з нами, висловлюючись по-сучасному, як «дикі».

Я навмисне зазначив належність кожного до літературного угруповання, щоб одразу з приємністю сказати: за чотири дні подорожування наша група була здруженою й веселою сім'єю. Пихатою зверхністю й адмсверблячкою дехто з цієї групи захворів пізніше.

Час для подорожі вибрали найблагодатніший — клечальну неділю. У п'ятницю вночі приїхали поїздом до Дніпропетровська, ночували в якомусь гуртожитку. У суботу оглядали місто, побували на найбільшому заводі імені Петровського.

Пригод ніяких не сталося, крім хіба такої: загубили Микитенка й Паніва. Потім з'ясувалося, що Микитенко добровільно самоув'язнився в якомусь закапелку, щоб вчитати коректуру чергового номера «Гарту», а Панів гасав по місту, фотографував.

Після обіду зробили екскурсію в запорозьку давнину — побували в історичному музеї. Зустрів нас сам Дмитро Яворницький, незмінний з 1902 року директор музею, правильніше, його батько й душа, невтомний збирач усього, що давало уявлення про Запорозьку Січ. Йому йшов тоді сімдесят другий, був уже біловусий, трохи горбився, але ще бадьорився і навіть погоджувався провести нас на дубах через страшні дніпровські пороги.

У неділю, добре поснідавши, вирушаємо на Дніпро, де в'язалися оті уславлені дуби. Назва їх, очевидно, походила з тих часів, коли вони видовбувалися з суцільних дубових колод. Ми ж побачили перед собою майже звичайні великі човни, зроблені з дубових брил.

Поділяємося на дві групи, всідаємося. Кремені, голі до пояса лоцмани у солом'яних брилях викеровують свої судна на дніпровську бистринь, широко хрестяться, беруться за керма.

— Гей, Дніпре, широкий та дужий, послужи й нам, як служив колись козакам!

Наслухавшись романтичних розповідей Яворницького про запорожців, про їхні морські походи, кожен із нас уявив себе принаймні Гамалією або Сагайдачним. Співучий Іван Кириленко завів козацької, пісня постелилася над річкою.

Почало припікати сонце. Наслідуючи лоцманів, Остап Вишня й Пилипенко поскидали сорочки, почали оголяти свої плечі й інші. Дехто ж, поглядаючи на бронзові тіла лоцманів, соромився показувати свої бліді плечі, розстебнули тільки комірці.

— Де було загоріти в Харкові, — виправдувалися вони. — Хіба на славній Лопані?

Показався перший поріг, Кодацький. Лоцмани попередили, що поріг невеликий, але грайливий, може

й перекинути дуба. Хто не бажає купатися у черевиках і штанах, може обійти це місце берегом.

Чимало гамалій та сагайдачних вийшли, більшість трималася — купатися, то й купатися. Залишився й Микитенко. Дочитуючи коректуру «Гарту», він просидів майже до світанку й тепер солодко дрімав, поклавши голову на коліна Дикому. Вухналь жартував:

— Може, Антошо, розбудиш відповідального секретаря ВУСППу? Це ж тобі не Лопань, а Дніпро...

Подальші пороги — Сурський, Лоханський і Дзвонецький не злякали нікого. Весняна вода ще не спала, отже, небезпека була мінімальною. Досвідчені лоцмани, змалечку знаючи «козацькі ходи», провели через них дуби, ніби граючись.

До найбільшого дніпровського порога Ненаситця добралися десь у пізній полудень. Для його опису надаю слово старому, ще дореволюційному географу професору Львівського університету С. Рудницькому:

«Уже від Дзвінца чути страшний шум і рев Діда, або Ненаситця. Білий бук (піна) вкриває його зовсім, зі сказаною швидкістю летить вода і скаче з лави на лаву, а їх дванадцять. Човен стогне, скреготить і тріщить, але за три хвили перелітає поріг, коли тільки не наразиться на камінь Крутько або не потрапить у страшний вир — Пекло».

На наших дубах залишилося з лоцманами по кілька чоловік, в тому числі й Остап Вишня. Пручаючись з рук Варвари Олексіївни, він жартував:

— А що Ненаситцеві якийсь гуморист? Йому подавай на сніданок наймаститіших поетів.

За який саме час промчали ми оті дванадцять лав — не лічили, вихопилися на рівнину збуджені й забризкані білим шумовинням. Довго оглядалися, прощаючись з Дідом, уявно бачили його затопленим водами майбут-

нього озера Леніна. Повернувшись до Харкова, Василь Мисик змалював це такими рядками:

Спи, романтику,
під рівний, під невтомний подих,
спи, замріяний,—
і над тобою в ряд
важко схилені
по рівних водах
підуть кораблі в чужі моря.

На ночівлю спинилися нижче Ненаситця в селі Військовому. На березі нас зустріло буквально все село. Хтось пустив чутку, що їде сам Остап Вишня. Письменники мого покоління підтвердять: після Тараса Шевченка Павло Михайлович користувався в тодішньому українському селі найбільшою популярністю.

А разом з ним почесними й бажаними гостями села Військового стали й ми, його попутники. Нас розібрали,— не ті слова,— нас буквально розхапали по пахучих від клечання хатах на ночівлю. Але ночівля та була умовна: в селі відбувалося аж три весілля, нас запросили на них, і Іван Микитенко знову не доспав.

Ніч літня коротка, минула швидко, можна було пливти далі, але де там — наш графік зірвався і надовго. Почасті винні були рибалки, які будь-що хотіли нагодувати нас на дорогу свіжою юшкою. А ще найдовше затримав Андрій Панів. Уранці він подався фотографувати скелю, біля якої в 972 році загинув князь Святослав, а потім «фотографіста» полонили бояри, дружки й світилки, потягли знімати молодих на весіллі.

Рибальська юшка розвеселила й розхоробрила навіть жінок, решту порогів — Вовниг, Будило, Лишний, Вільний і навіть Вовче гирло пропливли, не виходячи з дубів. Пливли майже не спиняючись, поспішали зарання прибути на Дніпрельстан. У гарячій уяві він вималью-

вувався багатом чимось грандіозним, величним, надзвичайним.

І одразу розчарував.

Будівництво щойно розпочиналося. На березі лежали штабелі дощок, кругляка, інших будівельних матеріалів, з яких нашвидкуруч споруджували бараки, склади, їдальні. Одна невелика їдальня і конторка були готові.

Після обіду, звичайного, робітничого, але дуже смачного, мабуть, тому, що проголодніли, настрої у всіх одразу піднісся. А ще дужче піднісся він, коли нас ознайомили з проектом і макетом майбутньої гідроелектростанції.

— Мене називають романтиком цих місць, поетом колишньої слави Запорозжя,— казав Яворницький.— А вам, молодим, належить опоетизувати сучасних запорожців, які створять тут справжнє рукотворне чудо!

Поверталися до Харкова поїздом. Нас розкидали по всіх вагонах, і ми дуже шкодували: хотілося бути й далі разом, в одній родині, що єднала нас, братала.

ЙДЕМО ВПЕРЕД, ВІКИ ЗА НАМИ

Щоразу, йдучи на роботу, я бодай на хвилинку спинався на Сумській біля вітрини центральної книжкової крамниці. Що вийшло новеньке? Те новеньке з'являлося щодалі частіше й частіше. Якщо в кишені були гроші, одразу купував, а здебільшого запам'ятовував назву, біг до Васи Мисика, брав новинки у нього.

Найбільше враження після Головкового «Бур'яну» справили на мене «Кров землі» Юрія Яновського й «Політика» Григорія Косинки. Заздрив їм, хотілося писати, як вони. Почувши про мої уподобання, один із плужанських критиків напосівся на мене мокрим рядом:

— Ти здурів! Адже Яновський — ваплітянець, а Косинка — буржуазний попутник.

Яновського я трохи знав, а після подорожі через дніпровські пороги просто полюбив. Чудовий письменник і товариш! Що ж до Косинки, засумнівався. Жив він у Києві, його гостро критикували в газетах, яким я тоді беззастережно вірив, отже, буржуазний попутник почав уявлятися мені миршавим паничиком з чорним галстучком-метеликом і в брилику «тірольці».

«Писатиму, як воно вийде,— думалося.— Про авіаторів, про те, що бачу навколо».

Побував на якомусь спортивному святі, написав «Фізкультурницю», поніс Вані Момоту у «Комсомолец України», надрукував. Написав «Її усмішку» зі студентського життя, поніс Сашкові Копиленкові, який секретарював у «Всесвіті». Оповідання було коротеньке, він прочитав його одразу, ляснув долонею по рукопису:

— Є!

— Що є?

— Вийде в черговому номері...

Ставши фактичним редактором, Андрій Панів дорікав мені, Гжицькому, іншим плужанам, що друкувалися на стороні:

— Усе нове несете у «Всесвіт», «Червоний шлях», інші журнали, вам «Плужанин» уже не рідний.

— Але ж у мене не про село...— виправдувався я.

— Давай і не про село.

Надрукував Панів дещо «не про село», дав кілька перекладів з іноземних мов. Плужанські недруги, які ще вчора взивали нас селописцями, загаласали:

— Куди, дядьку, в Європу пнешся? А чу-чу!

Не припинялися наскоки на «Плуг» за масовізм. Раніше на цій басовій струні грали ваплітянські керівники, і раптом на ній же загравав дехто з вуспівців.

Плужанський баласт, мовляв, заважає пролетарському літературному процесу.

Усі ці «шишки» сипалися передусім на голову Пилипенка. Якось після чергової сутички з кимсь він прийшов до «Плуга» сердитий, звернувся до мене, до оргсекретаря:

— Покажіть свої теки. Давайте переглянемо, що у них там набралось.

Пухкенькі теки з книжками та вирізками рецензій радували «папашу», їх стало більше. Але й «худих» ще було чимало. Наказавши відкласти їх окремо, він з гіркотою буркнув:

— З ними доведеться, мабуть, розпрощатися.

— Як розпрощатися? Чому?! — аж заволав велелюбний Андрій Панів, який радів навіть за один новий вірш плужанина.

— Самі подивіться, чому,— відповів на це Пилипенко, показуючи на «худі» теки.— Адже у багатьох з них, крім заяви до «Плуга» та анкети, нічого нема.

— Бо це він винен, він! — напосівся Панів на мене.— Чому не вимагаєш від плужан, щоб заповнювали свої теки?

Довелося писати до периферійних плужан сердитого циркуляра, він подіяв. Наш найкращий байкар Микита Годованець надіслав із Вінниці дві книжечки байок, назву однієї пам'ятаю й досі — «Парася на парастасі»; кияни Юрій Будяк і Грицько Яковенко порадували виданими в Києві повістями; харків'яни Яків Ковальчук, Пилип Загоруйко, Іван Андрієнко принесли збірки оповідань, а критик Василь Заєць поклав у свою теку цілу купу вирізок статей та рецензій.

— Ось бачите,— докоряв «папаші» Панів,— а ви одразу: доведеться розпрощатися.

«Худих» тек поменшало. Черговий пленум ЦК вирее-

стрував із письменників 47 чоловік, у «Плузі» на осінь 1927 року залишилося 72 члени.

Зате на Україні збільшилося сузір'я літературних організацій. Михайль Семенко, Гео Шкурупій та Олексій Полторацький об'єднали навколо себе українських футуристів, прибравши своєму угрупованню назву — «Нова генерація». Пилипенко, доповідаючи на пленумі «Плуга» про взаємини з новоствореною організацією, казав:

— Чорт знає, що воно вилупиться в цьому новогенераційному гнізді? Може, паршиве горобеня, а може... Тільки не орля.

У жовтні вийшов перший номер їхнього журналу. Ми в «Плузі» зустріли його з неабиякою цікавістю, адже в ньому взяли участь і Гео Шкурупій, і Олекса Влизько, і Дмитро Бузько, й інші талановиті письменники, не кажучи про самого Семенка: попри всі його химерні дивацтва, багатьом він імпував гострим розумом, справжнім поетичним даром.

Находили ювілейні свята. У газетах зарясніли повідомлення про літературні премії з нагоди 10-річчя Жовтня. Лауреатами їх стали Володимир Сосюра, Андрій Головка, Петро Панч, Олекса Влизько, галицький поет Василь Бобинський, єврейський поет Іцик Фефер.

Ми, плужани, щиро раділи за нашого рідного Головка, за Сосюру й Панча, які теж орали нашим плугом. І саме в ті дні чуємо: наш Остап Демчук утік до «Вапліте». Я вже згадував, що у «Плузі» існувала потаємна групка, яка мріяла про створення «Васліте». Лідером її саме й був він, Остап Демчук. Не знайшовши серед плужан однодумців, крім Варвари Чередниченко, Олеся Ясного та ще декого, він гримнув дверима.

До ювілейних днів Українська книжкова палата організувала велику виставку української літератури. На

ній найяскравіше вимальовувалися дві цифри: 2531 і 10836.

Перша цифра означала кількість українських книжок, виданих за 118 років, починаючи з «Енеїди» Котляревського. Друга показувала кількість українських книжок, виданих за 10 років революції.

Українські письменники, незалежно від того, до якої організації вони входили, законно пишалися: адже друга цифра так зросла завдяки і їхнім книжкам!

А ще пишалися вони тим, що в час ювілейних торжеств на вулицях і майданах дзвінко лунали пісні, створені композиторами за їхніми текстами. Зокрема і ця, Андрія Паніва:

Йдемо вперед, віки за нами,
Червоний прапор угорі,
І голубими берегами
Комуна сяє вдалині.

МІЙ СУСІДА

Старий неоковирний Харків, купецько-багатоповерховий у центрі і злиденно-одноповерховий на околицях, ніби відповідаючи на тичинівське запитання: «Харків, Харків, де твоє обличчя?», поволі змінював те обличчя.

Попервах, коли з'являлася нова будова, це було подією номер один.

Такими будовами-подіями були: палац ВУЦВКу, що постав у 1922 році на майдані Тевелева, на місці колишнього будинку дворянського зібрання; біржа (не біржа праці, а фондова, що існувала при непі) — 1925 рік, сонячно-стрункий Держпром, який зводився на вигоні за університетським садом.

Одночасно там і там з'являлися нові житлові будинки, зокрема два — на Холодній Горі. Для нас, безхатніх письменників, це було надподією: в одному з тих будинків на вулиці Свердлова, 118, дістали по одній кімнаті: Юрій Яновський, Андрій Головка, Володимир Сосюра, Іван Микитенко, Сава Божко, Василь Мисик, Наталя Забіла, Терень Масенко, Дмитро Бездик, Антон Шмигельський, Олекса Кундзіч, найстаріший серед нас новеліст Калістрат Анищенко й наймолодший критик Ваня Момот, незмінний секретар нашого місцевому дитячий письменник Прохор Воронін і азм грішний.

Моїм найближчим сусідом, через стіну, став Сава Божко. Зайшовши до своєї кімнати, він по-парубоцькому свиснув.

— Здорово! Парове опалення, вода тобі біжить на четвертий поверх, спільна кухня, два нулі!

У квартирі не було тільки ванної кімнати, але ми, селюки, про неї тоді й не чули. Підійшовши до широкого вікна, що виходило на вулицю, по якій весело бігав трамвай № 12, Савка захоплювався далі:

— А глянь, сусіде, яка перспектива!

Просто перед нами, через вулицю, вирував холодногірський базар, праворуч поблискували на сонці золоті хрести Озерянської церкви, а зліва чорніла загратованими віконечками холодногірська тюрма.

— Може, скажеш, не здорово? — реготав мій веселий і гострий на язик сусіда.— Забажалося тобі їсти — будь ласка, біжи на базар, закортіло помолитися — теж зовсім близько, а ось тюрма ніби й ні до чого... Хоча, якого біса. Напишу про неї роман!

(Через тиждень Божко організував екскурсію до тюрми. Звалася вона тоді — будинок примусової праці, і туди пускали екскурсантів. Савка ходив до бупру кілька разів, але роману так і не написав).

Познайомившись з сусідами по квартирі — бухгалтером якоїсь високої установи Морозом та його дружиною телеграфісткою Управління Південних залізниць Зоєю Михайлівною, Божко раптом звернувся до них:

— До речі, дорогі сусіди, чого б вам не позичити мені сто!

— Чого сто?..

— Карбованців. Пишу роман, а на чому тут його писатимеш? Ні стола, ні поганого дзиглика.

Сусіди якось винувато знизали плечима: де, мовляв, у нас такі гроші. Тоді Савка напосівся на мене:

— Чуеш, позич хоч півсотні. Завтра одержую аванс і віддам. За півсотні — шістдесят. Чуеш?

Він так по-друзяцьки настирливо умів просити, що я змушений був вивертати йому свої кишені, показувати карбованці й копійки. Зневажливо кинувши на це: «А ще секретар ЦК!», Савка одразу кудись подався. Пішов і я на службу.

Увечері, повернувшись додому, бачу: двері до Божкової кімнати розчинені і звідти чути стукіт і грюкіт. Виявилось, що мій сусіда грошей таки дістав, купив широченне двоспальне ліжко, хоч був тоді нежонатий, великий письмовий стіл і дерматинову канапу з мідяними пащами левів.

— Чорт батька що,— лаявся він.— Бісова непія дере за все три шкури, на стільці грошей не вистачило. Сідай на каналі й показуй, де мені поставити стіл. Тягаю ось по кімнаті, як той дурень ступу.

— Став до вікна, щоб видніше було писати.

— Удень. А ввечері? Тож потрібна настільна лампа, а на неї теж грошей чортма.

Поставивши врешті стола посередині кімнати, під лампочкою, що звисала зі стелі, він нарешті заспокоївся, сказав мені:

— Адью, сідаю писати. Сам знаєш, як напосідає на мене Панів.

Напосідав на нього не тільки фактичний, а й відповідальний редактор нашого журналу Пилипенко. З нового 1928 року «Плужанин» змінив свою назву на «Плуг», удвоє потовщав, ставши знову місячником. Отже, можна було друкувати й солідніші речі.

Тією соліднішою річчю стала друга частина роману Сави Божка «В степах». (Про першу частину «Чабанський вік» я вже згадував). Другу частину роману автору радили назвати «Шахтарський вік», але він наполіг на своєму, назвав — «Сполохи».

— Сполохи революцій! — доводив він.— Розумієте?

Роман друкувався шматками із приміткою «далі буде», яка дуже турбувала редакцію: «Сполохи» не були закінчені, і те «далі буде» могло раптом урватися.

— Ти знову пропадав десь два тижні,— скіпався Панів.— Ти ж підводиш не тільки редакцію, а весь «Плуг».

— Будьте певні, Сава Божко ніколи не був тим, що моркву риє. І не буде! — відповідав на це автор «Сполохів».

На новій квартирі він просиджував за столом цілі ночі. Спав удень, десь годині о третій біг кудись обідати; між іншим, їв переважно тільки раз на добу, зате з'їдав по три м'ясні страви. Повертався додому тільки «ваньком» (так у Харкові звали візників), сідав знову за стіл.

Закінчивши розділ, що йому особливо подобався, а таких розділів було дев'яносто дев'ять відсотків, він кликав мене до себе, казав:

— Сідай! Слухай. І вчися, як не треба «сосюрити».

Під цим «сосюрити» Божко мав на увазі не самі вірші Сосюри, якого він щиро любив, а його манеру

читання, на яку хворіли тоді майже всі поети. Мав Савка погану дикцію, читав, ковтаючи окремі слова, зате по-артистичному імітуючи мову кожного персонажа: капіталісти, попи й куркулі у нього гарчали, заїкалися, кричали, а шахтарі й батраки, особливо жіночої статі,— співуче улюлюкали.

Коли я зауважив, що й він «сосюрить», мій сусіда сердито заперечив:

— Ні чорта ти не розумієш. Не перебанчай і слухай.

Закінчивши читати розділ, він устромляв у мене свої невеликі гострі очі, запитував:

— Ну як? Кажи одразу, бо перше враження найсильніше. Сподобалося? Справді ж цікаво?

Писав Божко справді про цікаве, не знане мені життя. На землях, на яких споконвіку випасалися вівці, з'явилася панська економія. Її господар жив десь за кордоном, керував нею німець. А його рідний брат, теж чужинець, побудував на тих землях вугільну шахту, вигрібав з українського степу чорне золото.

— Розвиток капіталізму показую в художній формі, усяких експлуататорів і кровопивць,— гаряче доводив мені Савка.— А водночас змальовую і їхніх могильників — робітничий клас, шахтарів та батраків. Розумієш? Хай заткнуться вуспівці. Не вони, а я, плужанин, покажу пролетаріат в усій його силі й красі!

Дружив Савка з багатьма письменниками, а найчастіше я бачив його з Іваном Кириленком. Коли ми оселилися на Холодній Горі, Іван став нашим частим гостем. Якось, прочитавши черговий розділ «Сполохів», Божко звернувся до Кириленка:

— Ну як, товаришу пролетарський письменник? Виходить у мене по-пролетарському?

— Здорово! — відповів той.— Переходь до ВУСППу.

— А чорта з два! — зареготав Савка.— Ти краще

повертайся до «Плуга». Бо що ти пишеш? «Кучеряві дні» надряпав. А хто ті кучеряві — селюки.

(Через кілька років Кириленко спробував був перейти на робітничу тематику, написав роман «Перешитовка», решта ж його творів була суто селянська. А Божко, пишучи переважно про робітничий клас, залишався твердокам'яним плужанином).

Слухав я їхню суперечку й думав: про що ж далі мені писати? На шахтах я ніколи не бував, бачив їх здаля, коли проїжджав через Донбас. Завод у Дніпропетровську чомусь не захопив, не схвилював, може, тому, що пробіг по ньому галопом. А від села відірвався, правда, воно було близьке, рідне, та писати про нього не піднімалася рука — назвуть селописцем.

Згадався Пилипенко: пишіть про авіацію, чудова тематика. Але про що? Усе героїчне я вже видавив із себе. Хіба про механіка Ігоря Дреуса, про його любовні пригоди? Ігорів роман із дружиною льотчика наробив галасу у авіазагоні, де я служив. Крім того, знаючи, що я пописую, Ігор подарував мені щоденник повії, з якою він також знався. Чим не матеріал?

Дві красуні легкої поведінки. Одна біситься з жиру, неробства, а друга... Довго думав над назвою, щоб одним-двома словами висловити задум майбутньої повісті. Іду до Мисика в бібліотеку, заковуюсь в енциклопедію.

«Беладонна — вродлива жінка». І нижче інше значення цього слова, як отруйної квітки. «Росте вона на гнійному ґрунті... Плоди — гірко-солоні, задурливо пахнуть».

— Є! Саме те, що треба.

Сідаю за єдиний у кімнаті стіл, куплений у Пісочині за три карбованці, починаю писати. Уночі, бо вдень — служба, а ввечері — Будинок Блакитного, де майже щоденно відбувалося щось цікаве.

Щасливі були ті ночі. У колысці спав малий синок, на ліжкові — дружина. Трамвай за вікном уже не дзвенів. Тиша і спокій... Ні, спокій часом покидав мене. На книжковому ринку з'явилися тоді вибрані твори Кнута Гамсуна. Багато моїх товаришів захоплювалися ними, казали: «От пише!» Прочитав і я «Пана» та «Містерії». Справді гарно! А я?.. Хотілося порвати написане, почати щось нове. Але що?

Повагавшись отак день-два, я сів знову за «Беладонну».

ЧИМ КОЗИРЯТИ: ПИСЬМЕННОЦЬКИМ КВИТКОМ ЧИ КНИЖКОЮ?

Остап Демчук пробув в «академіках» тільки два місяці, бо на початку 1928 року «Вапліте» самоліквідувалося. Залишившись «диким», він ходив мов неприкажаний. Був я з ним на товариській нозі, отже, не здивувався, коли Остап якось зайшов до мене. Не в «Плуг», бо, мабуть, соромився, а додому.

- Чаркою горілки почастуєш?
- Можу збігати, магазин унизу.
- Біжи...

Моя дружина з синком була в матері, ми частувалися вдвох.

- За що ж вип'ємо? — питаю.
- За Енея, що був парубком моторним, і за пекло, куди він був заблукав із Сивіллою.

Розпитую про причини самоліквідації «Вапліте», як поводитися на тих зборах Тичина, Куліш, Яновський... Замість відповіді Демчук гарикнув:

— А Панч і Сенченко, а Бажан і Смолич, а Копиленко? Хіба не хороші письменники! Кажі, хіба не так?

— Так,— відповідаю,— дай боже хоч половину таких ВУСППові.

Демчук випив ще чарку й побіг. Куди? Мабуть, шукати іншого порадирика...

«Вапліте», отже, перестало існувати. Чому — загальновідомо. Більшість ваплітян не пішла за керівництвом, не захотіла йти на виучку до буржуазної Європи, засудила «хамське ставлення до свого рідного». (Якщо не помиляюся, слова, взяті в лапки, належать Степанові Васильченку).

Майже одночасно із саморозпуском «Вапліте» на харківському обрії замигтіла нова літзірка — «Авангард», яку очолив тридцятирічний синьоокий красень Валер'ян Поліщук. Був він, безперечно, талановитим поетом, але в гонитві за «новим» заплутався у власних конструктивно-динамічних тенетах.

Гострий на перо і язик, Поліщук громив усіх і вся, а йому відповідали тією ж монетою. Запам'ятався такий дотеп про нього:

— У Поліщукові сині очі закохані всі жінки та дівчата, а в його вірші — тільки власна дружина.

Новий літературний лідер бігав по Харкову, шукаючи однодумців. Але таких знайшлося мало. Випустивши три бюлетені, «Авангард» самоліквідувався. Зате народилися аж два.. Та про це скажу потім. Отже, літературне життя буяло. Центром його ставав Будинок Блакитного. Літературні угруповання перенесли туди з тісних закапелків своєї студії, пленуми, а головне те, чим можна було похвалитися — свої твори.

Правління Будинку організовувало вечори окремих письменників. Приємно згадати, що ті вечори були багатолюдні, на них сходилися письменники, незалежно

від того, хто читав: колишній ваплітянець Куліш чи вуспівець Микитенко, плужанин Головка чи «дикий» Гнат Хоткевич в трьох талановитих образах — письменника, артиста й бандуриста.

Андрій Головка читав пролог до задуманої ним трилогії «Три сини». Як чудово його сприймали! Здавалося, що він хлюпає в обличчя пахощами пшеничних ланів, полиневим духом степових могил.

Ніби зараз чую:

«А вона розігне спину з серпом у руці, наставить руку над очі од сонця й гляне — ген-ген на шляху куряву вгледить».

Як не позаздрити хорошою заздрістю такому письменникові, цілі абзаци якого пам'ятаєш через десятки років, які й тепер бентежать серце! І який жаль, що в подальшій роботі над трилогією Головка відмовився і від того пролога, і навіть від назви «Три сини». Це змусили його зробити тодішні критики-голобельники, для яких навіть полиневий дух пахнув крамолою.

Те сталося пізніше, а тим часом, повторюю з найбільшою приємністю, творче життя буяло, бо його творцями були молоді, здорові сили, народжені Жовтнем. І так було в малярстві (Анатоль Петрицький), у театрі (Лесь Курбас), у кіно (Олександр Довженко). ...Хай мені пробачать творці суміжних мистецтв, що назвав тільки ці прізвища — я ж пишу про літераторів.

Одна цікава подія змінювалася не менш цікавою. Хто з письменників старшого покоління забуде про літературний диспут, що відбувся у тому ж Будинку Блакитного напровесні 1928 року. У ньому брали участь не тільки харків'яни, а всі найвідоміші письменники й критики Києва, Одеси, Полтави, Дніпропетровська, Сум. Я б назвав цей диспут першим з'їздом радянських письменників України, бо на ньому, крім твор-

чих питань, йшлося й про утворення федерації письменників.

Та справа не в назві, диспут, то й диспут. Головне в тому, що партія надала йому дуже великої уваги, він тривав чотири дні. За столом президії весь час сидів і виступив з великою промовою секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко, а основну доповідь зробив Микола Скрипник.

Докладно розповідати про той диспут не наважуюся. Я маю під руками тільки плужанський звіт, а він — тенденційний. З погляду сьогодення я не погоджуюся навіть зі своїм тодішнім кумиром Сергієм Пилипенком. У тому звіті чимало такого, що плямує багатьох хороших, справді радянських письменників.

Доповідаючи, Микола Олексійович, як завжди, бухкав і пив багато води. (Запам'яталось, що був у модерному джемпері, а не в жилетці, які тоді носили всі). Говорив неквапливо, наче зважував кожне слово. Інколи заглядав у тези, що лежали перед ним на трибуні. Під час пауз ми встигали перекинутися між собою репліками:

— Що скаже Скрипник про «Нову генерацію»?

— А що про ВУСПП і «Плуг»?

Але він, як у тій приказці: «Не хвалив Панька і не гудив Оришку». Кажучи про завдання літератури в світлі постанов партії, Скрипник особливо наголосив на вільному змаганні всіх радянських літературних угруповань. Причому, не по лінії організаційних пертурбацій, а по лінії творчій, художній.

Про це ж говорив і Панас Любченко. Пора перестати бавитися членськими квитками усяких організацій, пора давати хороші книжки!

Приємно згадати, що поставлені чітко питання викликали гарячу дискусію. Виступило понад сорок

письменників, критиків, відомих журналістів. Одні твердили, що окремі літературні угруповання дуже потрібні, а інші доводили, що вони тільки заважають нормальному літературному процесу. Одні запевняли, що марксистська критика вже існує, а інші на це казали:

— У новоствореному журналі «Критика» Карлом Марксом і не пахне.

Одне тільки неприємно згадувати. Уже на тому диспуті проявилася неприхована тенденція ВУСППу командувати — бути гегемоном на літературному фронті.

ВІДГОМІН ДИСПУТУ У «ПЛУЗІ»

На роботу в плужанський комбінат — ЦК, редакція журналу, видавництво — Андрій Панів приходив найпізніше, бо зрання читав лекції в ІНО. А десь після другої починали рипати раз у раз дверима численні відвідувачі. Одні приносили свої творіння, другі хотіли дізнатися про долю раніше поданих творів, а треті — просто так: обмінятися новинками, чи, як Антон Дикий, розповісти свіженький анекдот.

Часу для праці не вистачало, Андріїв стіл завжди був завалений рукописами, гранками, нерозпечатаними конвертами, якими щедро постачала редакцію пошта. Щоб розчистити стіл, Панів часом улаштовував аврала, засиджувався до півночі або працював і в неділю.

Такий аврал він учинив і першого дня після диспуту. Прийшов збуджений, бо теж виступав на диспуті і не без успіху. Як редактор, він обстоював курс на різке піднесення літературної кваліфікації.

— Шевченками й Пушкіними ми можемо й не бути,— казав він, перефразовуючи Некрасова,— але на Тичину й Блока рівнятися зобов'язані.

Редакторський стіл поволі очищався. Насамперед Андрій перечитав пошту, дещо з неї залишив собі, а решту передав Самусеві — на відповідь. Читаючи, він уголос дратувався:

— Господи, святий Магомете, Зевсе олімпійський! Навіщо ви зробили мене редактором!

Переглядаю я зараз листування редакції «Плуга» з авторами і навіть через десятки років співчуваю Паніву. Ось які, наприклад, творіння доводилося читати йому:

Моє серце перестало,
Обірвалося в утробу...

Або:

А я вже не забуду твої очі.
Сидю, лежу. Без мочі. Біжу.
Дай револьвер,
За тебе розстрелюсь...

Панів із Самусем завжди мучилися, щоб дати гідну відповідь, не образити навіть явного графомана. Але автор наведених вище рядків, очевидно, таки розізлив їх, бо вони відповіли йому так:

«Стрілятися не радимо. Вірші писати — теж».

Відвідувачі почали рипати того дня раніше, ніж завжди. Були то переважно уже визнані письменники, під враженням диспуту їм не сиділося за столами, кортіло обмінятися думками. Одним із перших прибіг Савка Божко.

— Ну як? — замість «здрастуйте!» гукнув він ще з порога.— Доброго я дав прочухана ваплітянському недоноскові Любченкові?

Завжди лагідний Панів, який теж любив поговорити, на цей раз був сердитий, бо його відривали від роботи. Він настовбурчено відповів Божкові:

— Ти краще дай прочухана сам собі.

— Тобто як, в якому розумінні?

— А ось сам подивися.— Це кажучи, Андрій дістав із шухляди кілька розділів із Савчиних «Сполохів», поданих ним до наступного номера журналу.— Глянь, якою мовою пишеш ти.

Савка, глянувши на підкреслені олівцем місця в рукопису, почав виправдуватися:

— Як і належить пролетарсько-селянському письменникові. Шахтарі розмовляють по-шахтарському, а батраки — по-батрацькому.

— В діалогах хай. Це у тебе часом виходить навіть добре. А ти, як автор, якою мовою оперуєш? — І Панів почав наводити зразки його авторської мови.

— То викресли ці місця й звороти,— поблажливо дозволив Савка.— Ти ж на те редактор!

— Не буду. Сам сідай і виправляй. Сам чув, що говорилося на диспуті про піднесення літературної кваліфікації.

Посопівши, Божко взяв рукопис, сів на стіл бухгалтера, який кудись побіг, почав проглядати редакторські зауваження. Їх було багато, автор дещо виправив, потім кинув ручку, посміхнувся до Паніва:

— Біс з тобою! Заберу й дома розберуся...

Обідали того дня поблизу в кафе, нашвидкуруч, бо йти в корчомку Будинку Блакитного означало: встряти з кимось у дискусію, засісти за шахи або в більярдній.

А ввечері прийшов Пилипенко, розпочалося засідання редколегії журналу. Планувався наступний номер. Проглянувши тепер той наступний номер, згадую те планування майже стенографічно.

— Так ось, товариші,— почав відповідальний редактор, часто «умгукаючи»,— ми з нового року перебудувалися. Але не дуже, умгу, перебудувалися. На диспуті нас дехто навіть похвалив, але більше лаяли. І правильно. Отже, наступний наш номер повинен, обов'язково повинен змінити своє обличчя. Кардинально... Що там з Божком? Доробляє свої «Сполохи»?

— Скрипить, але обіцяє,— доповів Панів.

— Хай поскрипить. Шахтарі шахтарями, а література літературою. Якщо ґрунтовно не поскрипить, не дамо в наступному номері. Так і скажіть йому.

— Так і скажемо.

— Що там є у нас в запасі з прози?

— Є оповідання Василя Чаплі «Страйк», є нарис Юрія Будяка «Вниз по Дніпру».

— Назва «Страйк» звучить непогано. Індустріальна тематика?.. І Дніпро треба не забувати, Дніпрельстан. Але дайте ще й я почитаю, треба вибирати... Що там ще?

— Є Антона Ко. Гумореска, навіть, можна сказати, сатира.

— Знову, мабуть, про лопанські раки або головбухову бороду?

— Про перукарів.

— Теж мені об'єкт для сатири. Відкладіть одразу.

— Але ж потрібен гумор. Читач любить,— наполягав Панів.

Пилипенко дістав із свого пухлого портфеля невеличкий рукопис, подав Паніву.

— Дамо ось веселе оповідання Шолом-Алейхема. Хай Антоша Ко, Нечай та Гедзь повчаться, як треба писати. І читачам нашим буде приємно.

Спланувавши прозу, перейшли до поезії. Вибір був великий, вистачило б на цілий номер. Панів вибрав

лише кілька найкращих віршів. Пилипенко одразу почав читати їх.

Член редколегії Василь Мисик сидів мов на голках: серед тих віршів були і його. Почервонівши, як дівчина, він соромливо мовив:

— Може, моїх не треба?.. Щоб не лаяли.

Можливо, «папаша» не почув цього, а може, навмисне промовчав, щоб не захвалювати талановитого хлопця, якого дуже любив. Прочитавши всі вірші, він ствердно кивнув головою, передав їх Паніву.

Потім почали перегортати календар: кого відзначити в номері. 1 квітня народився Микола Гоголь — дата не кругла. Помер Марко Кропивницький — теж не кругла. А ось десятиріччя з дня смерті Нечуя-Левицького і п'ятнадцятиріччя з дня смерті Михайла Коцюбинського обов'язково треба відзначити. І сторіччя з дня народження Генріка Ібсена.

А ще що? Таке, щоб прикрасило номер, щоб кожен сказав: «Плуг» справді робить висновки з диспуту. Цікаву тему підказав сам «папаша». Як головний редактор ДВУ, він не без гордощів повідомив, що незабаром мають вийти українською мовою «Гулліверові мандри» Джонатана Свіфта.

— Ось і давайте першими порадуємо читачів. Але не дрібною анотацією про цей шедевр світової літератури, а великою й цікавою статтею. Хто напише?

— Є автор! — аж схопився Панів.

— Хто?

— Професор Олександр Білецький.

Кращого й цікавішого знавця світової літератури у Харкові не було. Але чи погодиться шановний професор таку статтю написати?

— Завтра ж піду до нього, — палахкотів Панів. — Навколішки стану, а вблагаю.

НАЙСТАРІШІ ПЛУЖАНИ, АБО:
«ДРУГ» У. ЧЕРЧИЛЛЯ
І «НЕДРУГ» В. КОРЯКА

Периферійні плужани, приїжджаючи до столиці на пленуми чи у видавничих справах, спинялися переважно у своїх співбратів по перу. На те й спілка! Але пояснювалося це набагато простіше: у «Плузі» на готелі не було грошей.

Спинялися, звісно, і в мене, і частенько. Про двох таких ночувальників хочеться розповісти докладніше. Обидва були ще з дореволюційним літературним стажем, на з'їздах їх неодмінно обирали до президії і в члени ЦК «Плуга». Обидва по-своєму були цікаві й колоритні, і обидва зараз забуті. Про одного, правда, згадано в УРЕ, а про другого я знайшов три рядки в «Літературному щоденнику», укладеному незабутнім Миколою Терещенком.

Почну з другого. Як драматург, він підписувався — Віталій Товстоніс, а як повістяр — В. Таль. Заочно я знав його ще з 1920 року, ставив у Минківці його водевіль «День правди» і грав у ньому головну роль. Водевіль цей був дуже популярний, обійшов, напевне, всі сільські сцени, бо в ньому зачіпалася вічно болюча тема: хто правдує, той бідує.

П'єс, переважно комедій та водевілів, написав він чимало. У «Плужанині» за 1926 рік красується на нього дружній шарж: на високому стовпчикові з власних книжок сидить симпатичний вусань, задоволено попихуючи цигарочкою.

Задоволений Товстоніс був не дарма. Його п'єси охоче ставили на селах, друкували ДВУ, «Книгоспілка» і «Рух». Удень він бігав по книгарнях, годинами простоював біля прилавків, переглядаючи книжки, і найцікавіші

купував. А вечорами відвідував театри, не пропускав жодної прем'єри.

— Хочу не відставати від подиху часу, бо живу ж у глушині,— казав він.

Проживав Товстоніс у селі Велика Багачка на Полтавщині, працював там у районній газеті. Якийсь час він довго не з'являвся у Харкові. Приїхав до мене збуджено-радий, тицьнув мені в руку товсту теку, блаженно усміхаючись, мовив:

— Ось! Привіз повість!.. А драматургію — до біса! Будь проклята година, коли я в неї закохався.

Розпитую, в чому справа, що сталося, а він, завжди лагідний і тихий, аж зубами скрипнув:

— Зрозумій, дорогенький. Усі драмгуртки на селі ставлять мене, глядачі переживають, сміються і плачуть, а критики лають: «Малоросійщина!» Написав сатиру «Смерть Тараса Бульби», сам осміяв «малоросійщину», а критики...

— Що? Хто ці критики?

Не сказав, тільки рукою махнув, мовляв: хай їх бог простить. Розв'язав теку, любовно перегортав сторінку за сторінкою.

— Два роки писав. Удень працював у редакції, а це вночі... Усю душу вклав.

Повість звалася «Любі бродяги». Через кілька місяців вона вийшла в ДВУ, дістала схвальну оцінку. Коли я зауважив: «Ось бачите, і не лає критика», він відповів:

— Бо я підписався псевдонімом — В. Таль. А дізнаються, що це написав Товстоніс, одразу роздраконять.

— Але хто й чому? — допитувався я.

Довго не признавався, казав, що то така сила, така сила, проти якої він нуль без палички. Ніщо. Нарешті, взявши з мене слово, що мовчатиму, нікому не скажу, розкрив свою таємницю.

— Володя Коряк... Я його й досі називаю Володею, а він...

Історія ця мала таку передісторію. У Києві на Безаківській, тепер вулиці Комінтерну, існувала до революції українська книгарня. Товстоніс і Коряк служили в ній хлопчиками на побігеньках — переносили й складали книжки, прибирали, виконували усяку чорну роботу.

Крамниця та була осередком тодішньої української інтелігенції. Товстоніс з любов'ю розповідав, що багато разів бачив на власні очі Старицького, Лисенка, Олеся і навіть Лесю Українку. Більш того, коли хтось із них купував книжки, то вони з Володею знаходили візника, підносили книжки до екіпажа.

— Виходить, ви з Коряком жили дружно?

— Ну, аякже. Обидва ми були бідні, справжній пролетаріат, можна сказати, — розповідав Товстоніс-Таль. — Володя був на кілька років молодший за мене, якийсь слабосилый, і я брав на себе важчу роботу.

Оте «слабосилля» й підвело Коряка. Коли в господаря крамниці погіршали торговельні справи, він звільнив з роботи майбутнього критика.

— За мою силу Володя прозвав мене ведмедем і поклявся, що до самої смерті мені не забуде. Помститься.

Відтоді минуло багато років, обидва стали дорослими, але Товстоніс був переконаний, що критика його п'єс і є отією Коряковою помстою: «Хай, мовляв, знає, як кривдити слабосилих!»

— Сам він, правда, не пише про мене, — доводив мені мій ночувальник, — але ж він тепер — бог критики. Ось йому і догоджають...

Через півтора чи два роки по тому В. Таль видав ще більшу повість з подвійною назвою: на обкладинці вона звалася — «Незвичайні пригоди бурсаків», а на титул-

ці — «Надзвичайні пригоди бурсаків». Траплялися такі казуси у тодішніх видавництвах.

Пригадую, що читав я ту повість зі справжнім задоволенням. Мій старший друг не був епігоном ні Гоголя, ні Помяловського, написав цілком оригінальний твір про бурсаків Києво-Могилянської колегії. У бібліотеках книжка зачитувалася до дірок...

Тепер про другого мого ночувальника.

Якщо В. Таль писав про надзвичайні пригоди інших, то цей другий сам був героєм багатьох надзвичайних пригод. Чимало з них стали потім сюжетами для його творів, більшість яких ще в рукописах загинула в царській охоронці.

Писав він під псевдонімом Юрій Будяк, справжнє прізвище мав — Покос. Народився в селі Красногірка Машівського району на Полтавщині в 1879 році. Дату його народження УРЕ подала правильно, а поховала — на шість років раніше, в 1938 році, про це скажу потім.

(До речі, одна з київських газет поховала його ще раніше — в часи революції 1905 року. Вона писала, що під час наскоку поліції на нелегальний мітинг у лісі поблизу Києва Юрій Покос був забитий).

У 1926 році плужани відзначили 20-річчя літературної діяльності Юрія Будяка. В його доробку були збірки поезій, поема «Пан Базалей», яка входила до шкільних хрестоматій, повість «Записки вчителя», що була перекладена й німецькою мовою. Після революції друкувався в «Червоному шляху», «Плузі», багато писав для дітей.

Проглядаючи тепер статтю про нього в «Плужанині», знаходжу такі рядки з його незвичайної для селянина автобіографії:

«Батько мій — безземельний селянин, тесляр, умер,

коли мені було п'ять років. З малих літ наймитував. Закінчивши сільську школу, подався в світи: спершу у Катеринослав, а потім у Крим, на Кавказ. Працював вантажником, бляхарем, матросом, аптекарським практикантом. Одночасно вчився, щоб екстерном закінчити гімназію».

Ще потім учився в учительському інституті та університеті. Але якому університеті? Це мене найбільше цікавило. Серед плужан ходила версія, що в... Оксфордському. У ювілейній статті про Будяка писалося, що він на початку 20-го сторіччя побував у Туреччині, Сінгапурі, Єгипті, Франції, Англії й Америці.

Ночувати приймав я його завжди радо, поважаючи і як старого письменника, і як цікавого оповідача. Скільки світу побачила людина! Розповідав він про свої закордонні мандри охоче, але про Оксфорд ніколи не згадував. Коли ж якось я поцікавився цим, він жартома відповів: «Та було, пройшов там усі коридори...» — і звів мову на щось інше.

Одного разу, одержавши у видавництві гонорар за нову збірку дитячих оповідань, Будяк з'явився до мене з пляшкою коньяку і тортом. Випивши чарку й другу, він сам заговорив про деякі таємниці зі свого минулого.

— Про мене йдуть всілякі вигадки, ось хоча б і про Оксфордський університет. Але, як кажуть, диму без вогню не буває... Чули таку пісеньку?

Трансвааль, Трансвааль, страна моя,
Горишь ты вся в огне...

Пісня ця до революції, та й потім була популярною, я чув її не раз, не знаючи її походження ні навіть що означає оте «Трансвааль». Коротко розповівши про цю південноафриканську країну — алмазно-золоте дно

континенту, за яке на початку 20-го століття спалахнула Англо-бурська війна, мій друг вів далі:

— На допомогу африканцям з усього світу потяглися добровольці. Охоплений жагучою ненавистю до англійських загарбників, помчав у той трансваальський вогонь і я...

Спершу воював рядовим, а згодом, опанувавши трохи мову і звичаї того краю, став командиром невеличкого загону. Діяв той загін по-партизанському: уночі нападав на ненависних чужинців, тихо, поодиноці знищував їх.

— Гуманізм у такій війні протипоказаний,— коментував дії загону Будяк.— Але часом він просипався в мені, і я рятував декого від смерті, брав у полон.

Так вчинив він із одним молодим англійським офіцером. Він кинувся до Будяка не з револьвером, а з блокнотом і олівцем у руці, показуючи цим, що він не воює, а пише.

— Кореспондент?

Офіцер, радий, що його зрозуміли, ствердно й надійно закивав головою, на доказ показав посвідчення якоїсь газети. Будяк поважав газетарів, бо сам пописував; отже, він пожалів співбрата по перу.

Сталося так, що переможець не зміг одразу відіслати полоненого до свого штабу. А другого дня великі сили колонізаторів оточили невеличкий загін, і переможці самі опинилися в полоні.

Помінявшись ролями, Будяків полонений теж проявив гуманізм: улаштував так, що замість табору для полонених Будяк опинився в Англії, у рідного батька того офіцера.

Тим батьком виявився нащадок герцогів Мальборо лорд Черчілль. А врятований Будяком його син був двадцятип'ятирічний тоді Уїнстон Черчілль.

— А далі, далі? — заінтригований такою історією, допитуюся я.— Вдячний лорд улаштував вас в університет?

— Було таке... Але я пройшов у ньому лише коридори,— знову відбувся жартом мій друг.— Не знав англійської мови, раз; дуже тягло на Україну, два.

Додому повертався Будяк через... Америку. Дуже хотів побачити цю заокеанську країну, і старий лорд улаштував йому подорож. А їдучи назад, побував у Франції, Італії, Туреччині.

Повернувшись на Україну, шукач пригод якийсь час учителював, брав участь у революційних подіях, сидів у «казенному домі», як звалася тоді тюрма. А після революції 1905 року взявся за перо.

Слухав я його розповідь, щиро заздрив йому: от щасливий письменник, є про що писати! І він писав багато, але про Трансвааль і Черчілля — жодного рядка. Про це він тільки розповідав, і то найближчим друзям. Чому?

Це з'ясувалося набагато пізніше.

В середині тридцятих років Юрій Будяк раптом зник з київського обрію... Був чоловік — і не стало.

Та ось почалася Вітчизняна війна. Біжу я кудись по Хрещатику і раптом зустрічаю його. Не вірю своїм очам.

— Юрій Якович!

— Та вже ж не який біс,— відповів він, сміючись, а в очах — сльози. Худий, постарів, голова й вуса зовсім білі.

Обнялися, стали у підворотті, щоб нікому не заважати.

— Яким чудом, Юрію Яковичу?

Відповів аж надто лаконічно:

— Іншим разом...

Умовилися зустрітися з ним у нього вдома, жив він на Куренівці, біля Кирилівської церкви. Але так сталося, що другого дня, 12 липня, я відбув з групою письменників на фронт і наше побачення не відбулося. Коли ж після війни я повернувся до Києва, мій старий друг уже помер...

НА ПРОЦУ В КИЇВ І НА МОГИЛУ ШЕВЧЕНКА

На прощу...

Слава богу, що зараз не початок тридцятих років, про які мова буде далі. Тоді за це «на прощу» мене б напевне охрестили «богошукачем» або «повзучим емпіриком». Було ж, що до Андрія Паніва присікалися за такі рядки з вірша про Дніпрельстан:

Коло тебе
Брат із бетону
Виростає
З дніпрових хвиль...

За слово «брат» критики-голубельники нарекли Паніва баптистом.

Для мене й моїх друзів-харків'ян подорож у Київ та на могилу Шевченка була справді прощею у святі місця. Харків я тоді любив, але столицею України для мене все-таки був Київ — знаний з книжок, оспіваний поетами. А побувати на могилі Тараса було моєю найзавітнішою мрією.

Під'їжджали до Києва вранці, сонце золотило численні бані лаврських церков на зелених горах, підперезаних унизу синім Дніпром. Мені згадалася бабуся

Олена, яка ходила на прощу пішки і підходила до Києва також уранці.

— Побачили ми святе диво і попадали навколішки,— благоговійно розповідала вона.— Ну чисто тобі, як на картині!

Ми, онуки, розглядали літографське зображення Київської Лаври, принесене бабусею, і теж благоговіли: над золотими банями у синьому небі стояла богородиця, а навколо неї літали янголи.

— І янголів бачили, бабусю? — допитувалися ми.

— Чого не бачила, того не бачила,— скрушно відповіла стара.— Грішна, мабуть, не удостоїлася...

Дніпро переїжджали в час його весняного повноводдя. Серед нас були гумористи, і, можливо, саме тоді народився той жарт, що пізніше був уміщений в «Червоному перці». На березі Дніпра стоїть харків'янин і зачудовано каже:

— Оце Лопань, так Лопань!

Було напередодні Першого травня, увесь Київ цвів червоними маками, уже накинули на себе зелені намітки тополі й каштани. Описувати красу тодішнього округового міста не буду — воно у всі віки мало столічний вигляд.

Тоді в Києві ще жили й працювали класики української літератури Степан Васильченко, Агатангел Кримський, а їм на зміну ставала талановита плеяда молодших і зовсім молодих: Максим Рильський, Євген Плужник, Григорій Косинка, Валер'ян Підмогильний, Іван Ле, Дмитро Фальківський, Гео Шкурупій, Борис Антоненко-Давидович, Микола Терещенко, Олександр Корнійчук, Дмитро Загуг, Яків Савченко...

З київськими плужанами Юрієм Будяком та Грицем Яковенком я вже дружив, вони бували в Харкові. А під час тієї подорожі по-справжньому заприятелював і з

не плужанами: Анатолем Шияном, Яковом Качурою, Леонідом Смілянським, Сергієм Воскресасенком, Юрієм Мокрієвим, Агатою Турчинською... Здається, що в Києві я вперше познайомився й з Володимиром Владком.

Які вони були молоді й красиві! Чуєш, Толю Шиян?.. Ти й тепер красивий, а тоді... Якби я був дівчиною, неодмінно б закохався у тебе. Тоді ти ще не написав свою «Грозу», але вже палахкотів нею.

Не написані ще були і «Знак терезів», і «Роман міжгір'я», і «Платон Кречет». Іван Ле чомусь запам'ятався мені дуже серйозним, можливо, тому, що був уже редактором першої на Україні «Літературної газети». Сашка Корнійчука ніби сьогодні бачу типовим студентом тих років, так і здавалося, що він ось підійде до тебе й скаже:

— Позич троячку до стипендії.

Найдужче запам'ятався Максим Тадейович. Мабуть, тому, що носив козацькі вуса, був дуже схожий на мого сільського вчителя Івана Костянтиновича.

Київські товариші одразу виявили себе гостинними господарями й чудовими гідами. Показуючи нам Київ, вони, як справжні патріоти свого міста, все хвалили. Тільки, коли ми йшли головною вулицею, хтось поскаржився:

— Споконвіку тут була Хрещата долина, яка стала Хрещатиком, а зараз...— Він показав на табличку, на якій красувалася нова назва.

(Інші таблички красувалися й на вулиці Володимирській. Згодом ця сверблячка з перейменуванням припинилася, і слава богу!)

З нами на могилу Шевченка поїхали й кияни, власне, не з нами, а ми з ними, бо нас, харків'ян, було набагато менше: Петро Панч, Сашко Копиленко, Андрій Панів, Микола Дукин, Гриць Епik, ще хтось.

Пливемо одним з найкращих тоді на Дніпрі пароплавів — «Петровський». А що перед тим на ньому вже проїжджав Юрій Будяк, надам слово для розповіді йому:

«Пристань — мов збунтоване комашище. Чомусь пригадалися Порт-Саїд, Сінгапур. Правда, київська пристань менша. І тут не море, а Дніпро.

Реве третій гудок. Пароплав двигтить, колеса здувають піняві буруни.

— Повний!

Праворуч, на стрімких узгір'ях, лишається червоний Київ. Ліворуч постелилися безкраї дніпровські низини...»

По дорозі на наш спеціальний пароплав сідають селянські делегації, серед них багато дівчат та хлопців.

Майже всю дорогу вони співають. І майже весь час від них не відходить худорлявий чолов'яга, аж ніяк не схожий на наших людей ні одягом, ні поведінкою. Сидить трохи збоку, найуважніше слухає, щось записує в блокноті.

— Панаїт Істраті, французький письменник, родом з Румунії,— підказує мені Андрій Панів, який уже встиг познайомитися з ним.

За його романом тодішнє ВУФКУ знімало кінофільм «Кіра Кіраліна», отже, він був нашим гостем. Правда, цей гість, повернувшись додому, написав про нас щось дуже погане і більше на Україну не приїжджав.

«Петровський» пристав до берега поблизу Тарасової могили. Як вона виглядала в 1928 році, закарбувалося в очах навіки. Бачу й зараз височенький постамент з невеликим погруддям Шевченка у шапці. Його відлили кустарним способом робітники городищенської цукроварні.

Зворушливо виглядала неподалік від могили звичайна селянська хата під стріхою з ганочком, де можна було посидіти й відпочити. А ще дужче зворушував дід

Іван, який сорок шостий рік незмінно жив у тій хаті, доглядав дерева, садив квіти біля могили.

І було таке, що не зворушувало. Заглядаю у комплект «Плуга» і знаходжу там такі рядки у нарисі Михайла Биковця:

«На могилу ведуть сходи, а перед ними — арка, зроблена з тоненьких дощок і пофарбована під мармур. Від сонця, дощів та вітрів той «мармур» пожолобився, потрискався.

Погруддя на могилі як погруддя. Але чому воно пофарбоване в золотий колір? Не личить той колір Шевченкові».

За впорядкування могили взявся Шевченківський комітет, який був створений у Харкові під головуванням Миколи Скрипника. Голова й члени комітету прибули на могилу катером по обіді. Одразу відбувся багатолюдний мітинг, а потім — концерт.

Комітет почав засідати після мітингу трохи оддаль від могили просто неба. Грали бандури, співав хор. Під цей акомпанемент було ухвалено:

- а) перетворити могилу Тараса Шевченка в державний заповідник;
- б) побудувати біля могили музей;
- в) спорудити коло підніжжя Чернечої гори готель для екскурсантів.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ У ХАРКОВІ

Йшов липень.

Одного ранку забіг я до Андрія Паніва додому. Напередодні ми умовилися до початку роботи з'їздити за місто, в лісопарк, подихати свіжим повітрям. Друг зустрів мене запитанням:

— Новину чув? — І, не чекаючи на мою відповідь, сам урочисто повідомив: — Максим Горький! Сьогодні приїжджає до Харкова.

Хто з тодішньої літературної памолоді не любив цього письменника, не зачитувався його творами! Ще в Минківці я перечитав усе, що знайшлося у нашій сільській бібліотеці, а його «Пісню про Сокола» переклав на українську мову, читав її зі сцени.

— Зараз ось зберуся й поїдемо на вокзал,— квапився Панів.— Чи ти, може, не хочеш?

— Як це не хочу? — дивуюся.

— Є такі, що не бажають навіть його бачити.

Андрій не назвав прізвищ, сказав тільки, що знає таких і серед письменників. Вони вирішили зробити йому обструкцію.

— Яку обструкцію?

— Не знаю... А може, це й брехня. Приїде Горький, побачимо...

Харківські трамваї, порівняно до початку двадцятих років, ходили вже справно, вагоноводи тільки дуже дзеленькали, лякаючи перехожих. У вагонах, що йшли до вокзалу,— повно. Привокзальна площа була забита людом, переважно студентством.

Андрій, завдяки своєму фотоапаратові, пробрався у вокзал і на перон, наробив багато знімків. (Один із тих знімків з Горьким я знайшов тепер у комплекті «Плуга»). Письменників на площі справді було малувато, одні просто не знали про приїзд Горького, а інших я, може, не помітив у юрбі.

Відбувся короткий мітинг. Хтось вітав дорогого гостя з приїздом, говорив і він, що саме — не чув, бо я стояв далеченько, а радіопідсилювачів тоді не було. Відчувалося тільки, що ближчі гаряче сприймали кожне його слово, аплодували, а з ними вже й ми.

Почув і побачив я Горького зовсім близько через два дні у Будинку Блакитного. Про ту зустріч тепер так плутають, що я й сам боюся заплутатися. Одні запевняють, що спочатку відбулася урочиста частина нагорі, в залі, а потім уже вузька, ділова розмова внизу.

Інші пишуть у своїх спогадах, що зустріч відбулася тільки в корчомці.

Для певності гортаю сторінки «Плуга», знаходжу невеличку інформацію, в якій сказано: «Правління Будинку Блакитного запросило Горького на склянку чаю». Про зустріч нагорі нічого не сказано. А я готовий поклястися, що вона нагорі таки була. Бо як можна забути таке!

Пилипенко доручив мені вітати гостя від імені плужанської молоді. Я дуже хвилювався, щоб не збитися, засів у бібліотеці й довгенько зубрив свою промову. Коли ж Горький прибув до Будинку Блакитного, я не зміг пробратися нагору: сходи були забиті людьми, вони стояли внизу і навіть на вулиці.

Та й як інакше могло бути? Адже приїхав найвідоміший і найулюбленіший письменник того часу. Що ж до інформації в журналі, можу сказати таке: вона була складена відповідно до ситуації, про яку мова буде далі.

(Уточнив Петро Йосипович Панч. Написавши цей розділ, я побіг до нього проконсультуватися; він показав фото, на якому Горький знявся з учасниками тієї зустрічі, і саме нагорі).

Розмова внизу справді відбулася за «склянкою чаю» в буквальному розумінні. На столі у формі літери «Т» не стояло жодної пляшки, навіть з вином чи пивом. За ним сиділо не більше 25—30 чоловік — керівники існуючих тоді літературних організацій, дехто з активу.

Від «Плуга», наприклад, були тільки голова Пилипенко і секретарі — Панів і я.

Гостя запросили на почесне місце, з ним поряд сіли новий голова правління ДВУ Постоловський, Микитенко й Пилипенко. Розмова почалася тепло, по-сімейному. Постоловський привітав Горького від імені всіх революційних письменників Харкова, Микитенко, Усенко й Пилипенко — від імені ВУСППу, «Молодняка» й «Плуга».

Приємно згадувати, що ніхто не виносив на поверхню ніяких міжспілкових чвар, усі були об'єднані шанобою до великого письменника. Коли хтось з промовців переборщував у похвальбі, гість хмарнів, махав рукою, мовляв, навіщо це. А часом, зворушений, витирав сльози, що котилися з його добрих очей.

І ще одне уточнив Петро Йосипович, пригадавши, що Горького кілька разів назвали «великим». Він щулився, ніби від неприємного протягу, нарешті встав і сказав:

— Товариші, я добре знаю свій зріст. Його визначили, ще коли я призивався на військову службу, — два аршини і сім вершків.

Зустріч поволі набрала не мітингової, а розмовної форми. Горький говорив сидячи, його так попросили. Про що саме, забулося, отже, я звертаюся до тієї куцої журнальної інформації, в якій сказано, що він наголосив на тісніших зв'язках двох братніх літератур, на потребі перекладів кращих творів українських майстрів слова на російську мову.

Андрій Панів, сидячи зі мною поряд, щиро радів:

— Пронесло! Ніякої обструкції Горькому нема!

І раптом піднімається один... Пробачте за банальний вираз: я ніби зараз бачу його наївно-езуїтську усмішку, чую його елегантний голосок:

— А чи правда в тому, вельмишановний Олексію Максимовичу, що ви заборонили нашій «Книгоспілці» видавати свою «Матір» українською мовою?

Кинувши цю «бомбочку», він одразу сів. Хто то був, не називаю прізвища, хай йому бог простить. Скажу тільки, що до «Вапліте» він не належав, хоч дехто з колишніх ваплітян і мав відношення до цієї провокації: вони причепилися до однієї фрази з листа Горького до видавництва «Книгоспілка».

Про ту фразу ходило тоді багато версій. Найвірогідніша з них та, що автор славнозвісної «Матері» негативно поставився до антихудожньої мови перекладача, а не до української мови взагалі, як витлумачили недруги Горького. Можливо також, що відповідь на листа «Книгоспілки» писав не сам Олексій Максимович, а його секретар.

Так чи інакше, а неприємний конфлікт виник. У запалій тиші погляди всіх присутніх схрестилися на гостеві. Він звівся на ноги, високий і кремезний, утяг голову у широкі плечі, потім розвів руками:

— Це непорозуміння. Я заборонив?!

Дослівно не повторю, що він казав тоді, але суть запам'ятав добре.

— Тут товариші вже говорили про мою любов до України, про мої мандри по вашій благословенній землі, про роки, прожиті в Мануйлівці... Я читав селянам «Кобзаря», брав участь у виставах, саме в українських виставах. Говорилося також про мою дружбу з Михайлом Михайловичем Коцюбинським... Якою чудовою мовою він писав! І раптом: я заборонив видавати свою «Матір» цією чудовою мовою...

Лагідно усміхнувшись, він закінчив:

— Та ще не народився такий письменник, який би заборонив видавати свої книжки іншими мовами.

Усі засміялися; за столом, як кажуть, сталося пожвавлення. Сморід від вибухлої «бомбочки» поволі розвіювався. Той «один» почав виправдуватися, що йому, мовляв, так «хтось сказав», попросив у Горького пробачення. Постоловський, щоб розрядити обстановку, запросив випити ще «по одній чашці чаю», що викликало загальний сміх.

Сміявся й Горький.

«БЕЛАДОННА»

Закінчив я свою «Беладонну» десь у травні, переписав начисто, а потім сам перецокав її одним пальцем на плужанській друкарській машинці.

Перечитав — сподобалася. (А кому не подобається власне творіння, доки воно ще гаряче, доки ти живеш ним, а вночі сниш). Прочитав дружині, також похвалила.

Поклав у шухляду, хай відлежить. Хто мені порадив так робити, забулося, але я й досі йому вдячний. Мине якийсь час, трохи охолонеш, почнеш критичніше ставитися до свого дитяти.

На жаль, моя «Беладонна» відлежувалася недовго. Був тоді такий час, коли не автори шукали видавців, а видавці авторів. Спитайте Панча, Смолича, Первомайського, кого хочете з наших могіканів, і вони це засвідчать. Завідувачі секторів видавництва і редактори самі запрошували письменників:

— Зайдіть, складемо договір.

А склавши договір, автор одразу ж одержував 25 відсотків гонорару. Тільки пиши! У видавництві «Рух», наприклад, ми з Андрієм Головком і до каси не підхо-

дили: головний редактор виклав нам аван просто з шухляди свого столу.

Почувши, що я написав повість, до мене в «Плуг» прийшов завідувач юнсектора ДВУ.

— Кажуть, про молодь написав?

— А так.

— То чого ж чекаєш? Давай!

Хоч і недовго відлежувалася моя «Беладонна», та, прочитавши її знову, я відчув: щось муляє. Мої товариші пишуть про революцію, про село, Сава Божко про шахтарів.

А я? Щось бентежило, викликало сумніви, а що — не розумів.

Перечитав «Образу» Аркадія Любченка, «Місто» Валер'яна Підмогильного. Тематика подібна: велике місто в час непу. Їх надрукували. Щоб бути чистим перед власним сумлінням (інтуїція, мабуть, підказала), я приточив до своєї «Беладонни» епіграф:

Мне самому и дик, и странен
Тот свет, который я зажег...

А. Блок

Несу своє творіння у видавництво. Той же завідувач юнсектора глянув на заголовок, на останню сторінку, зважив рукопис на руці, каже:

— Назва хороша, інтригуюча. І епіграф чудовий. Люблю Блока! Але чому повість така тоненька?

— Так вийшло,— відповідаю.— Усе виклав, що хотів сказати.

— Добре, почитаємо, — погодився завюнсектора.— Заходь через три дні.

Та вийшло так, що не я, а він прийшов до мене і не через три дні, а наступного дня.

— Є! — сказав він.— «Беладонну» видамо, але...

Гадаєте, що представник видавництва вимагав від мене якихось доробок чи переробок? Ні, він знову нагадав, що книжечка вийде тоненька, і сам підказав, щоб я додав ще якісь речі.

— Я читав твою «Власть на місцях». Ще щось додай. Ось і вийде солідна книжка.

Добре це було чи ні? Певен, що всі наші літературні корифеї згадують ті роки з найбільшою приємністю. Видавництва читали їх твори одразу і, коли ухвалювали, одразу й друкували. Нічого поганого не було і в тому, що видавці прагнули видати соліднішу книжку. Романи й повісті українських письменників можна було перелічити на пальцях однієї руки.

Інша річ, коли автори подавали, а видавці видавали художньо неповноцінні ущербні книжки. Щось подібне сталося й з мою «Беладонною», але про це — далі.

Додавши до повісті чотири оповідання, я здав книжку до видавництва. За якісь два тижні вона була ухвалена, зредагована й здана до друкарні. А ще через кілька днів мене люб'язно запросили до бухгалтерії:

— Будьте ласкаві, одержуйте гонорар!

За шість аркушів мені заплатили 900 карбованців. І одразу всі, тоді при видачі гонорару податку не брали, це було справою фінвідділу. (Пригадайте «Розмову з фінінспектором» Маяковського).

Такі гроші мав я в кишені уперше в житті. Навіть розгубився: багатій! Одразу ж надумав придбати дещо в кімнату — годі писати на кухонному столику! — одягти себе, дружину, синочка.

У неділю пішов з дружиною по магазинах. Завдяки непу, країна вже давно вийшла з розрухи й нестатків, вибір у магазинах був великий. Але акули-приватники правили за свої товари такі гроші, що я одразу

відчув себе бідняком. На моє щастя, зустрівся Антон Дикий.

— Чудило ти,— каже.— З непманами треба торгуватися.

— Але ж не вмію,— відповідаю.— Досі нічого не купував, ходжу у солдатському.

— Ходімо, навчу.

Антоша показав себе в цій справі превеликим талантом. Акула правив за костюм сто карбованців, а він ляскав його по руці і давав сорок. І ляскав доти, доки не виляскав мені костюм за шістдесят три карбованці. Так само виторгував мені і черевики, а дружині плаття. Завдяки його досвіду, письмовий стіл, диван і аж шість стільців я купив уже сам.

Четвертину гонорару я заховав у найдальшу кишеню: батькові на коня або корову. Усеньке життя у мого тата так виходило, що він мав у своєму господарстві щось одне з двох. На цьому ґрунті між татом і мамою завжди існував конфлікт.

— Наплодив дітей, сидять на картоплі та олії,— сварилася мама.— Хоч би у святу неділю поласували молоком.

Батько не витримував тих докорів, продавав коня й купував корову. Ми, діти, їли молоко й вареники з сиром, а тато й мама ходили по багатіях, бо треба було відробляти за позиченого коня.

Через рік-півтора конфлікт знову загострювався.

— Хай вона здохне, твоя корова! — лаявся батько.— Вона зробить нас куркульськими попихачами.

І ось я їду в Минківку, щоб покласти край тому конфліктові. На цей раз у батька був кінь. Отже, мама пригощала мене, як дорогого гостя, не варениками з сиром, а ячнею на старому салі.

Радий, що можу допомогти батькам, кажу:

— Де в неділю ярмарок, щоб купити корову?

Батько, знаючи, що я в «Плузі» одержую сімдесят п'ять карбованців на місяць, недовіжливо буркає:

— А за які гроші? Хіба не знаєш, що за корову заправлять щонайменше сто.

Ця сума мене радує, думалося, що корови набагато дорожчі. Весело посміхаючись, я дістаю з кишені десять новеньких червінців, кладу їх на стіл.

— Будь ласка, тату й мамо, ось вам і сто!

Корову батько виторгував за дев'яносто п'ять карбованців. Дешево це чи дорого? Для селянина-незаможника то були дуже великі гроші. Адже за пуд пшениці він виторгував на базарі карбованця, за десяток яєць — сім-вісім копійок.

А сто пудів пшениці — це становило половину врожаю мого батька. Ось чому він з такою цікавістю і надією розпитував мене про тсози й артлі, які де-не-де почали виникати.

— Ти всюди їдиш, бачиш. Що воно таке?

З ЖУРБОУ РАДІСТЬ ОБНЯЛАСЬ

«Беладонна» вийшла у світ десь у листопаді 1928 року, хоч датована була наступним роком. Одержав я авторські 25 примірників і, доки доніс додому, більшу частину роздав друзям та знайомим.

Усі поздоровляли, зважували книжку на руці: о, солідно вийшов, це тобі не метелик! Усі хвалили обкладинку: а ля модерн! Хто був її автором, забулося, прізвищ художників, як і редакторів, тоді не зазначали.

Розглядаю тепер обкладинку й захоплююсь талановитою роботою того графіка. Він абсолютно точно

розкрив усю суть моєї «Беладонні», причому, як на той час, справді по-новаторському. На стилізованій садовій лавочці сидить красуня, перекинувши ногу через ногу й тримаючи в лівій руці папіроску: від тієї папіроски йде димок, утворюючи на зеленому тлі обкладинки кілечка, що скидалися на яблучка, якими Змій спокушав Єву.

Назву книжки художник виніс угору, а прізвище автора — вниз, майже на рівень очей тієї красуні. Складається враження, що вона дивиться на літери, з яких складено моє прізвище, і ось-ось жалісливо скаже:

— Ех, любий В. Минко, написав ти про мене на свою голову...

Так воно, власне, й сталося. Мої щасливі, радісні дні після виходу книжки тривали недовго.

Прикро, ой як прикро, коли твою нову книжку не помічають. Пишучи її, тобі здавалося, що залазиш у, самісінькі душі людські, а відтак зворушиш найзаскорузлиші серця критиків і вони одразу відгукнуться рецензіями.

Та минає місяць, три, рік... Зневірений, ти йдеш у книгарню, другу, третю: може, твоє творіння таке недолуге, що залягло пластом на полицях? Ні, кажуть книгарі, ваша книжка давно розійшлася.

Моїй «Беладонні» випала набагато щасливіша доля: її помітили аж надто швидко. Можливо, привабила ота красуня на обкладинці, а може, насторожив епіграф, в якому я так необачно признався, що «мне самому и дик, и странен тот свет, который я зажег»?

Статті, рецензії і просто репліки посипалися на мою голову, немов із рога достатку. Одні критики зазначали, що плужани, мовляв, починають соб-цабе вигейкуватися на справжній шлях. Другі — поставилися критичніше: вони знаходили у «Беладонні» ознаки «стилістич-

ного новаторства», але гудили за тематику. А треті — просто лаяли.

Ті треті, яких було більше, лаялися теж по-різному. Одні тільки закидали, чому я ховаюся за широкою блоківською спиною, другі взивали епігоном Пантелеймона Романова, а треті — «українським Малашкіним».

Цих російських письменників, авторів дуже популярних тоді повістей «Без черемухи» та «Луна с левой стороны», я не знав, як не відав також, що таке епігон. Гортаючи тепер БСЭ, прізвища Малашкіна я не знаходжу зовсім, а про Пантелеймона Романова сказано, що ряд його оповідань і повість «Без черемухи» «дістали гостро негативну оцінку в пресі за викривлене зображення морального обличчя радянської молоді».

Після появи гостро-лайливих рецензій я впадав у розпач, кортіло забігти світ за очі. Андрій Панів, який щиро мені співчував, заспокоював мене, втішав:

— Нічого, це нормальний процес. Згадай Олесеві рядки: «З журбою радість обнялась». Адже дехто тебе й хвалить.

Втішав мене і Валер'ян Поліщук, автор «теорії», яку сам сповідував: «Хай краще лають, хай б'ють, аби не мовчали». Він бадьористо виголошував:

— Дивак ти, Василю! На твоєму місці я б радів: то ж майже у кожній газеті, у кожному журналі пишуть про твою «Беладонну».

Модним став я й у бібліотеках, мене кликали на читацькі конференції, на яких здебільшого також лаяли. Я сумлінно все записував у блокноті і потім, коли мені надавали слово, дякував за критику.

Траплялося й так, що громили мене тільки ті, що сиділи зі мною за столом у президії, тобто — активісти

бібліотеки, а чимало читачів із зали хвалили. Одного разу після закінчення обговорення до мене підійшов молодий читач, який дуже хвалив «Беладонну». У своєму слові — подяці за критику — я не згадав його прізвища, і він висловив мені таку претензію:

— Виходить, ви дякуєте лише тим, хто ганьбить вас, стирає в порошок? А чи знаєте ви, що в цій бібліотеці хвалять тільки вуспівців, усіх інших не визнають за письменників?

— Чому?

— Бо завідувачка бібліотеки — жінка вуспівця, — і він назвав прізвище її чоловіка.

З вуспівцями ми, плужани, жили дружно, блокувалися навіть, але названий читачем письменник справді надто чванився належністю до найпролетарськішої на Україні літорманізації. На жаль, таких чваньків у ВУСППі щодаля ставало більше й більше.

Радували і водночас печалили мене листи читачів. Їх надходило дуже багато. Адресувалися вони здебільшого так: «Харків, ДВУ, Минкові». Бувало й так: Харків, товаришеві письменникові, який написав книжку «Беладонна».

Переважно листи були хвалебні.

«Прочитав я вашу книжку, котра мені дуже сподобалася. Пишіть більше таких книжок, бо я живу у містечку і хочу знати, як живуть у великих містах». Або: «Я прочитала «Беладонну» і всю ніч не спала, плакала...»

Знайшлися харків'янки, яким закортіло одразу познайомитися зі мною, призначали побачення. Одна писала: «Чекатиму на вас о п'ятій годині на центральній пошті біля вікна № 3. Буду у зеленому капелюшкові, триматиму вашу «Беладонну» під пахвою».

Через два-три місяці почав я одержувати й такі

листи: «Шановний автор Минко. Де можна купити вашу книжку? Я обійшов у Полтаві всі книгарні, і всюди кажуть: розпродали». Або: «Не знайшовши вашої книжки, прошу надіслати її накладною платнею».

Такі листи, звісно, лоскотали честолюбство, бадьорили, і я певний час мало звертав уваги на негативні. Але один так вразив мене, що я змушений був замислитися. Передісторія його така.

Наш активний плужанин Дмитро Косарик учителював тоді у Рокитянському садовому технікумі поблизу Мерефи. Він запросив Паніва, мене й ще когось до себе на іменини. Там я познайомився з його колегою, який мені дуже сподобався: і як чудовий ботанік, і як душевно красива людина; я подарував йому «на добрий спогад» свою «Беладонну».

Через якийсь час одержав від нього листа. Він запам'ятався мені майже дослівно:

«Сердечний мій товаришу Минко! За книжку зі щирим дарчим написом уклінно дякую. Прочитав її одразу ж, одним духом, бо дуже легко читається. Це безперечний її плюс і, водночас, пробачте... її мінус. Через кілька днів прочитав «Беладонну» вдруге, перевіряв себе: може, помилився в оцінці?.. Ні, не помилився. Плюс на мінус, як відомо, дають мінус. Повторюю, книжка легко читається, бо гарно написана. Але про що вона написана, які ви ставите проблеми і як їх розв'язуєте?

Мені дуже кортіло похвалитися Вашим подарунком перед моїми вже дорослими дітьми: письменник подарував мені книжку з дарчим написом! І не похвалився, посоромився це зробити. Заховав книжку подалі, щоб діти часом її не знайшли.

Запитаєте, чому? Прочитайте тверезо самі окремі місця, наприклад, на сторінках 11, 17, 43, 93 і поду-

майте: як вони подіють на вразливі юнацькі душі?
Подумайте...

Ви просили мене написати про «Беладонну» тільки правду. Ось я, пробачте, й написав...»

Подумайте... Згадую зараз — і мені здається, що не лайка критиків, а саме оце душевне слівце «подумайте» і змусило мене поставити перед собою питання: хто я, про що пишу і для кого пишу?

ЛІТЕРАТУРНІ ПОСЕСТРИ РОДИЧАЮТЬСЯ

Посестра — названна сестра,
подруга, приятельница.

Подаю цю довідку із Українсько-російського словника не для того, аби пояснити значення цього слова, а щоб наголосити на ньому. В часи лихоліття, коли «од молдаванина до фінна все мовчало», літератури народів Російської імперії не вважалися сестрами, але посестрами вони були завжди.

Не буду відбивати хліб у літературознавців і не робитиму екскурсів у далеке минуле. Мені просто приємно згадати, як наші національні літератури з посестер поволі почали ставати рідними сестрами.

Хто з посестер першою розкрив обійми?

Мабуть, синьоока Білорусь. У 1925 році там відбувся з'їзд «Маладняка», в якому взяли участь Володя Сосюра, Майк Йогансен і ще хтось. Певен, переконаний, що ніхто з моїх ровесників-письменників і досі не забув оці Сосюрині рядки:

О моя Білорусь яснодзвонна,
Синьоока моя БРСР!

Через якийсь час до нас у Харків завітали наші білоруські сябри по перу. Прибули вони саме в Шевченківські дні, чим заманіфестували свою велику шану й любов до нашого найулюбленішого поета. А нам, українцям, було приємно, що прибулих очолювали найулюбленіші на Білорусі народні поети Якуб Колас і Янка Купала.

Бачу й зараз Янку Купалу на трибуні, чую його зворушливо-бентежний вірш, написаний ще до революції і перекладений на нашу мову Сергієм Пилипенком:

Ой хто ж там іде, хто там бреде,
Громада чия, мов ріка пливе?
— Білоруси!
Ой що ж несуть на худих плечах,
На руках у крові, на ногах у лаптях?
— Свою кривду...

У театрі наші гості дивилися «Гайдамаки». І ось хтось із них під час антракту похвалився:

— А чи знаєте ви, сябри українці, що на Запорозькій Січі був білоруський курінь? Звався він — Мінський.

Від'їжджаючи додому, білоруси залишили у Книзі почесних відвідувачів Будинку Блакитного кілька записів і серед них такий:

«Наше першее спатканьне з українськими пісменніками кладзе мяжу у той вялікай працы на сувязі двох літаратур — беларускай і українскай,— якая нясе залог інтернаціональнай літаратуры».

Що можна додати до цього?

А рівно через рік гостями синьоокої Білорусі були українські письменники. Звіту про цю подорож я не знайшов, тому нагадаю тільки, хто їздив. Переді мною лежить фотографія тих подорожан, на якій я, крім одного, упізнаю Павла Тичину, Володимира Сосюру, Сергія Пилипенка, Петра Панча, Павла Усенка, Андрія

Паніва, Івана Кулика, який перед тим повернувся з Канади, де був радянським консулом, і Валер'яна Поліщука.

Пригадую вечір, коли наші повернулися з Білорусі й звітували про свою подорож. Зайшовши до редакції, завжди серйозний «папаша» враз заспівав:

Раз паслала мене маць
Зеленає жіто жаць,
А я жіта не жала —
В барадзенке ляжала...

Панів підхопив також по-білоруському, а ми підтримали їх по-українському. Другу пісню «Ой вы людзі добрые» ніхто з нас не знав, отже, ми тільки слухали.

Починалися також зв'язки з грузинськими письменниками, у Тбілісі відбувся тиждень чи дні української літератури. Хто їздив на Закавказзя, забулося, пригадую тільки Андрія Паніва, який повернувся звідти захоплений, написав великий цикл віршів про сонячну Грузію.

Організовано-групові зустрічі з російськими письменниками почалися пізніше, на початку 1928 року. До того були лише поодинокі зустрічі з Серафимовичем на з'їзді ВУСППу, з Максимом Горьким, Лідією Сейфулловою, Іллею Садоф'євим...

Окремо хочеться сказати кілька теплих слів про Володимира Маяковського. Він частенько бував на Україні і після написаного ним славнозвісного вірша «Борг Україні» став одразу «нашим», рідним. Усі ми з гордістю, як молитву, читали його золоті слова про українську мову:

Ета мова величава и проста:
«Чуеш, сурми заграли,
Час розплати настав»...

Коли відкрився Будинок Блакитного, Маяковський став його бажаним гостем, допоміг дістати більярд і влаштував на ньому битви-змагання. (Про це докладно і дуже дотепно написав Юрій Смолич у своїх «Розповідях про неспокій»).

Провідних російських письменників тих років ми знали заочно. І так само заочно багатьох щиро любили.

Ну як можна було не полюбити Михайла Шолохова, коли з'явився його «Тихий Дон»? Читав я його епопею і мріяв хоча б побачити автора. Який він із себе, цей донський орел, що так широко розправляє крила? Мені, звісно, й на думку не спадало, що в майбутньому я подружуся з ним, що він гостюватиме у мене в Києві, а я в нього — у Вешенській.

Полюбив я тоді сатиричну комедію «Пухкий пиріг» у театрі і заочно — автора комедії Бориса Ромашова, з яким я також подружив у післявоєнні роки. Нас зблизила сатира.

А хто з нас, письменників старшого покоління, не знав і не любив молодих ще тоді Леоніда Леонова, Олександра Фадєєва, Михайла Ісаковського, Михайла Светлова?

Хто з нас не захоплювався Ільфом та Петровим і тим же Зощенком?

З багатьма названими і неназваними мною російськими письменниками наші письменники потім щиро подружили: Бажан із Тихоновим, Смолич із Паустовським, Первомайський з Фадєєвим. Я особисто пишаюся тим, що гостями моєї хати, крім Шолохова, були і Борис Лавренєв, і Михайло Ісаковський, і Борис Ромашов, не кажучи вже про молодшу генерацію.

Якийсь час молода українська література сиділа у своїх плужанських, вуспівських та інших куренях, ніде, крім Білорусії, не показувалася. У нотатках про

першу подорож українських письменників до Москви Андрій Панів мав рацію, коли писав:

«Як це не дивно, а дві найбільші братні літератури СРСР зустрілися одна з одною лише на 12-му році революції».

До делегації входило понад сорок письменників. Проглядаю тепер список і бачу — гегемонія належала вуспівцям, їх було майже половина. А такі відомі письменники, як Максим Рильський, Іван Кочерга, Григорій Косинка і навіть ще живий тоді класик Степан Васильченко, залишилися за бортом.

З плужан їздили Пилипенко, Головка, Панів і Лебідь, очевидно, як директор Будинку Блакитного. Пригадую, що я їх проводжав на вокзал і на пероні добре змерз. Отже, не будучи на зустрічі двох літератур, поділитися враженнями не можу. Оскільки ж це була дуже важлива подія, я, з дозволу читачів, скористаюся деякими нотатками Паніва та розповідями інших учасників подорожі.

Офіційно подія звалася — український тиждень у Москві. Крім письменників, у ньому брали участь діячі суміжних мистецтв: Лесь Курбас, Гнат Юра, Василь Василько, Борис Романицький, Іван Паторжинський, Марія Литвиненко-Вольгемут, Олександр Довженко, який ходив тоді у кінорежисерах, композитор Віктор Косенко...

Перша вузька зустріч відбулася у Будинку Герцена у голубому залі. (Я в ньому побував через рік на зустрічі з російськими селянськими письменниками). За довгим столом і попід стінами мішма сиділи гості й господарі. Одне одного не знали, тільки Маяковський почувався козирним тузом — він був знайомий з багатьма.

Розмовляли за чашкою чаю, читали вірші.

Великий вечір «Зустріч письменників УРСР та

РРФСР», як писалося в афішах, відбувся у всім відомому тепер нам Колонному залі Будинку спілок. Доповіді зробили Анатолій Луначарський та Володимир Коряк.

Потім поети читали вірші. З українців виступили Тичина, Сосюра, Кулик, Поліщук, Бажан, Терещенко. Панів у своїх нотатках зазначає, що російські поети читали краще, почувалася певна школа виступати перед великою аудиторією. Зате москвичі дуже хвалили Остапа Вишню.

Фурору зробили українські співаки. Газети писали, що вони буквально полонили серця росіян.

Поверталися українські письменники додому, овіяні теплом братніх зустрічей, окрилені реальними наслідками численних розмов. Було домовлено про різке збільшення перекладів кращих українських творів на російську мову.

З особливою теплотою усі згадували ім'я Платона Керженцева, відомого тоді державного діяча, який зустрічав, увесь час був з українською делегацією і проводжав її додому. Справі зближення двох літератур він присвятив статтю, в якій зокрема писав:

«У нас перекладається багато поганих з іноземних мов, а багатюща література України майже нікому не відома».

НЕБІЖЧИК У НАШІЙ СІМ'І І ЙОГО НЕБІЖ

Я вже казав, що на Холодній Горі по вулиці Свердлова, 118, проживала чимала колонія письменників. В одній з квартир на третьому поверсі мали по кімнаті Юрій Яновський, Іван Микитенко, Прохір Воронін і най-

старіший серед усіх нас Анищенко, єдиний, кого ми називали по батькові — Калістрат Романович.

Вийшло так, що Калістрата Романовича знав я найменше, хоч у тій квартирі бував, заходив до Вороніна як до секретаря нашого місцевому, і до Микитенка, з яким погоджував якісь вуспівсько-плужанські справи. (Між іншим, у Микитенка тоді народився синок Олег. Коли розмова була тривала, ми з батьком виходили на сходи, щоб покурити).

Про свого сусіду Анищенка балакуча Вороніна розповідала:

— Живе він одинаком, сам, як палець. Сидить у своїй кімнаті і пише, увесь час пише. Тихенько, навшпиньках, вийде кудись поїсти чи погуляти і знову пише.

Калістрат Романович не належав до жодного з літературних угруповань, у Будинку Блакитного бував рідко. Інколи заходив до редакції «Плуга», заносив нове оповідання, яке Панів охоче друкував. Друкувався він і в інших журналах, зокрема в «Червоному шляху», на шпальти якого потрапляли не всі: там сиділи дуже вимогливі Павло Тичина й Петро Панч.

Нам, молодим, Анищенко здавався дідом, хоч йому насправді йшов тільки сорок п'ятий. Мабуть, хворів на якусь невиліковну хворобу, яка передчасно звела його в могилу.

Мені випала місія бути членом поховальної комісії.

І ось, як член тієї комісії, я переступаю поріг оселі небіжчика. Може, тому, що це було вперше, мені так запам'яталася обстановка в його кімнаті: акуратно застелене темною ковдрою залізне ліжко, книжкова шафа, кілька стільців і майже посередині скромний письмовий стіл.

До того, та й пізніше, я в жодного письменника не бачив такого ідеального порядку на столі. Ліворуч ле-

жала купка словників, праворуч — купка книжок із закладниками, просто — зелена вазочка, в якій вишикувалися вістрям догори кілька десятків акуратно заструганих олівців.

На похорон прибули родичі небіжчика, одразу впало в очі, що селяни, — по мові й одягу. Тільки один, наймолодший, був у пальті і в сивій парубоцькій шапці.

— Я небіж Калістрата Романовича, — відрекомендувався він скромно.

Через якусь хвилину-дві із своєї кімнати вийшов Яновський. Побачивши прибулого в пальті, він зрадів:

— Грицю! Ти?

— Як бачиш, Юрку. Приїхав ховати дядечка.

Був то Григорій Косинка. Отой самий, який уявлявся мені миршавим паничком з прилизаним чубчиком і в брилику «тірольці». Я просто зрадів: і тому, що побачив улюбленого письменника, а головне — що він аж ніяк не паничок, схожий був на сільського вчителя.

Яновський запросив гостя і письменників, членів поховальної комісії, до себе в кімнату, почав знайомити. І тоді сталося зовсім несподіване. Почувши моє прізвище, Косинка якусь мить дивився на мене, потім недовірливо вигукнув:

— Минко?.. Не може бути! Отой, що написав «Беладонну»!

— Отой, — підтвердив Яновський.

— Чудасія! А я думав... — І враз, перейшовши на «ти», Косинка схопив мою руку, міцно потряс її. — Пробач, голубе сивий, що помилявся. Дуже радий, що ти саме такий!

— Який такий?

Тієї хвилини нагодився голова поховальної комісії, Косинка повів з ним розмову про похорон, а мені кинув:

— Потім поговоримо, Василю...

Рідний небіж небіжчика одразу включився в роботу нашої комісії і так активно, що ми прозвали його почесним головою. Ознайомившись з програмою похорону, він похвалив її, мовляв, дуже добре, але... і почав:

— А чому б не застелити домовину червоною китайкою? Адже мій дядько справжнього козацького роду!

— А що, як над могилою небіжчика ми скажемо менше красивих слів, а заспіваємо його улюбленої «Ой на горі вогонь горить»!

— А чи не можна дістати хоча б засушених польових квітів, щоб на міському кладовищі запахло селом, з якого вийшов наш співбрат по перу?

Удвох із Григорієм ми їздили по магазинах, дістаючи червону китайку, ходили по базару, шукаючи польові квіти, і, звісно, розмовляли. Точніше кажучи, він розпитував, а я, немов школяр, відповідав.

— Бачив Довженкову «Звенигору»?

— Бачив.

— Ну й як?

Я відповів, що сподобалася, і дуже. На це він якось ніби незадоволено буркнув:

— Що значить — сподобалася? «Звенигора» не дівка. Ти мені кажи, що саме сподобалося й чому сподобалося?

Зрозумівши, що я одностудець з ним в оцінці фільму, Гриць задоволено поляскав мене по плечу, похвалився:

— А ось незабаром побачиш його «Арсенал». Я вже дивився шматки на кінофабриці. Молодець Довженко! Я певен, що він виведе українське кіно на світовий екран!

У такому ж дусі Косинка вивідував мої уподобання й про інших фаворитів того часу: Миколу Куліша й Остапа Вишню, Леся Курбаса й Гната Юру, Головка, Микитенка, Івана Ле, Сосюру, Влизька...

— Усі тобі до вподоби?

— Кожен по-своєму,— відповів я.— Адже кожен із них кладе свій дар на вівтар нашої рідної культури.

— Блаженні віруючі...— засміявся він, підморгнувши мені. Було ясно, що когось із названих він недолюблює, але кого — не сказав, кинув тільки: — Історія покаже...

Косинка й ночував у мене. За вечерю я запитав його, як розуміти оте, сказане про мене під час знайомства: «Дуже радий, що ти такий». Який такий?.. Мій гість обняв мене по-чоловічому і, дивлячись просто в очі, відповів:

— Можу повторити. Дуже радий, що я помилився. Прочитавши твою «Беладонну», я уявив тебе...

— Може, таким, як я тебе? — сміючись, перебиваю його.— Прилизаним паничиком у брилику.

— Точнісінько...

Удруге зустрівся я з Грицем через рік у Києві. І вийшло так, що ця зустріч також була пов'язана зі смертю.

Приїхав я до Києва десь о десятій ранку, чекав біля вокзалу на трамвай. Бачу, підходить Косинка — він когось проводжав на поїзд. Радо потис мені руку, щось почав був говорити веселе і враз похмарнів, запитав:

— Новину чув?

— Яку?

Він мовчки подав мені газету, в якій сповіщалося про смерть Маяковського.

Підійшов трамвай, ми поїхали, не розмовляючи, бо нас у вагоні роз'єднали жінки з кошиками. Заговорили лише, коли зійшли з трамвая на Хрещатику. Косинка був глибоко вражений загадковою смертю поета, допитав мене:

— Ти щось розумієш, друже?

Ходили по Хрещатику, намагалися говорити про щось інше, але Маяковський не виходив із голови. Гриць цитував його рядки про самогубство Єсеніна і раз по раз повторював:

— Нічогісінько не розумію...

Тим часом на фасаді Центрального київського кіно-театру спалахнула електрифікована реклама. Давно те було, але я й досі бачу на великому щиті гарну дівчину в золотих соняшниках...

Починався денний кіносеанс. Косинка буквально потяг мене дивитися Довженкову «Землю».

Забігаючи вперед, розповім ще про дві зустрічі з Косинкою.

У 1932 році, влітку, ми побачилися у Спілці письменників, що містилася тоді на вулиці Леніна, 7. Дізнавшись, що я з дороги і голодний, він потяг мене до себе обідати. По дорозі забіг до київської філії ДВУ, повернувся з пакунком книжок під пахвою.

— Моє нове дитя! — похвалився він, показуючи свіженький примірник.

Жив він біля Софійського собору. Доки дійшли, половини тих примірників не стало: щедрий автор роздав їх зустрічним друзям та знайомим з автографом: «Любому, дорогому...».

Один із тих «любих та дорогих» трапився майже на порозі Грицевої домівки. Був то аж надто відомий тоді поет, прізвища якого називати не буду — хай йому бог простить!

Гриців дарчий напис цьому поетові закінчувався так: «Дано року божого 1932, біля брами святої Софії». І ось цей напис почав гуляти на всіх письменницьких зборах і нарадах, до клички «попутник», з якою ходив Косинка, додалося ще й «войовничий націоналіст»:

Коли через кілька місяців я знову зустрівся з Гри-

цем, він став ніби іншим. Про літературу майже не говорили, він явно уникав цієї теми.

— Що з тобою, друже?

— А-а, нічого особливого. Ходімо краще вип'ємо.

До речі, пили ми пиво. Тоді письменники взагалі мало вживали оковиту.

ПРО ЩО ПИСАТИ?

Лист учителя-ботаніка з технікуму не давав мені спокою.

— Подумайте...

І я думав: може, й справді я став виразником міщанських настроїв, як писав один з критиків? Може, мені треба повернутися обличчям до села, з якого я вийшов і тепер його зраджую?.. Це сподобається критикам із «Плуга». А іншим? Адже навіть деякі молодняківці хвалять мене, що я — не такий, як переважна більшість плужан.

На всіх зборах, дискусіях, студіях тільки й чулося: вивчайте життя! Не беріть його зі стелі, не висмоктуйте з власного пальця. Їдьте кудись, йдіть у життя!

І ми їздили. Восени 1928 року відвідали Прилуки: Пилипенко, Головка, Панів, Мисик і я. А що з того залишилося в пам'ятку? Прийом у голови окрвиконкому, виступи у педтехнікумі, клубах, біганина по цехах м'ятної та махорочної фабрик, поїздка в Густинський монастир.

Щоправда, дещо залишилося. Я й досі ніби відчуваю суміш запахів м'яти та махорки, якою були пропахчені Прилуки; чую несподіваний репет «папаші», коли у нього

сонного у вагоні злодій стибрив пальто; бачу мікрокелю в Густинському монастирі, де наш співбрат по перу Сава Туптало, проголошений церквою святим Дмитрієм Ростовським, писав свої «Четї-мінєї».

Келія та справила на нас неабияке враження. Було в ній тихо й спокійно. За єдиним віконцем синіло небо, у верховіттях дерев щебетали пташки.

— Як, Андрію Васильовичу, непогані умови для творчих роздумів? — запитав Головка Пилипенко.

— Да-а, можна тільки позаздрити святому.

А ще через місяць ми в тому ж складі побували в другому окружному центрі республіки — в Сумах. Приймали нас, як і в Прилуках, дуже добре, звозили навіть у село — у Нижню Сироватку. Дивіться, мовляв, і пишіть. А про що писати? Навіть такого конфлікту, як крадіжка пальта, у Сумах не трапилося.

Мучився: може, я такий нездара, що недобачаю?

Заздрив Володі Гжицькому, який з Іваном Багмутом улітку їздив на далекий Алтай, написав роман «Кара-Кол» («Чорне озеро»). Ним зачитувалася уся читацька Україна.

Хіба й собі податися подалі, хоч і на край світу? Та була зима, я вчився, отже, мусив викинути з голови цю мрію. Під час канікул вирішив поїхати в рідну Минківку, може, трапиться щось бодай для нарису.

До станції Ков'яги їду поїздом, до свого районного центру Валок — підводою. Повівало весною в буквальному і переносному розумінні: всюди тільки й чути було про артілі та тсози — товариства спільного обробітку землі.

З Валок до Минківки йду піхтура. По дорозі наздоганяю немолодого дядька, який ніс на плечах чимале дерев'яне барило. Привіталися. Дядько теж одразу заговорив на модну тему:

— Оце зробив мені валківський бондар бочку. А спитайте мене, дурного,— навіщо? Може, вона у тсозі буде мені потрібна, як корові сідло...

Дорога почала спускатися у вибалок. Мій попутник зняв барило з плечей, покотив його покотом, приспівуючи:

Ей бочечко, куди котишся,
Попадеш ти у тсоз —
Не воротисься.

Пригощаю дядька цигаркою, цікавлюся: може, він уже у тсозі? Може, розкаже таке, що записуй тільки й одразу вийде оповідання? Відповів, що в них, у Щербинівці, тільки збираються, а в Минківці уже той...

— Що той?

— Зорганізувалися, чи як його по-вченому,— спрямовуючи барило ногою, щоб котилося по дорозі, розповідав дядько далі.— У Минківці уже й трактором трахкають. Там така чудасія!..

Попутник скоса ковзнув очима по моїй кудлатій досі, купленій з допомогою Антоші Дикого, якусь мить повагався: казати чи ні? Почувалося, що йому хочеться сміятися, але стримався, серйозно розповів мені таку історію:

— Так ото, значить, зорганізувалися вони. Купили трактора. Привіз його своїм ходом машиніст, чи як його. Привчив він одного з тих, що купили, як запускати того трактора, куди заливати воду, а куди карасин. День привчав, а ще день пив із ними, з тими, що купили, і поїхав собі.

Поїхав, значить, а ті, що купили, на radoщах ще випили та й кажуть тому, що привчився запускати трактора:

— Ану запрягай нашого залізного коня, поїдемо покатаємося!

Налив той, значить, куди треба карасину й води, сів на сидюшку, узявся за бублика, натис якусь кнопку. Поїхали прямо на вулицю. Щоб усі, значить, бачили. А ті, що з ним у компанії, чи як по-новому — у тсозі, причепили ззаду воза, наклали сіна, посідали на ньому. Троє чи четверо.

Проїхали по одній вулиці, повернули в другу. Співають, аж у вербах на низу гуде. А вся дітвора за ними бігає, вигукує: «Трактор! Трактор!» А всі люди, значить, і старе, і мале, з-за тинів дивляться. І не паровоз, і не автомобіль, а їздить.

Наїздившись і наспівавшись, повертають вони до двору, з якого виїхали, натискає той, що на сидющі, кнопку, щоб, значить, спинитися. А вийшло так, що він не довчився, не на ту кнопку тискав. Трактор їде собі та й їде.

Тоді усі, що сиділи на возі, й співати перестали, кричать:

— Керуй його, чорта, на стіжок із сіном! Упреться, значить, і стане.

Той покерував на стіжок, а він, чортяка залізна, і стіжок розвалив, їде та й їде. Тоді ті, що на возі, схопили в руки — хто рубель, а хто просто гирлиги й коляки, почали стромляти в колеса. А чортяка й дрючки та герлиги потрощила.

І їздив той трактор аж доти, доки увесь карасин вигорів...

Дядькові тому повірив я не дуже. Може, щось подібне й було, хтось прибрехав, а він ще прибрехав. Усе нове, думалося, породжує плітки, тим більше, що мій попутник явно був настроєний проти тсозів.

А втім, то була суцзя правда. Навіть мій завжди серйозний батько усміхнувся, коли я запитав його про цю пригоду.

— То все з горілки. Напилися багатії й начудили.

Багатії?! Мені подумалося, що батько каже про тих, хто виступав тоді проти колективних форм господарювання на землі — про куркулів та їхніх підспівувачів.

А виявилось, що саме куркулики, четверо чи п'ятеро, першими у минківській сільраді і придбали трактора, назвалися тсозом.

Аж не вірилося. Адже у Минківці був міцний комнезам, в якому головував перший минківський комуніст Савка Петрович Мельник. Не міг він допустити, щоб багатії взяли гору!

Одягаюся, щоб іти в комнезам до свого старого друга, як робив я завжди, коли приїжджав додому. Мати, почувши, до кого я йду, враз аж ойкнула:

— Ой, не йди, Василю, не йди!

— Чому, мамо?

— Хіба ти не знаєш, нічого не чув?

Жили мої батьки край села. Прийшов я додому через левади, нікого не зустрівши з минчан. Отже, нічого й не чув.

— Таке страшне, мамо?

— Дуже страшне, сину! — залившись сльозами, відповіла мати.

Раніше, ніж розповісти про Савчину трагедію, дозволю собі дещо нагадати з його біографії, описаній мною у повісті «Моя Минківка». Був він років на п'ятнадцять старший від мене, ще юнаком пішов шукати щастя на Донбас. Звідти його забрали на царську війну, воював спершу з міжнародною, а потім із внутрішньою контрою, як казав він.

У Минківці з'явився він одразу після денікінщини, став головою волревкому, волвиконкому, а потім — керівником комнезаму. Майже три роки я ходив під його

рукою: був членом волревкому і волвиконкому, став комсомольцем, воював із бандами та голодом. За його ж командировкою я поїхав і в Харків — учитися на робітфак.

Щоразу, буваючи в рідному селі, я вважав святим обов'язком насамперед піти до нього: згадати про незабутнє минуле, помріяти. Був він фанатично закоханий у революцію, високо носив ім'я першого у Минківці комуніста. Не пив і цього вимагав від усіх, багато працював удома, бо мав велику сім'ю, а ще більше віддавався громадській роботі.

І раптом... Мамині слова ніби різнули мене по серцю:

— Савка розстріляв свого сина!

Якого саме — забулося, здається, наймолодшого, Яшу. Удався той син не в батька, заприятелював з хутірськими парубками-пияками. Грошей на «пай» від батька, звісно, не мав, почав красти курей.

Саві Петровичу почали дорікати:

— То отакий ти комуніст! Викохав сина-курокрада!

Дуже переживав перший минківський комуніст ці докори.

Він умовляв сина ласкою, соромив, навіть бив. Але це не допомагало, син не виправлявся, батько дужче й дужче лютився.

І ось одної неділі, почувши про чергову крадіжку, Сава Петрович прибіг додому розлючений вкрай. Син сидів у хаті.

Батько схопив гвинтівку, що висіла у нього над ліжком, наказав синові:

— Виходь з хати!

Той вийшов.

— Ставай до стінки! — люто скомандував батько, скинув гвинтівку на руку й вистрелив.

На постріл почали збігатися сусіди, щось говорили, розпитували, але Сава Петрович нічого не чув, швидко попрямував до сільради. А там, віддаючи голові гвинтівку, сказав:

— Судіть мене. Я сина розстріляв!..

КАМПАНЕЛЛА, 1929

Про напівкуркульський тсоз я написав нарис, надрукував його, здається, у газеті «Соціалістична перебудова», що її видавав Наркомзем. Внаслідок того нарису чи сам собою той тсоз незабаром, подібно до поліщуківського «Авангарду», самоліквідувався.

Про минківського Тараса Бульбу — Саву Мельника — не написав нічого. Коли я розповів про цю історію в редакції «Плуга», між мною, Пилипенком і Панівим виникла приблизно така розмова:

— Умгу,— історія цікава,— казав «папаша».— Сама вже назва привернула б увагу. Але... поміркуйте самі. За що гоголівський Тарас Бульба убив свого Андрія? За зраду козацтву. А цей?

— От-от, за що? — підтримав його Панів.— Тут патріотизмом і не пахне.

— Та справа, врешті, не в цьому,— казав далі головний редактор.— Гоголь напевне зумів би і це вбивство умотивувати. Художньо. А чи ви зумієте?.. Ви маєте нахил до сатири й гумору, отже...

— Ніяких «отже» йому не потрібно! — заперечив добросердний Панів.— Не тягніть його на сатиру, бо знову напише якусь «Беладонну». Навіщо Минкові нова халепа?

— Що ж ви пропонуєте?

— Хай поїздить по комунах. І не галопом, а поживе в них, добре до всього придивиться.

Дай боже усім нашим сучасним головам та секретарям від літератури так дбати про письменників! Голова «Плуга», він же головний редактор ДВУ, упорядник і редактор альманахів, голова багатьох комісій і підкомісій після цієї розмови домовився з Наркомземом, і мені було надано відрядження в комуни на цілий місяць.

— Їдь, дивися, вивчай!

Хороша була та подорож, згадую тепер про неї, як про мандрівку в Індію чи Грецію. Жаль тільки, що я нічого не тямив тоді в економічних питаннях, усе мені здавалося в романтично-екзотичному світлі й подобалося. Тим більше, що подорожував я весною, коли все буяло й квітло.

Подобалося мені те, що в першій же комуні я побачив чотири чи п'ять тракторів, які тягли за собою аж по три сівалки з хвостами борінок. Хотілося віршувати: «Ах ви, коні, залізні коні!» Щоправда, ті коні ще були не наші, а «фордзони», наші «путіловці» ще тільки народжувалися.

Подобалися мені чубаті хлопці-трактористи, удень замашені, а ввечері вмиті й чисто вдягнені. Зайде котрий до комунівської їдальні, сяде за стіл, бере в руки меню, вибирає:

Борщ — 6 копійок.

Суп — 6 копійок.

М'ясна печеня — 10 копійок.

Склянка молока

чи компоту — 3 копійки.

Повечерявши, чубатий красень іде до клубу, де вже грає гармонія, танцює молодь. Це в суботу та неділю. А бувало, що він йшов у сусіднє село до «індусиків»,

як називали тоді одноосібників, і повертався з підсненими повіками, а то й перев'язаною головою — побився з кимсь напідпитку. Про це в блокноті я не записував, мені хотілося бачити тільки все нове, хороше.

Комуна імені Леніна поблизу станції Синельникової запам'яталася мало, адже відтоді минуло понад сорок років. Бачу тільки: від залізниці, що біжить на Запоріжжя, починається долина, через кілометр-півтора стоїть кількаповерховий будинок, колишній поміщицький, за фруктовим садом — став. А навколо степ і степ.

Комуну імені Комінтерну край села Чорненьке на рівних, як більярдний стіл, каховських степових просторах пам'ятаю краще, мабуть, тому, що прожив там найдовше. А ще й тому, що, побувавши недавно у тих краях, деякі спогади поновив.

Народилася комуна в 1924 році. Кістяком її була група американських ентузіастів комунізму. Спродавши у США своє нерухоме майно, накупивши там сільськогосподарських машин та знарядь, ті ентузіасти з сім'ями прибули на Україну, осіли в колишньому маєтку графа чи князя Мордвінова.

Кістяк незабаром обріс місцевою біднотою. На п'ятому році існування, коли я потрапив до комуні, українці складали вже абсолютну більшість. Головував комуніст Ляубе, німець з походження, освічена людина, спеціаліст на всі руки, якого місцеві шанобливо називали — товариш Лауб. А секретар партосередку комуні учитель Павленко охрестив його — Томазо Кампанелла.

— Чому Кампанелла? — поцікавився я.

— Поживете, узнаете, — відповів Павленко. — До речі, ви вже другий письменник у нашій комуні. Торік у нас місяць проживав Юрій Либединський.

Ім'я це він назвав шанобливо, похвалився, що гість залишив у комунівській бібліотеці свої твори з дарчими

написами. Либединський був тоді у фаворі, як автор відомих повістей «Тиждень» та «Комісари».

А що міг подарувати комуні я? Свою «Беладонну»? На моє щастя, у комуні був чималий піонерський загін, який ставив на сцені інсценівку «Ой у полі жито...». Отже, в очах Павленка я теж був письменник. Він улаштував мене у тій же маленькій чистенькій кімнаті, де жив Либединський, повів мене одразу обідати у таку ж чисту комунівську їдальню.

Ляубе-Кампанелла мотався десь по полях, повернувся тільки надвечір. Був у синьому комбінезоні, пошитому уже з нашої матерії, але на голові ще доношував американський капелюх. Ці деталі запам'яталися, мабуть, тому, що я бачив американця уперше в житті. А який мав вік — забулося, був, очевидно, і не старий, і не молодий.

І ще запам'яталася його мова. Зі своїми співвітчизниками розмовляв по-своєму, а з місцевими комунарами — українсько-російським суржилом з домішкою німецьких слів. Я в своїм мовному загашникові мав теж кілька десятків німецьких слів, отже, наше знайомство, можливо, відбулося так:

- Геноссе Ляубе, їх приїхав вивчати вашу комуну.
- Карашо. Будь ляска. Зер гут!

Після цього я знав багатьох голів комун. Ляубе чимось схожий на мого незабутнього друга Федора Дубковецького.

Не існувало в комуні такого діла, якого б він не міг зробити: виточити на верстаті якусь деталь для машини — «будь ляска», підкувати коня — «пажалуста», збондарювати діжку — «бітте!». Він одразу ставив точний діагноз: чому спинився трактор, не працює електромотор, не йде годинник. І одразу міг відремонтувати або показати, як це зробити.

Крім того, мав свої хоббі: захоплювався фотографією і філософією, зібрав чималу бібліотечку.

Фотографував не аби клацати, а завжди з метою. Щойно хтось із комунарів відзначався на роботі — увечері того ж дня його портрет уже красувався на вітрині біля їдальні. Часом вивішував він на вітрині і просто гарні краєвиди — в степу, у саду чи ще десь. Ось, мовляв, серед якої краси ми живемо!

Павленко наполягав, щоб поряд з тією красивою вітриною поставити й погану для показу поганих людей. (Тоді, здається, назви «чорна дошка» ще не існувало). Проти цього Ляубе категорично заперечив:

— Поганих людей нет! Єст погані керівники!

— Так учить Кампанелла, чи що? — зауважив Павленко.

— Так учать і Томас Мор, і Шарль Фур'є, і товариш Ленін! — відказав на це Ляубе.

Після цієї суперечки й розмови з Ляубе мені стало ясніше, чому секретар комосередку охрестив голову комуни Кампанеллою. Він ще в Америці захопився утопістами, навіз звідти книжок з їхніми творами, і тут, у Херсоні, дістав деякі російською мовою. Майбутнє комуни уявляв разом з Кампанеллою «Містом сонця».

Через кілька років життя в комуні Ляубе зрозумів, що навіть геніальна уява пасує перед суворою дійсністю. Але в основні постулати утопістів він фанатично вірив, вважав їх аксіомою.

— Хай не ми, а наші діти побудують «Місто сонця»!

Одні з сучасних читачів можуть відчутти в цих словах нотки бравади, інші — жертвеності... Хто й зна. Мені згадуються розмови з Дубковецьким, який так казав про перші роки своєї комуни:

— Ми були піонерами соціалізму на селі, не мали ні досвіду, ні традицій. Я тільки одним вухом чув, що

були колись соціалісти-утопісти, які мріяли спершу виховати чистеньких, добродійних людей і тоді будувати соціалізм. А ми, тальнівські селяни, почали будувати соціалістичне життя такими, як були, і в процесі будівництва училися очищатися від капіталістичної скверни...

Чи були в Ляубе діти, забулося. Але що був він рідніший від рідних батьків для комунівської дівчорі — незаперечний факт. До нього тулилася малеча в дитячому садку, старшенькі — у школі, і найздібніших з тих старшеньких він посилав учитися у технікуми та інститути.

Я вже згадував, що недавно побував у тих краях. До села Чорненьке, в якому я побував у 1929 році, мене довів тепер Червонопрапорний канал, що жене дніпровську воду в таврійські степи та Крим.

І тут, на вже зрошених колишніх комунівських землях, зустрів одну з тих старшеньких, що Ляубе посилав учитися — Наталку Качурову. Закінчивши тоді садовгородній технікум, вона повернулася в Чорненьке й до тепер працює бригадиркою.

Грали веселки у бризках, що утворювала в повітрі дощувальна машина, і грали веселки на обличчі колишньої комунарки: вона була щиро рада, що я нагадав їй про щасливі піонерські роки.

«Місто сонця й води!» — може, так би назвав тепер Ляубе цей благословенний край. На жаль, не назве, бо не дожив...

Блищала вода у розподільчому канальчику, над яким ми розмовляли з Наталкою Качуровою. І блищали сльози в її очах:

— Який гарний був чоловік!

ІДУ НА ЗАВОД ПРОЛЕТАРИЗУВАТИСЯ

Повернувся я до Харкова окрилений і, мабуть, за якихось десять-дванадцять днів виклав своє захоплення баченням у комуніях у формі листа до рідної матері.

Той «Лист до матері» мав дуже щасливу долю. Після появи в журналі «Селянка України» його одразу помітили, видали окремими книжечками українською, російською, німецькою, польською, болгарською й грецькою мовами, а ще пізніше — і мовою есперанто. Крім того, «Лист до матері» був уміщений у шкільній хрестоматії.

А тим часом моя «Беладонна» зазнала нових і нових дошкульних ударів, її тіпали, немов коноплі на бительниці. Виходило, як писав один критик, що я, «по суті, намагався роззброїти увагу пролетаріату, трудящого селянства, намагався отруїти їхню свідомість, приспати їхню класову чуйність».

Стало аж страшно. Як син трудового селянства, я щиро прагнув довести, що не бажав і не бажаю когось роззброювати, отруювати чиюсь свідомість і присипляти класову чуйність. Я раз у раз перечитував ту статтю критика, звертаючи особливу увагу на ті місця в «Беладонні», які він найдужче ляв.

«Я син землі, чорнозему, і міста не люблю,— так викладав своє кредо один із моїх героїв.— Я б зайшов уряд на центральні вулиці, побив і потрощив усі коштовні вітрини, розвіяв за вітром усю пудру, а дорогими пахощами полив би тротуари...»

Отже, думалося, мої герої повинні полюбити місто. Не те місто, що з коштовними вітринами, непманське, а робітниче, пролетарське, про яке на всіх перехрестях галасують вуспівці і... самі про нього не пишуть.

Чи, може, вже написали, та я не знаю. Розпитую Паніва, плужанських критиків, вони називають основні книжки вуспівців: «Вуркагани» — Микитенка, «Роман міжгір'я» — Івана Ле, «Кучеряві дні» — Кириленка. Хороші книжки, я їх читав, але ж пролетаріатом у них і не пахне.

Хтось назвав книжку Василя Худяка «Паровоз гуде», що вийшла в дитячому секторі ДВУ. Там було й про справжніх робітників. Але ж Худяк не вуспівець, а плужанин. Розбери, хто справжній пролетарський письменник!

Отоді й спало на думку: а що як самому написати про пролетаріат? Я ж чотири роки був ковалем і слюсарем. Піду на якийсь завод, попрацюю якийсь час і напишу!

Панів гаряче схвалює мою ідею, підохочує. Я йду на найбільші тоді в Харкові заводи ХЕМЗ, ХПЗ, «Серп і молот». Але мене ніде не приймають, кажуть:

— Дай ордер з біржі праці!

Хоч наша країна вже взяла рішучий курс на індустріалізацію, безробіття ще існувало. Щоб стати кудись на роботу, потрібно було подати на біржу праці заяву й документи про спеціальність, чекати, доки десь звільниться місце або розшириться виробництво. Лист ЦК «Плуга» не допоміг, мені сказали, що перед законом і письменники рівні.

— Ставайте в чергу, чекайте на виклик.

Чекав я щось місяць-півтора. Тим часом відповідно обмундирувався. Мені хотілося мати зовнішній вигляд такий, як показували пролетаріат у кіно. Синю косоворотку купив на базарі, а ось картуза із ремінним козирком не знайшов, у магазинах і на базарах продавали тільки кепки.

Довелося шукати картузника-приватника. Він пошив

мені картуз точно такий, як малювалися тоді на плакатах. Потім я виглядів у ньому на заводі білою вороною: усі робітники ходили у кепках.

Біржа праці послала мене на «Серп і молот». Цей завод виробляв молотарки, зокрема знамениті тоді МО-900. Я потрапив до складального цеху, а там у відділення, де паяли грохоти, у Минківці їх називали решета.

Дістав постійну перепустку, став кадровим робітником, отже, міг вивчати завод, життя робітництва. Але в перші якісь десять днів мені було не до того. Від фізичної праці я відвик, тим більше, що доводилося орудувати не молотком чи зубилом, а незнайомим мені паяльником. Той клятий інструмент у мене то перегрівався, то враз охолоджувався, робота в моїх руках не горіла, як у моїх сусідів, а чаділа.

Денну норму не виконував, я дуже дратувався, часом робив брак. Бригадир дивився на мене скоса, бурчав. Щоб надолужити, я почав працювати і в обідню перерву, харчувався бутербродами.

Побачивши, що я стараюся, бригадир врешті змінив гнів на милість. Під час однієї перерви він залишився зі мною, почав передавати мені свій досвід. Працював він дуже легко й красиво. (В робочий час йому було не до мене, сам паяв ті ж грохоти і майже щоденно давав дві норми).

Незабаром діло в мене пішло. В обідню перерву я міг піти до заводської їдальні, поговорити з робітниками інших цехів. Але ті розмови чомусь не задовольняли мене. Хотілося почути щось надзвичайне, а мої співрозмовники, як на зло, теревенили про буденні речі або про дівчат.

Може, поговорити з інженерами? Тим більше, що одного я добре знав — був то колишній завідувач

Валківського ремісничого училища, в якому я вчився. Але який з нього пролетаріат? Ходив гарно одягнений, у Валках мав власний будиночок. Справжніми пролетарями я вважав тільки тих, що стояли біля верстата чи горна.

«Серп і молот» почав мене розчаровувати. От якби металургійний завод, де все палахкотить і гримить, або вугільна шахта, про яку я знав із роману Сави Божка. Може, поїхати на Донбас або в Дніпропетровськ?

Сказав про це Андрію Паніву, а він:

— Ти здурів, друже! Сів на коня, тримайся! Та я б на твоєму місці... Чув про конкурс?

— Який конкурс?

— Ось на, читай у газеті. ДВУ оголосило конкурс на кращий роман для юнацтва. Тема: індустріальна реконструкція СРСР,— казав далі Панів.— Ти ж маєш добрячі козири в руках, адже працюєш на заводі, який має стати гігантом!

Справді, «Серп і молот», який до революції був великою майстернею, розрісся, на ньому працювало понад п'ятнадцять тисяч робітників. А в ті дні почалася нова реконструкція на заводі. Країна кроувала до суцільної колективізації, треба було принаймні подвоїти випуск потужних молотарок. Про це говорилося на всіх зборах, на загальнозаводських і цехових, на коротких мітингах в час обідньої перерви.

Одного дня на завод приїхав голова Раднаркому України Влас Якович Чубар. Він півдня ходив по цехах, розмовляв з робітниками та інженерами, на кілька хвилин заглянув і до нас, грохотників. Чомусь запам'яталися два його запитання:

— Що заважає в роботі? Чи видають молоко?

На перше запитання відповідав наш бригадир, а на друге — усі разом, ніби за командою:

— Видають!

(Праця на паянні грохотів — шкідлива для здоров'я, нам видавали безплатно по плящі молока).

Після роботи відбулися загальнозаводські партійні збори, на яких Влас Якович виступив з промовою. Нам, грохотникам, було дуже приємно, що голова Раднаркому в числі кращих ударників заводу назвав і нашого бригадира. Прізвища його не пам'ятаю, а звали — Петро Васильович, не забулося, мабуть, тому, що я — Василь Петрович.

Життя на заводі дуже пожвавішало. Мій блокнот повнився, а потім почав розпухати від записів про ентузіастів соціалістичного змагання. Почувши на зборах чи побачивши у стіннівці нове ім'я ударника, я в обідню перерву біг до нього. А до свого бригадира Петра Васильовича ходив кілька разів додому, познайомився з його жінкою, дітьми.

На прогульників, бракоробів, п'яниць і хуліганів я завів окремих блокнот з чорною палітуркою. З ними не знайомився, просто брав матеріали про їхні «діла» з карикатур, що рясніли в цехах.

Кожного вихідного дня завком організовував виїзди робітників із родинами за місто — на сонце, повітря, воду.

Їздив щоразу і я. У моїй творчій уяві почали вимальовуватися образи майбутньої повісті. Так, так — тільки повісті!

На своїх грохотах я відчув себе мало не героєм: почав щоденно виконувати і навіть перевиконувати норму. Раніше у Будинку Блакитного я не показувався, думалося: а що, коли хтось знає, який з мене ударник? Відчувши себе на коні, поїхав туди просто з заводу — у косоворотці і картузі з ремінним козирком. Ось, мовляв, який я!

Але великого фурору не сталося. Картуза я мусив носити у руках, бо Максим Лебідь одразу накидався на тих, хто не знімав головного убору. А косоворотка... Їх тоді носили і Микола Куліш, і Ваня Кириленко...

Не справили враження і мої роз'їдені кислотою пальці на руках. За столом у нашому ресторанчику гострий на язик Юрій Вухналь кинув мені зауваження:

- А ти, товаришу нью-пролетар, краще мий руки.
- Мив, ще й як,— почав доводити я.
- З милом треба. Із зеленим милом!

ОЧИЩЕННЯ ВІД СКВЕРНИ

Жив-був такий гарний чоловік — Андрій Хвиля. Відав він українською пресою, а потім став агітпропом ЦК КП(б)У. Уся література й мистецтво проходили, так би мовити, через його дбайливі руки. Був він також і шевченкознавцем.

До літератури Андрій Хвиля ставився з особливою любов'ю: брав участь у всіх з'їздах, зборах, дискусіях, особисто знав майже кожного письменника. Часто заходив до Будинку Блакитного просто так — побачитись з кимось, поговорити.

Одного вечора, будучи в Будинку «просто так», він повів розмову з молодими письменниками, які не мали вищої освіти. Чому, мовляв, хлопці, не вчитеся далі?

— Вважаєте себе Горькими? Чи є якісь інші причини?

Одні відповіли, що не мають часу, бо працюють на посадах, бо жінка, діти. Інші, в тому числі і я, щиро-сердо призналися, що все забули, бояться провалитися на іспитах.

— А якщо ми зробимо так, що тих, хто має середню освіту, приймуть до вищої школи без іспитів? — запропонував Хвиля.

— Було б дуже добре.

— Тоді подавайте, хлопці, заяви!

Одразу ж подали заяви Ваня Момот, Юрій Вухналь і я. Через якісь три-чотири дні ми вже стали студентами Харківського інституту народної освіти — ІНО.

Завод довелося залишити. І не тому, що гнатися за двома зайцями важко. Я був певний, що сировини для повісті набрав досить, сідай тільки й пиши. Писав, звісно, вночі, бо вдень — лекції в ІНО, а ввечері — то збори на факультеті, то засідання в «Плузі», то якась цікава зустріч у Будинку Блакитного.

Ну як, наприклад, було не піти на вечір Івана Микитенка? Його «Диктатура» починала тоді триумфальний похід по театрах України, і не тільки України. Мій колишній режисер Дмитро Грудина, який став провідним театральним критиком, захоплено розповідав:

— Поїхав до Одеси — в театрі Революції йде «Диктатура». Іду в Київ — франківці ставлять «Диктатуру»!

Граючи на назві, Грудина пустив дотеп: Микитенко стає диктатором у театрі.

А ще цікавіші вечори почалися в кінці листопада. Щоправда, вони були цікавими не для всіх. У партійних організаціях почалася чистка, обумовлена «загостренням класової боротьби», як каже про це БСЗ. Отже, дворушники, переродженці, бюрократи й шкурники, що примазалися до партії, тремтіли.

У партосередку нашого профосвітнього факультету чистка пройшла благополучно, бо, якби хтось був вичищений, таке б запам'яталося. У моєму мізковому начинні заплуталася тільки така деталь. Один із членів комісії ошелешив мене дивацьким запитанням:

— Хто ваші найулюбленіші прозаїки з класичної літератури? Назвіть, будь ласка, трьох.

Я, трохи подумавши, відповів:

— Микола Гоголь, Антон Чехов, Михайло Коцюбинський.

Член комісії витрищив на мене очі:

— А Лев Толстой?

Мусив виправдуватися, сказав:

— Ви ж просили назвати трьох...

Забігаючи наперед, коротко розповім і про другий аналогічний казус, що стався під час чистки партії в 1934 році. Ваня Кириленко, щоб пом'якшити удари на мене за «Беладонну», пояснив моє гріхопадіння тим, що я занадто захоплююся Метерлінком.

— Адже так, Василю?

Я промовчав, боявся збрехати, бо ім'я Метерлінка чув уперше...

Довше, набагато трудніше й гостріше відбувався процес очищення в партосередку ДВУ, до якого входила чимала, як на той час, група письменників. (Окремої письменницької парторганізації тоді ще не було).

Комісія по чистці свою роботу провадила в одному з цехів книжкової фабрики ДВУ, що носила ім'я Петровського. Робилося це, очевидно, для того, щоб наблизитися до робітництва.

На одному з тих засідань на фабриці побував і я, бо проходив чистку улюблений всіма Володимир Сосюра. На слові «улюблений» наголошую: воно дуже часто звучало з уст і тих, хто по-справжньому любив поета, підносив його, і тих, хто, здавалося, хотів стерти Сосюру на порошок.

Буревій знявся навколо Сосюриноного «Серця». В УРЕ вихід збірки «Серце» датовано 1931 роком і сказано, що вона «позначена впливом песимістичних, занепад-

ницьких мотивів». Я ж ладен поклястися, що з датою в УРЕ наплутано. (І Павло Усенко, який також був на чистці Сосюра, може це підтвердити). Та річ не в цьому, головне те, що поетові інкримінувалися не лише занепадницькі мотиви.

На мою думку, Володимира Сосюру чистили на тих зборах не з позиції партії, а з постулатів РАППу, гегемонію якого на Україні западно сповідували деякі вуспівські критики.

Письменники мого покоління пам'ятають, як раппівські ортодокси на чолі з Авербахом громили в Росії Гладкова і Біль-Білоцерковського, замахувалися навіть на Горького. А їхні полигачі на Україні намагалися геть-зовсім спаплюжити Юрія Яновського й Олександра Довженка.

— Як міг наш улюблений поет, автор славнозвісної «Червоної зими» докотитися до «Серця»? — приклавши по-фарисейському руку до грудей, запитував один із вуспівських критиків.

А другий, ототожнюючи людське серце з душею, робив висновок, що Сосюра потрапив у невилазні тенета ідеалізму. Розмахуючи руками, він вимагав від нього негайного каяття.

Прикро і водночас смішно згадувати, що навіть Антон Дикий, якого називали співавтором єдиної власної книжки поезій «Огонь цвіте», до якої приклав свою чарівну руку Сосюра, і той виступив у ролі обвинувача:

— Негарно, Володю, виходить. Треба негайно рвати з цим... як його? Повзучим ідеалізмом. Треба обома ногами ставати на пролетарсько-діалектичний шлях...

А що ж Володя?

Хто добре знав Сосюру, той напевне уявить: сидів, уважно слухав і... погоджувався.

— Так... Зроблю висновки... Обов'язково!

Не скажу точно, коли саме Володя став робітником тієї ж книжкової фабрики. Здається, одразу ж після чистки. Він щиро прагнув гідно нести звання пролетарського письменника.

Перед тим, як піти на роботу, Володя розпитував мене:

— Ти вже працював на заводі, маєш досвід. Як воно, не дуже важко?

Я розповів йому, що спершу було незвично. Треба рано вставати, боявся, щоб не проспати, не запізнитися на роботу.

— Ну, це півбіди,— усміхнувся він.— Я куплю будильника.

І ще таке.

Через усе приміщення цеху, де проходила чистка, висів червоний транспарант з написом:

«Усі сили на штурм старого світу!»

Може, тому слово «штурм» вживали й усі промовці, закликаючи Сосюру та інших письменників штурмувати все, що заважає творенню пролетарської літератури.

Я особисто сприйняв цей заклик як програму для себе і назвав свою повість про завод «Штурмівці».

ПО ШЛЯХУ НА ПАРНАС

Минав рік революції дванадцятий. Чим славен він у житті нашої Батьківщини — загальновідомо. Був він першим роком першої радянської п'ятирічки, початком великого рушення селянства в колгоспи.

А чим славен був дванадцятий у літературі?

Одні з тодішніх критиків називали його роком творчого буяння, революційного розквіту, а інші, на чолі

з Авербахом, картали письменників за відставання від темпів п'ятирічки, гнали їх уперед.

Мені зараз просто приємно ще раз перелічити літературні журнали, що виходили тоді тільки в Харкові: «Червоний шлях», «Гарт», «Плуг», «Молодняк», «Західна Україна», «Нова генерація», «Авангард».

А в кінці 1928 року почали виходити «Універсальний журнал», що скорочено звався «УЖ», та «Літературний ярмарок».

«Нема на світі такої речі, що про неї не можна було б цікаво розповісти!»

Так заманіфестував себе у першому ж номері «УЖ». І таким був він протягом свого існування. Біля його керма стояли Микола Бажан, Остап Вишня, Майк Йогансен, Левко Ковалів, Олекса Слісаренко... А першу скрипку грав, точніше: дні і ночі прів у редакції журналу Юрій Смолич — невтомний роботяга і ясновидець.

Чому ясновидець? А спробуйте підібрати й організувати таких авторів, які б і через сорок з гачком років залишалися б у літературі! Саме таку автуру й угадав запросити до «УЖа» Смолич. Назвати прізвища, це б означало: перерахувати усіх найкращих письменників, що входили до тодішніх літературних організацій.

Свого девізу «Розповідати про все цікаво» редколегія «УЖа» з честю додержувалася. Ось як, наприклад, журнал відзначив дату «П'ять років без Леніна».

«Слово має товариш Чубар, співслово — товариші цифри!»

Це — шапка. А під нею — стаття голови Раднаркому України і яскраві діаграми.

Червону Армію в дні її одинадцятиріччя показано цікавими фотографіями з не менш цікавими віршованими текстівками. На першій фотографії бачимо міцну,

мускулясту руку, що міцно тримає гвинтівку, друга рука закладає в магазинну коробку обойму з патронами. Власника тих рук — червоноармійця — ми не бачимо, але добре уявляємо його й чуємо:

— Ану, котрі там, спробуйте підступитися!

Приємно через багато років помилуватися оформленням журналу, а деякі речі й почитати. Цікаво й смачно. «УЖ» частував своїх читачів багато ілюстрованими малюнками про Україну, про іноземні країни, уривками з фантастичних романів, новелами, літературними портретами письменників, художників, композиторів, артистів.

(І чомусь зовсім мало давав «УЖ» поезії. Одне з двох: або редакція «Універсального журналу» не любила поетів, або поети не любили редакцію).

З рубрики «Мій перший твір» читачі довідувалися, як починали свій творчий шлях Петро Панч, Остап Вишня, Іван Кулик, Володимир Сосюра, Іван Микитенко. А в рубриці «Моя остання книжка» читачі читали таке:

«Недавно вийшов з друку мій роман «Майстер корабля». Я його дуже не люблю,— сповідався Юрій Яновський.— Він схематичний і нерівний, люди там занадто красиві і штучні, але... Скільки у нас показують бруду і гною — цього фотографічного матеріалу з вулиць і доріг, що закортіло мені відпочити і... дати відпочити читачеві».

Коментарі до цього, гадаю, не потрібні.

«УЖ» був одним із перших, хто побачив і по-справжньому оцінив Олександра Довженка. Просто не можу не навести хоч кількох рядків:

«Довженко хоче — і глядач сміється.

Довженко хоче — і глядач сумує.

Ми не вимагаємо, щоб він одразу знайшов гладку,

второвану путь. Але ми вимагаємо від Довженка, щоб від зробився великим майстром. Бо коли він схоче, він може!»

Тепер про «Літературний ярмарок».

«З веселим шумом розпочав свою торгівлю «Літературний ярмарок»,— писав в «УЖі» Остап Вишня.— З дзвониками, з релями, з каруселями... Хай благословен буде час і шуму, і грому, і виру!»

Новий альманах-місячник одразу сподобався багатьом уже своїм зовнішнім виглядом: адже сорочку (супер-обкладинку) для нього пошив Анатоль Петрицький — неперевершений майстер карнавальнопатетичних видовищ, як називали його тоді; фантаст-реаліст, що виріс з кореня українського народного мистецтва, як кажемо тепер ми. Він же разом з Іваном Падалкою, Меллером, Самокишем та іншими талановитими художниками оздоблював береги альманаху малюнками.

Сподобалося багатьом, у тому числі й мені, те, що редакція охрестила себе ярмарком. Оригінально, свіжо, не подобалося лише приміщення, де осів той ярмарком: єдина кімната в прибудові до головного корпусу ДВУ, яка єдиним вікном дивилася в єдине вікно «Плуга», що містився трохи навскоси.

Кімната та була довга й низька. Відвідувач, зайшовши до неї, одразу впинався очима в глуху сіру стіну, під якою стояла довга лава. Згодом та лава зникла, на стіні з'явилася феєрична картина, намальована тим же чаклуном Петрицьким.

У правій, світлішій частині кімнати стояв дебелий стіл, за яким завжди можна було застати Івана Сенченка. Як він офіційно звався — секретар ярмаркому чи головний диспетчер — забулося. Своєю посадицією з ним міг позмагатися хіба тільки Юрій Смолич. Ми,

плужани, бачили Сенченка в ярмаркомі уранці, вдень і ввечері.

За другим столом у темній частині кімнати не сидів ніхто. За ним, можливо, часом засідав ярмарком, а здебільшого його окуповували відвідувачі й грали в шахи, своїм галасом заважаючи трудязі Сенченкові. Проте альманах щомісяця виходив і виходив, радуючи напочатку читачів.

Тоді точилося багато розмов про об'єднання письменників, організованих і «диких», у федерацію. Отже, багато хто сподівався, що «Літературний ярмарок», який заманіфестував себе позагруповим місячником, стане першим щаблем до об'єднання.

Переглянувши на обкладинках альманаху автографи письменників, які друкувалися в ньому, я нарахував їх понад сімдесят. До цікаво задуманого альманаху, крім колишніх ваплітян, потяглися і вуспівці та молодняківці: Іван Микитенко, Володимир Сосюра, Іван Кулик, Леонід Первомайський, Кость Гордієнко, Олесь Донченко; і плужани: Сергій Пилипенко, Володимир Гжицький, Василь Мисик. І Валер'ян Поліщук та Леонід Чернов із колишнього «Авангарду». І Олекса Влизько з «Нової генерації». І Юрій Шовкопляс та Микола Трублаїні, забулося, до якої організації вони належали. І Максим Рильський та Остап Вишня, що ходили в «диких».

Свого автографа на обкладинках «Літярмарку» я не знаходжу з дуже простої причини: мою «Новелу про сірі очі» ярмарком забракував. Іван Сенченко культурненько казав мені:

— Ти ж працюєш на заводі, а написав про очі, та ще й селянські. Дай нам про робітничий клас!

Я сумлінно виконав його просьбу, написав невеличку новелу і подав Сенченкові, але було вже пізно:

«Літературний ярмарок», поторгувавши рік, самороз'їхався.

«Новелу про сірі очі» я надрукував у «Плузі». Критика приплюсувала її до «Беладонни», розлаяла. Отже, забракувавши «Сірі очі», ярмарком зробив добре діло, позбувшись зайвого гріха. На жаль, так вимогливо й суворо він присікувався не до всіх авторів.

Найбільше нагрівив «Літературний ярмарок» у своїх публіцистичних інтермедіях, які спочатку багатьом припали були до смаку, а потім... Судіть, добрі люди, самі.

Увесь радянський народ жив п'ятирічкою, першими кроками колективізації села, а позагруповий альманах бавився якоюсь «Зеленою кобилою», мудруваннями «Сірого чортика» та «Золотого півника». А соціалістичне будівництво акумулювалося здебільшого в панегіриках на зразок:

«Сходить заяложене піттами і все-таки надзвичайне сонце прийдешнього».

«Я син часів великого відродження!»

Один з авторів численних інтермедій навіть хизувався тим, що «про підготовку до весняної сівби він забув, тракторизації не помітив, про Міжнародний жіночий день навіть не згадав». Чомусь йому це здавалося дотепним і смішним.

Подорож українських письменників до Москви була однією з найзнаменніших подій того року. Проте автора чергової інтермедії зацікавило в цій подорожі тільки те, що:

в Юрія Яновського був приступ апендициту,
в Миколи Куліша украдено годинника,
а Остапа Вишню московський візник, ловлячи гав,
вивалив із саней у сніг.

Які ж висновки? Їх краще за мене зробила історія.

Якийсь наївний синок запитував батька:

— Татку, чому коли помирає генерал, про це пишуть у газетах, оркестри грають? А коли народжується — ніхто не знає...

Щось подібне сталося й з федерацією українських письменників. Тільки навпаки. Коли вона народжувалася, про це писалося в газетах, а коли померла... Ось згадую, коли саме це сталося, і ніяк не згадаю.

Що ж до народження федерації, то це факт, бо я, можна сказати, на власні очі бачив, як їй зав'язували пупок.

Було, здається, у перші дні нового, 1930 року. Точність дати перевірити ніде не зміг. В УРЕ, наприклад, Степан Крижанівський сказав про це лише однією фразою:

«На початку 30-х років була створена федерація об'єднань радянських письменників України».

У Будинку Блакитного відбулися багатолюдні збори. Зійшлися об'єднуватися уже існуючі літературні організації плюс дві нові: «Пролітфронт» на чолі з Миколою Кулішем та «Техно-мистецька група А», якою керувала трійця: Олекса Слісаренко, Майк Йогансен і Юрій Смолич.

На запитання «Вас іст дас «Пролітфронт» (користуюся мовою інтермедій «Літературного ярмарку»), відповідаю мовою УРЕ: «Пролетарський літературний фронт. Формально не протиставляючи себе ВУСППові, «Пролітфронт» на практиці намагався перебрати на себе його функції і розколоти єдність радянської літератури на Україні».

До цієї організації увійшла більша частина колишніх ваплітянців, кілька «диких», у тому числі й Остап

Вишня, який довго не хотів «організуватися». Крім того, до «Пролітфронту» перебігла групка молодняківців.

(Ой, ті перебіжчики! Було чимало таких, які перебігали з організації до організації по кілька разів. Якщо міркувати за прислів'ям «риба шукає місце, де глибше, а письменник — де його хвалять», то, можливо, перебіжчики мали рацію).

Незабаром після утворення «Пролітфронт» підклав ВУСППові, пробачте за вираз, добрячу свиню: він пішов на заводи-велетні, почав там організовувати талановиту молодь у літературні гуртки. З тих гуртків на літературний простір вийшли: Сергій Борзенко, Микола Нагнибіда, Іван Каляник, Борис Котляров, Іван Шутов...

Про «Техно-мистецьку групу «А» помовчу, про неї вже написав Юрій Смолич. Нагадаю тільки, що до неї, крім названих раніше, входили Сашко Мар'ямов, Левко Ковалів, ще хтось, а пізніше пристав Олександр Довженко.

Збори фундаторів федерації письменників були дуже гарячі й тривали, здається, не один вечір. Треба було виробити таку платформу, яка б усіх задовольнила. Найдужче гарячкували вуспівці та пролітфронтівці, один перед одного доводячи свою пролетарську правоту.

Платформа нарешті була зрихтована, залишалося увігнати останній цвях: поставити підписи, узаконити. Урочистий акт підписання платформи (можливо, вона звалася декларацією) було перенесено в агітпроп ЦК КП(б)У.

Десь опівночі представники всіх літературних угруповань попрямували спорожнілими вулицями на площу Дзержинського. Міцно морозило, тому йшли швидко, по двоє-троє. Пригадую, що Пилипенко йшов із Куликом, а я чимчикував за ними.

У кабінеті Андрія Хвилі було тепло й затишно. Якийсь час, доки машиністка передруковувала начисто остаточний текст платформи, фундатори федерації відігрівалися, курили й жартували. Після довгих гарячих перепалок запанував мир і спокій.

Метушився якийсь час тільки Іван Юліанович Кулик — він був обраний головою федерації. Та ось і він заспокоївся, став біля столу, поклав на ньому текст платформи, урочисто промовив:

— Будь ласка, товариші фундатори, підпишіть!

Взявши ручку, він подав її Миколі Кулішеві. Той заперечливо замахав руками.

— Ні, ні. Першим має підписати цей історичний акт голова федерації!

Процедура підписання мені запам'яталася, мабуть, тому, що я вперше в житті брав участь у такому урочистому акті. І, звісно, торжествував: мій підпис навіть залишиться в історії літератури!

Почуваючи себе найменшим, свій підпис я ставив останнім. Коли мав уже покласти ручку на належне їй місце, Кулик раптом спинив мене:

— Заберіть ручку з собою. Хай вона буде першим експонатом нашого літературного музею!

Я сприйняв це найсерйозніше, загорнув ручку в аркуш чистого паперу, поклав у кишеню. Не розумів тільки одного: де ж той музей?.. Запитав про це Кулика.

— Створимо, неодмінно створимо! — відповів він. — А тим часом хай ручка побуде у вас або передайте її Максиму Лебедю.

Директор Будинку літератури десь поїхав, і я одразу не зміг передати йому тієї історичної ручки. Тим часом у «Плузі» відбулася важлива подія: позачерговий пленум плужанського ЦК учинив дві діаметрально протилежні акції.

Щоб у новоутвореній федерації ніхто не дорікав «Плугові» за масовізм, пленум провів кардинальну переєстрацію плужан, «очищаючись від творчого баласту й класово-чужих елементів», як було записано в резолюції. У «Плузі» залишилося тільки 47 членів — найменше за всю його історію.

Одночасно пленум привітав «Пролітфронт» за його масовізм на заводах і почав вживати заходів по залученню до «Плуга» літературної памолоді з робітників МТС, радгоспів та колгоспників. Незабаром плужанська сім'я поповнилася чималою групою молодих, яка прибрала собі назву «Трактор». Очолювали його Володимир Гавриленко, Яків Солодченко та Кіндрат Сторчак.

Крім того, при «Плузі» утворилася німецька секція.

Отже, «Плуг» поволі знову ставав масовою організацією, але за це його вже не били. Призовом ударників до літератури захопилися всі, в тому числі і ВУСПП. В літературу прийшли тоді Ігор Муратов, Вадим Собко, Леонід Юхвід, Зельман Кац...

Коли Максим Лебідь повернувся, я приніс ручку йому, урочисто мовив:

— Будь ласка. Для історії!

Вислухавши мене, Лебідь великого захоплення не проявив. Покрутивши пузатенький експонат, він повернув його мені. Між нами виник такий діалог:

— Коли музей організується, тоді й принесеш.

— Але ж я можу ручку загубити.

— І я можу загубити.

— Але ж так сказав сам товариш Кулик!

— Добре, побалакаю з Куликом,— буркнув Лебідь і ручки не взяв.

Приніс я її додому, поклав у шухляду столу, у самий гліб. І частенько заглядав туди — чи лежить експонат?

І одного разу бачу — не лежить. Напосівся на дружину, а вона — на синка. Маля поплакало і врешті призналося, що зацікавилось, чому це татко так часто заглядає в шухляду, заглянуло туди само, знайшло ручку, пограталося, а де вона поділася — не знає.

Місяців зо два обминав Кулика, боявся потрапити йому на очі: що як запитає про злочасний експонат? (З Лебедем зустрічався, але той чомусь мовчав). Напрорвесні, ретельно прибираючи в кімнаті, дружина знайшла пропажу. Несказано радий, я того ж дня біжу до Кулика — він тоді редагував журнал «Гарт», — запитую:

— Що робити з ручкою? Лебідь не хоче брати.

Іван Юліанович був чимсь заклопотаний. Завжди ввічливий, цього разу він сердито буркнув:

— Якою ручкою?

— Таж отією, що для музею...

Второпавши врешті, в чому справа, Кулик безнадійно махнув рукою, похмуро мовив:

— Не до музею зараз. Не до федерації...

Лише тепер, на віддалі десятків років, можна зрозуміти Кулика: він був головою мертвонародженого об'єднання письменників.

ЩЕ РАЗ ПРО СВОГО СУСІДУ

Оргсекретарювання в «Плузі» я мусив облишити. Напередодні пленуму ЦК, про який я вже згадував, відбулася така розмова.

— Хай вчиться в ІНО і пише, — казав Пилипенко. — Пише і вчиться.

Добросердий Панів куйовдив п'ятірню свою буйну чуприну, погоджувався з цим і не зовсім.

— Таж у нього дружина, синок. Важко жити на стипендію.

— А ми йому авансик підкинемо,— відповів на це «папаша» і, звернувшись до мене, запитав: — Пишете щось нове?

— Пишу...

— От-от, пишіть.

«Штурмівці» писалися щодалі важче. Життя, породжене п'ятирічкою, вирувало, щомісяця з'являлося щось нове, незнане. Віками люди жили від понеділка до суботи, у неділю відпочивали, і раптом — п'ятиденка, декада. У нашого з Божком сусіди по квартирі Мороза п'ятиденка починалася у четвер, і вихідним днем у нього став вівторок, а його дружина Зоя Михайлівна відпочивала в п'ятницю.

Я їхав на завод і бачив у відділенні грохотів гарненьку дошку з написом: «Тут працює виробнича комунка». Ішов далі і бачив великий транспарант із закликком: «Перетворимо цех на комуну!»

Приїжджав додому, переробляв уже написані розділи, боявся відстати від життя, щоб потім критика не сказала: «Працював на заводі і ні чорта там не побачив, не помітив історичних змін».

Часом кортіло порвати написане, знищити. Сам себе картав: навіщо взявся за робітничу тематику? Адже ти вийшов із села, знаєш його краще, воно теж стає на соціалістичний шлях. Відганяв ці думки, сам собі наказував: не будь зневірою, пиши далі, тим більше, що тобі вже видали аванс. Хай живе пролетарська література!

Відіслав дружину до батьків у донську станицю, писав далі.

Тим часом мій сусіда Сава Божко почував себе козирним тузом: вийшов із друку його роман «В степах».

З цієї нагоди він улаштував для найближчих друзів вечерю.

— За найтовстішу книжку нашої епохи! — виголосив перший тост Ваня Кириленко.— Навіть «Хіба ревуть воли» тонші.

Письменники мого покоління пам'ятають, що Божків роман справді був першою найтовстішою книжкою того часу — щось до сорока аркушів. А газетний папір, на якому роман був надрукований, ту товстезність ще побільшував.

— Хай заткнуться пролітфронтівці зі своїми «Буремними путями»! — не без задоволення відповідав Савка на тости.— Теж мені література!

В даному разі мова йшла про Аркадія Любченка, його єдину збірку, яка чомусь ходила в еталонах і часто перевидавалася. Цього пихатого, пишномовного й прилизаного колишнього ваплітянина вуспівці й плужани особливо недолюбливали.

— Байстрик, недоносок психічної Європи! — піддав жару плужанин Пилип Загоруйко.

(Такими чорними фарбами малюю Любченка не тільки тому, що в час великих випробувань радянського народу він пішов на службу до Гітлера і потім утік до своєї милої «психологічної Європи». Його вже тоді багато хто знав слизьким кар'єристом, альфонсом у буквальному й політичному розумінні).

Найголосніше реготав Кириленко, йому подобалися такі убивчі характеристики на вуспівських недругів. Як тамада, він заохочував:

— Хто ще має слово?

І тоді винуватець торжества враз змінив пластинку. Гострий на розум і язик, він зненацька зауважив:

— Чия б казала, а чия б і мовчала. А ви, вуспівці, що дали товстіше за «Буремну путь»?

— Справа не в товщині...

— Знаю, знаю,— перебив його Савка.— «Романом міжгір'я» будеш хвалитися, «Вуркаганамі» та «Диктатурою». А ще чим?.. Де Петро Панч? Махнув на вас рукою. Навіть Іван Момот та Терень Масенко утекли до «Пролітфронту».

Добрий Ваня Кириленко, рудий від природи, ще дужче порудів, сердився, намагався щось заперечувати, але Савка, розійшовшись, ще дошкульніше шпигав його:

— Може, похвалишся вуспівською поезією? Так і Сосюра, й Усенко скоро дадуть від вас драпака. Чи, може, похизуєшся товстою вуспівською критикою? Як вона виховує хоча б того Сосюру?

— І виховує по-справжньому. Володя після останньої критики сам визнав свої помилки.

— Спробуй не визнати, коли тебе голоблею гамселять по голові.

Подібні сугички між завзятими друзями Божком та Кириленком спалахували частенько. Одного разу я почав був утихомирювати їх, але вони обидва накинулися на мене, і я змушений був утекти до своєї кімнати.

Закінчувалися сугички завжди майже стереотипно. Хтось із двох, частіше Савка, раптом обнімав друга і весело казав:

— Куме! А чому це третій рік весни немає? Одрозу після зими починається літо?

(Цей жарт вони скопювали з Кулішевого «Народного Малахія», що йшов тоді у театрі «Березіль»).

Забирати двадцять п'ять авторських примірників «найтовщої книжки епохи» Божко підкотив до книжкової крамниці на «ванькові». Завантаживши ними усе задне сидіння екіпажа, автор мусив повертатися додому, сидючи поряд з кучером. А вдома одразу почав виводити на титулках дарчі написи:

Генеральному секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Вікентійовичу Косіору.

Голові ВУЦВКу Григорію Івановичу Петровському.

Голові Раднаркому України Власу Яковичу Чубарю.

Народному комісару освіти Миколі Олексійовичу Скрипнику.

Голові ЦКК КП(б)У Володимирі Петровичу Затонському...

Сівши на «ванька», що чекав на нього на вулиці, щасливий автор покотив розвозити подарунки адресатам.

Потім він розповідав:

— Петровському, Чубарю і Затонському вручив авторські особисто в їхніх кабінетах. Дякували, тисли руки, бажали подальших успіхів. Косіор і Скрипник десь їздили. Генеральному передав книжку через його особистого секретаря, а Миколі Олексійовичу через дружину. Зайшов просто на квартиру, і вона почастивала мене чаєм.

— І ти пив? — здивувався я, бо ніколи не бачив, щоб він уживав цей напій.

Савка добродушно засміявся.

— Мусив уважити наркомші, дуже припрошувала. І варення подала дуже смачного...

Ще через тиждень Божко ошелешив мене, а особливо сусідку Зою Михайлівну, таким, що спершу аж не вірилося. Він показав нам річний квиток для безплатного проїзду по залізницях України.

— Сам Григорій Іванович видав!

За його розповіддю було так. Зайшов він до Петровського, поцікавився, чи прочитав він його роман. Не прочитали ще? То, значить, прочитаєте. А тим часом таке:

«Ось я письменник, пишу книжки. А щоб написати

книжку, треба знати життя. А щоб знати життя, треба багато їздити. Так?»

Петровський ніби відповів, що так, і Савка поставив питання руба: «Чому б вам, Григорію Івановичу, не видати мені безплатного квитка? Щоб я міг усюди їздити, усе бачити і все бачене описувати. Так?»

Нахабою в повному розумінні цього слова мій сусід не був. Він умів так заговорити зуби, що співрозмовник мимоволі проймався до нього симпатією. Можливо, так сталося і в даному випадку.

Другого ж дня Божко поїхав з тим квитком у Херсон, а звідти в «Українську Шампань», як охрестив хтось нижнє Придніпров'я. Центром його вважалося невеличке селище Основа за три кілометри нижче від сучасної Нової Каховки. Проживали в ньому вихідці з Франції.

Будучи в 1929 році в комуні імені Комінтерну, я багато чув про тих французів. Їх у Чорненському називали буржуями, капіталістами, бо вони володіли великими виноградниками, мали власні винні погреби.

Зацікавившись ними, я поїхав на пристань через Основу.

Про цю поїздку я вже писав в одному нарисі, дозволю собі дещо повторити.

На тлі бідняцьких навколишніх сіл Основа одразу кидалася в очі. Головна вулиця була забрукована, усі будинки — кам'яні, кілька — двоповерхові, чепурні. Гарно одягнені, походжали господарі.

Іду вулицею і несподівано зустрічаю Саву Божка. Як, що, чого ти тут?

— Як це чого? — сміється він. — Ти вивчаєш комуни, а я — капіталістів. Ходімо, познайомлю з найголовнішим із них — мусьє Берте. Побуваєш у будинку, де гостював сам Олександр Третій — імператор всеросій-

ський, цар польський, великий князь фінляндський і прочая, і прочая.

Я поспішав на пароплав, тому відмовився. Савка з кілометр проводжав мене і розповів кумедну історію.

В якомусь енному році, мандруючи у цих краях, імператор Олександр Третій заблукав і в Основу. Зустрічало його все селище, а по тому найбагатший Берте, не цей, а його батько, запросив імператора спробувати його вин.

Чи довго тривала та дегустація — невідомо. Відомо лише те, що Берте, не будучи дурнем, підсунув цареві книгу, щоб той написав у ній свою думку про вина. Міцно надегустувавшись, імператор махнув у книзі: «Сие вино пил и очень хвалил. Александр III».

Цар поїхав собі далі, а Берте зробив з царського відгуку кліше, надрукував десятки тисяч етикеток і — на пляшки зі своїми винами. Їх, звісно, розхапали одразу.

Революція не зачепила основ'янських капіталістів. Вони дістали десь грамоту, яка охороняла їх як «культурних виноградарів». На них, як і до революції, працювали наймити з сусіднього села Британи — тепер Дніпряни.

Лише восени 1929 року, внаслідок відомого страйку британських наймитів, охоронній грамоті настав кінець. В Основі утворився виноградарський радгосп «Перемога наймитів», який недавно чомусь перейменований у «Таврію». Навіщо?

Отже, Сава Божко їхав в Основу та Британи вдруге. Пробув він там щось довгенько, а повернувшись додому, написав книжку «Українська Шампань».

ПЕРША ВЕСНА

У кого просити пробачення за плагіат? На початку тридцятих років назва «Перша весна» рясніла на шпальтах багатьох газет і журналів, на обкладинці роману Григорія Епіка.

Перша в історії людства колгоспна весна!

Мені пощастило майже всю ту весну й літо бути на селі, багато бачити, чути, пережити. Не пощастило тільки, як і багатьом, написати «Підняту цілину».

Переглядаю зараз тоді написане й дивуюся: невже це писав я? Цікаві, просто разючі факти тодішнього життя на селі, які й досі стоять перед очима, не знайшли гідного відображення в моїх творіннях. Чому?

Аналізую тепер і доходжу висновку: по-перше, не вмів піднятися над баченим, осмислити бачене і, по-друге, неправильно орієнтувала й націлювала мене критика. Вона також не вміла. Бо йшла, повторюю, перша в історії людства незнана колгоспна весна.

У моїй Минківці та весна почалася, коли на полях ще лежали сніги.

Під час канікул мене просто потягло в рідне село. Мої земляки дружно зводили коней до спільної стайні, стягали й зносили сівалки, плуги, борони на спільне подвір'я, зсипали посівмат, як тоді писали, до спільної комори.

І назву артілі дали «Спільна праця».

Мені було дуже приємно, що тато й мама не огиналися, як деякі з сусідів, одні з перших стали колгоспниками. Тато одразу ж усупільнив коня, плуга, дві борони, дерев'яний коток і навіть батіг.

Хто був першим головою у «Спільній праці» — забулося, пригадую тільки, що в завгоспах ходив Тиміш Піцько, який згодом став і головою. А розмістилася

артіль у будинку й на подвір'ї найбільшого на нашому кутку багатія Тимоша Нестеренка, якого розкуркулили й вислали.

Куркулем у повному розумінні цього слова Тиміш Нестеренко, власне, не був, мав щось не більше п'яти десятин землі. Своє багатство — гарненький кам'яний будинок, добрі комори й сараї — нажив прасольством.

Я запопадно хвалив у своїх газетних замітках і нарисах Тимоша Піцька і ще запопадніше громив Тимоша Нестеренка. З погляду тодішньої ситуації другого Тимоша треба було громити: багатій і спекулянт. А щодо хвалби першого Тимоша можна було б і втриматися, прислухатися до голосу людей:

— Слизький Піцько,— казали про нього.— У начальство пре, а нас гне!

Морально задоволений я тільки тим, що вже тоді з синівською любов'ю написав про Саву Петровича. (З Тарасом Бульбою, звісно, не порівнював). Після трагедії з сином він уже не грав першої скрипки у Минківці, але головою комнезаму лишався.

Незаможники по-давнішому любили свого незмінного керівника, у всьому йому довіряли. На цьому ґрунті між ним і уповноваженими з району виник гострий конфлікт. На одних бідняцьких зборах йшлося про розкуркулення мого далекого свата Василя Минка, якого по-вуличному звали — Ватилик. Таке прізвисько носив він тому, що його батько не вимовляв літери «с», кликав свого сина не Василик, а Ватилик.

Сава Петрович виступив на зборах проти розкуркулення, доводячи, що Ватилик з діда-прадіда бідняк, став середняком тільки після революції. Уповноважені, в гонитві за відсотками колективізації, стояли на своєму:

— Куркуляка він! Чому не хоче вступати в артіль?
Незаможники одноставно підтримали свого голову, проголосували проти розкуркулення Ватилика. Навіть слизький Тиміш Піцько завагався, сказав, що утримується.

Другий, ще серйозніший конфлікт між уповноваженими та головою комнезаму стався за кілька днів до мого від'їзду з Минківки. Виконуючи директиву з району, уповноважені у «Спільній праці» почали усупільнювати корів. Одні колгоспники слухняно почали виконувати наказ, а інші побігли до Сави Петровича:

— Рятуй, Савко! Коней і все, як слід, усупілили, а корів не дамо!

Ці перегини з усупільненням худоби на початку суцільної колективізації загальновідомі, отже, не буду на них спинятися. Розповім тільки про моїх рідних і про халепу, що сталася зі мною.

Мій батько, абсолютно лояльний до всякого начальства, навіть найменшого, кілька разів брався за налигач, щоб відвести корову на артільне дворище. І щоразу моя мама ставала йому на дорозі, голосила на весь куток:

— Не дам! Хоч убий, не дам! Що діти їстимуть?

Вона кидалася до мене, плачучи, доводила:

— Це ж твоя корова, ти купив. Ти служиш у Харкові, не давай!

На чий бік мені було ставати? У душі я погоджувався з Савою Петровичем, який доводив уповноваженим, що поспішати з коровами не слід хоча б тому, що їх ніде ставити. У Тимошеву клуню нагнали корів стільки, що вони чаділи від тісняви та духоти, як ті панянки.

А інший голос підказував: може, так і треба? Може, Сава Петрович і справді опортуніст, як охрестили його

уповноважені? Рвати пуповину, що в'яже село з капіталізмом, так рвати. По-революційному!

Утік з дому на село. Хотів побачитися з Савою Петровичем, а зустрів старшого уповноваженого по сільраді. З першого дня мого перебування в Минківці він зарахував мене до активу, посилав на хутори «агітувати земляків ставати на шлях соціалізму». Я охоче це робив.

І раптом старший уповноважений запропонував мені виступити на зборах у «Спільній праці», щоб мої сусіди негайно усупільнювали корів. І не тільки виступити, а й показати приклад іншим: пригнати на артільне дворище батькову корову.

Друге зробив мій батько під акомпанемент материного голосіння. А від першого, тобто від виступу на зборах, що мали відбутися другого дня, відмовився. Закінчувалися канікули, я мусив поспішати до Харкова.

Настрій у дорозі був убивчий. Може, саме тому запам'яталися розмови у вагоні тільки погані. В якомусь селі на воротах тих, що не суспілили корів, уповноважені писали крейдою:

«У цьому дворі живе друг Чан Кай-ші».

А ще в якомусь селі ходила музика, заходила на подвір'я «опортуністів» і грала похоронний марш.

По тому минуло кілька днів. Одного вечора приходжу на якесь засідання в «Плузі», мене зустрічають таким привітанням:

— А-а, поплічник опортуніста! Розповідай.

— Про що?

Панів подав мені «Харківського пролетаря», на, мовляв, читай. Цієї газети я не читав, бо не любив, як не любило її багато моїх товаришів, за ставлення її до української інтелігенції. Варто було комусь спіткнути-ся, як одразу на нього з'являвся нищівний фейлетон.

Я був, очевидно, для «Харківського пролетаря» напівінтелігентом, бо він дав про мене напівфейлетон. Авторство належало не кому іншому, як отому старшому уповноваженому по Минківській сільраді. Він буквально розтрощив мене, причепивши мені ярлик «поплічника опортуніста», тобто Сави Петровича, «трубадура куркульства», і навіть «прапороносця Остапа Вишні». (При чому тут Остап Вишня, ясно стане далі).

Розпитавши мене, в чому справа, Пилипенко порадив одразу ж написати спростування, вдарити по наклепникові. Спростувань я ніколи не писав, «папаша» допоміг мені, але це було марно. В редакції не побажали навіть зі мною поговорити.

Заспокоївся я лише тоді, коли «запаморочення від успіхів» минуло. Заспокоїлася й моя мама. Незабаром після того вона навідалася в Харків, привезла свіженького маслечка.

— Корову повернули! — раділа вона.

А ще через якийсь час я й сам став уповноваженим. За рознарядкою окружкому партії мене послали в Зачепилівський район на першу колгоспну весняну сівбу. Повернувся звідти з доброю характеристикою, і, мабуть, тому мене через якийсь час послали в Зміївський район на підготовку до перших колгоспних жнив.

Тим часом у Харкові відбувся п'ятий з'їзд «Плуга». Я щиро шкодував, що не міг на ньому побути, хотілося зустрітися з периферійними друзями, тими ж Будяком та Товстоносом і, мабуть, найдужче з Микитою Шумилом, який учителював тоді на Черкащині, та полтавцем Теодором Орисіо (Федором Кравченком).

Обом їм я щиро заздрих, Микиті — за філософське мислення, а Феді — за гострий памфлетизм. З ними цікаво було поговорити, пофілософствувати, при чому

не за чаркою, а гуляючи по вулицях або в Університетському саду.

Оскільки на з'їзді я не був, дозволю собі скористатися інформацією з журналу «Плуг». Інформація та була досить докладна за розміром, але дуже бідна по суті. Як старий «щирий» плужанин, мушу, на жаль, погодитися з тими товаришами, які засвідчили, що ушавлений колись «Плуг» почав...

Та про початок кінця — далі. Зараз нагадаю лише про найголовнішу ухвалу з'їзду: «Плуг» почав зватися Спілкою пролетарсько-селянських письменників, а його ЦК — Центральним бюро.

В ЧЕРВОНИХ ЛАВАХ

Вперед, народе, йди, бери гармати,
Революційно стрілай завзято!

Цією велично-закличною піснею ми вітали тринадцяту річницю Жовтня, йдучи письменницькою колоною святковими вулицями Харкова. Заспівувачем у нашій плужанській ланці був, як завжди, голосистий Савка Божко, якому ніби акомпанував своїм басом Сергій Пилипенко. Гарно виходило, особливо, коли до нас перебігав із вуспівської ланки Ваня Кириленко.

А через два дні ця бойова пісня голосно задзвеніла під високим склепінням Будинку Блакитного.

Вперед, народе, йди на бій кривавий,
В червоних лавах, в червоних лавах...

Співали її, побравшись за руки, а дехто — обнявшись, італійці й французи, українці й німці, американці й росіяни, чех і болгарин, угорці й поляки, китаєць, гру-

зин, японець, вірменин, румуни. Кожен своєю мовою, а хто не знав слів, просто підспівував.

Хай читач пробачить мені за надто, може, патетичний початок цього розділу. До подібних міжнародних симпозіумів ми тепер звикли, пишемо про них просто. Для мене ж та подія була першою в житті, запам'яталася, як перша синова усмішка.

Мова йде про Другу міжнародну конференцію пролётарських і революційних письменників — червоних письменників у столиці Червоної України, як зазначено в одному з тодішніх документів. В ній брали участь представники двадцяти трьох літератур світу.

Конференція тривала з 6 до 15 листопада, отже, був час познайомитися: нам, українцям, з іншими літераторами, а їм — з нами. Не секрет, що для багатьох із наших гостей українська література вміщалася в одному імені: Тарас Шевченко.

Вася Мисик організував при бібліотеці виставку книжок наших гостей, виданих українською й російською мовами. Завдяки йому я, наприклад, прочитав тоді «Палю Париж» Бруно Ясенського та «Рур в огні» Карла Грюнберга.

Як виглядів тоді молодий Карл Грюнберг — затуманилося. Після того, як я зустрічався з ним у 1956 році в Берліні, він залишається в мой пам'яті жвавим дідушем. На знак дружби Карл подарував мені останню свою книжку про трагедію юнацтва в гітлерівській Німеччині.

Скупа плужанська інформація донесла до наших днів імена небагатьох учасників конференції. Серед них, крім названих Ясенського і Грюнберга, були: Йоганнес Бехер, Людвіг Ренн, Ервін Кіш (Німеччина), Мате Залка і Бела Ілlesh (Угорщина), Майкл Голд (США), Емі Сяо (Японія).

З російської, найбільшої після української, делегації у плужанській інформації значаться тільки двоє: Селівановський та Авербах, саме той Авербах, про якого не хочеться й згадувати. Дивно: цей чоловіча, який весь час сидів у президії, найчастіше і найдовше виступав, запам'ятався тільки тим, що у свої тридцять з гачком років був лисий.

Зате без допомоги друкованої інформації добре запам'яталися жвавий і товариський Борис Горбатов, чорнобровастий Володимир Луговської, кучеряво-вихрястий Олександр Фадеєв. Сашу Фадеїча, як любовно прозвав його Ваня Кириленко, бачу ніби сьогодні, чую його голос і грохотливий сміх, відчуваю міцний і водночас теплий потиск його руки.

Під час перерв, а вони тривали завжди довго, молодь збиралася в нижньому фойє, дискутувала, часом співала.

Фадеєв завжди був із наймолодшими, він знав чимало українських пісень, не тільки підспівував, а часом і сам починав якоїсь.

Частенько до співаків приєднувався й Мате Залка, майбутній герой Іспанії генерал Лукач, якого ми любовно називали Матвієм Михайловичем. Він мав серед українських письменників чимало щирих друзів, навідувався до нас у Харків, а влітку проживав у Біликах біля Полтави. (Про це гарно написав у своїх спогадах Сашко Ковінька).

А ще що?

Мені аж прикро, що про таку важливу подію не можу розповісти більше й конкретніше. Пригадую тільки, що доповідь про українську літературу виголосив Іван Микитенко.

— Виходимо на світову арену! — гордовито казав він у колі друзів.

З усіх доповідачів найдужче запам'ятався Микола Скрипник. Перша половина доповіді тривала щось із півтори години, говорив він, як і завжди, часто відкахиуючись і п'ючи воду. Після одного такого зтяжного відкахикування Микола Олексійович глянув на годинничок і, щось згадавши, сам попросив перерви.

На вулиці на нього чекала машина. Повернувся, може, через півгодини і, незважаючи на свої під шістдесят, піднімався нагору дуже швидко.

У своїй доповіді про культурну революцію в СРСР Микола Олексійович приділив велику увагу естетиці пролетаріату. Мені запали в пам'ять навіть окремі, характерні для Скрипника вирази, як «на терені античної Греції», «в царині прекрасного» та інші.

Кажучи про мову, як основну зброю письменника, доповідач закликав берегти цю зброю, очищати від іржі, любовно збагачувати її, а не калічити й паплюжити. Для прикладу такого «новаторського» паплюження української мови він навів рядки одного поета, який назвав революцію червіньковою.

— Так, слово «червінькова» в нашій мові існує. Воно походить від «червіньки» — барвника для глиняного посуду. Але загляньте в словник української мови і поряд з «червінькою» побачите й слово «червінка», що в перекладі на російську означає «кровавый понос».

Який регіт знявся після цього в залі, самі можете уявити.

Запам'яталися також гарячі виступи Мирослава Ірчана, який перед тим приїхав з Канади, та Василя Бобинського, який утік із Галичини. Вони гнівно протестували проти білого терору польського фашизму на Західній Україні і Західній Білорусії.

Закінчилася конференція подорожжю на Дніпрельстан.

ЛИЦАРІ ГОЛОБЛІ

Конкурс на кращу повість з робітничого життя, на який я подав свої «Штурмівці», тривав, як і всі конкурси, дуже довго. Видавництво, мабуть, чекало на щось шедевральне. Та закінчувався 1930 рік і треба було підбивати підсумки.

Знаходжу інформацію тих часів, читаю: «Видавництво «Молодий більшовик» визнає, що на премію не заслуговує жоден із поданих творів. Ухвалено відзначити три найкращі речі, серед них твори плужан: повість Д. Бедзика «У творчі будні» та повість В. Минка «Штурмівці».

Видавці потішили нас тим, що випустять наші «найкращі речі» небувалим тоді тиражем — 40 000 примірників, заплатять небувалий гонорар — по 500 карбованців за аркуш. Свого слова видавництво додержало.

Порадували мене конкурсні рецензії на мою повість, копії яких мені люб'язно дали на руки. Я дуже пишався: авторами їх були Олександр Білецький і Володимир Коряк. Обидва хвалили мене, що я добре знаю робітниче життя, і хтось з них назвав мої «Штурмівці» однією з перших ластівок пролетарської літератури.

На превеликий жаль, мої вельмишановні рецензенти цього разу помилилися, і я радів завчасно. Моя «ластівка» виявилася миршавим горобцем...

Був то час, коли мої сучасники, і я в тому числі, захоплюючись усім новим, породженим першою п'ятирічкою, приймали за золото все, що блищало. Так було з «декадами» й «п'ятиденками», а потім — із «шестиденками». Так було з новим літочисленням, коли чимало письменників, і я в тому числі, датували свої твори: рік революції 13-й.

Захоплювалися усім новим, звісно, і керівники заводів, партійні, комсомольські і профспілкові організації. Багато хто з них уявляв близьке майбутнє ледве не в формі утопічних «фаланстерів», щоправда, під іншим соусом. Вони намагалися створювати «цехи-комуни», будувати для комунарів житлові «будинки-комуни».

Таким «будинком-комуною» марило й чимало письменників. При нашому місцевкомі утворилася ініціативна семірка, яка через три дні подесятерилася. Було обране правління, запрацювали комісії, які планували для кожного комунара кімнату, чоловікові й жінці окремо, а для дітей — дитячі ясла й садочки з ночівлею. Збирали гроші — по п'ять карбованців. Решту, на думку тих ентузіастів, мусила дати держава.

Центральний Комітет КП(б)У вчасно зреагував на цей заскок. У центральному органі партії газеті «Комуніст» з великою статтею виступив член Політбюро Володимир Затонський, який дотепно висміяв «новаторів» як на виробництві, так і в побуті.

Постраждав на цьому і я. Мої «Штурмівці», у процесі доробок нашпиговані тим «новаторством», були вже видрукувані. Їх супроводжувала стаття Юрія Савченка, який, як на зло, вихваляв мої доробки. Прочитавши статтю Затонського, Юрій і видавці запанікували: що робити? Не пускати ж під ніж сорокати тисячний тираж?

Вихід знайшли майже соломонівський. Савченко переробив свою передмову, розкритикувавши в ній вищезгадане «новаторство». І друге. Було знято кілька рядків, в яких говорилося, що мої «Штурмівці» були відзначені на конкурсі.

Коротше кажучи, я відбувся легким переляком. Коли книжка вийшла, критики зустріли її прихильно, мене не били, навпаки, свідчили про мою перебудову. А один

навіть констатував, що «Штурмівці» — мій крутий поворот.

Проте спав я неспокійно, з дня на день чекав, що до мене черга ще дійде. Бо інших, і дуже багатьох, били, й били дуже дошкульно. Юрія Смолича за роман «По той бік серця», Леоніда Смілянського — за статтю про Косинку. Першого обвинувачували в тому, що він «стоїть по той бік пролетарської класової правди», а другого взивали апологетом куркуля.

Смолича і Смілянського згадую тому, що їх громили в моєму рідному «Плузі», отже, закарбувалося. Як я ставився до тієї критики? Очевидно, як і всі, потроху звикав. Єдине тепер утішає, що плужанські голобельники були трохи ліберальніші, людяніші від голобельників з ВУСППу та «Нової генерації». Ті били й плакати не давали!

Щодалі «лицарі голоблі» розперізувалися дужче й дужче. Ніби змагаючись між собою, вони громили все, що не вмещалося у вигадане ними «діалектично-матеріалістичне», а насправді — прокрустове ложе.

На це ложе незабаром потрапив і Остап Вишня. Першою гавкнула на слона одна з новогенераційних мосьок, а слідом за нею й плужанська.

«Вишня — поет середняка-одноосібника!»

«Вишня — апологет мирного вродання куркуля в соціалізм!»

Одночасно вони напосілися й на видавництво «Радянське село» за те, що воно видало вишнівську збірку «Сійся, родися, жито-пшениця» 150-тисячним тиражем. Книжка дуже швидко розійшлася, видавництво додрукувало ще 20 тисяч, що ще дужче обурило плужанського голобельника. Він звинувачував видавництво, що воно потрапило в лабеті хвостистських настроїв, не йде в ногу з гаслами соціалістичної реконструкції села.

Цей удар по Вишні вразив майже всіх плужан, дехто з них, пригадую добре, що й Володя Гжицький, оголошили тому голобельникові бойкот, довгий час не віталися з ним, обминали: — На кого ти зняв руку!

Як сталося, що наш головний редактор пропустив ту статтю про Вишню в журнал? Можливо, Пилипенко перебував тоді десь на периферії, куди його часто посилали по партійній лінії. А можливо, що він уже не міг нічого вдіяти проти «віянь часу»: адже були розкритиковані навіть Шолохов і Головка.

Паніва в редакції «Плуга» вже не було, він пішов на наукову роботу. Фактичним редактором став Володимир Штангей, який виправдувався перед шанувальниками Остапа Вишні:

— Та ми що... Ми ж тільки назвали його поетом середняка... Інші називають апологетом куркульства.

Любий, славний Володя!

З'явився він у Харкові з Умані, де кілька років працював у редакції окружної газети. Учився в комуністичному університеті імені Артема, писав оповідання, маленькі й великі, і всі називав новелами. Був закоханий у все нове, свого сінка назвав Карлом, пишався цим, бо звучало здорово: Карло Штангей.

Ставши робочим редактором «Плуга», він з усієї шкури ліз, щоб зробити його «найбойовитішим» і «найкращим» серед тодішніх журналів. Але його прагнення розбивалися, як хвилі об морські скелі. Плужанська сім'я дуже поріділа, наймолодші несли свої твори у «Трактор», а «дикі» приносили такі «перли», що блищали тільки для них.

«Плуг» і його друкований орган скрипіли дужче й дужче. Їх били, хто тільки хотів, били і також плакати не давали.

Потрібні були животворні заходи. А які?

Новий 1931 рік почався тим, що самоліквідувалися «Пролітфронт» і «Нова генерація». Майже всі письменники, що входили в ці організації, подали заяви до ВУСППу.

Ще раніше розбіглася хто куди «Техно-мистецька група «А».

Вусппівці торжествували і на radoщах натворили нових помилок. Безоглядно наслідуючи раппівців, вони гаряче були підтримали гасло: «Наздогнати й випередити класиків буржуазної літератури», і раптом, схаменувшись, почали закликати до «одем'янювання» поезії.

«Плуг» з «Трактором», «Молодняк» і «Західна Україна», плентаючись в одному фарватері з ВУСППом, не знали, на яку ступити. Вони і «дикі» поклали великі надії на федерацію, але вона не подавала ніяких ознак життя: не мала свого журналу, не перебрала від ВУСППу «Літературної газети», як було здекларовано, вусппівці цупко тримали її в своїх руках.

У цих умовах корисну справу для об'єднання усіх письменників відіграло ЛОЧАФ — Літературне об'єднання Червоної Армії та флоту, утворене в 1930 році. Ця організація ставила своїм завданням наблизити письменників до армії й флоту, націлити їх на оборонну тематику.

Українську організацію ЛОЧАФу очолив Іван Щербина — редактор газети «Червона Армія» та журналу «Червоний боєць», що були органами Політуправління Українського військового округу.

Якщо плужани свого голову любовно звали «папаша», то не менше право на це мав і голова УКРЛОЧАФу. Він друкував твори українських письменників у своїх

газетах та журналі, редагував збірки для військового сектора при ДВУ.

— Товариш бригадний комісар! — називали його лочафівці-військові.

— Наш Іван Романович! — казали вельми шанобливо цивільні.

Познайомився я з ним ще до утворення ЛОЧАФу при такій конфліктній ситуації. Він редагував збірку моїх авіаційних оповідань, скіпався до деяких і кілька забракував.

— Посидь ще, попрацюй,— наполягав він.— Особливо над оцією гуморескою про технаря, що видає себе за льотчика.

— Але ж ця гумореска друкувалася у вашій газеті і тоді подобалася багатьом,— доводив я.

— Тоді — подобалася, а зараз — ні. Читач росте, і ти повинен рости. Попрацюй.

Я попрацював, дещо скоротив, дещо поліпшив. Іван Романович її врешті схвалив, але два оповідання все-таки забракував. Після виходу збірки, зустрівшись зі мною у Будинку Блакитного, він запитав мене:

— Дуже сердитий на мою хірургічну операцію?.. Не дуже, то й добре. Заходь до мене завтра, маю справу.

Приходжу в призначений час, застаю в нього Олеся Донченка і свого сусіда Саву Божка. Посадив він нас на канапі і сам сів посередині, повів душевну розмову. От ви, мовляв, служили в Червоній Армії, знаєте її, але дещо вже призабули. Чому б вам не поновити свої знання?

— І друге,— вів далі Щербина.— Ось ми всі добре знаємо героїв громадянської війни Будьонного, Ворошилова, Котовського. Бо всі вони оспівані і оспівуються в літературі. А хто з вас добре знає Щорса, Кропив'янского, Криворучка? Або, наприклад, Потапенка?

Був сільським ковалем, пішов у Червоне козацтво, став сотником, а тепер — комбриг!

Перед нашими очима постала ціла галерея героїв громадянської війни. Одні з них поклали свої буйні голови на полях боїв, а інші вистояли, стали кістяком Червоної Армії мирного часу.

— Кожен із них заслуговує на повість, роман. Але для першого разу дайте хоча б оповідання й нариси. Ідьте в частини, вивчайте, пишіть.

Пізніше я був свідком, як отак само Іван Романович умовив Юрія Яновського поїхати на військові маневри в район Вінниці. І хто знає, можливо, саме там народився задум вікопомних «Вершників».

Після цієї розмови ми з Божком проїхали по військових частинах від Харкова аж до самого кордону і «Вершників» не написали. Проте голова УКРЛОЧАФу був задоволений: ми організували кілька військкорівських пунктів, дали в газету нариси про відмінників військової підготовки.

Незабаром я почав ходити в активістах ЛОЧАФу. Якось, зайшовши до Щербини, застав у нього незнайомого, високого й бравого військового у кавалерійській формі. У петлицях, як і Іван Романович, він носив по «ромбу», а на грудях — орден Червоного Прапора. Кавалерів цього єдиного в ті часи ордена можна було порахувати в Харкові на пальцях, принаймні я знав тільки Затонського, Якіра, ще двох-трьох.

Думалося, що бравий військовий — приїжджий із Москви. Коли ж ні. Він заговорив зі мною хорошою українською мовою. Щербина відрекомендував його як майбутнього відповідального секретаря харківської філії ЛОЧАФу.

Був то Ілля Дубинський, колишній червоний козак, сотник, командир полку й бригади Червоного козацтва.

Тоді ж він дістав посаду начальника військового сектора Раднаркому України.

— І пише, військовий письменник! — казав далі Щербина. На доказ цього він показав новеньку книжку Дубинського, роман «Контрудар», що тими днями вийшов із друку.

Майбутній відповідальний секретар ХарківЛОЧАФу одразу запропонував мені:

— Хочемо зробити тебе оргсекретарем. Згоден?

Другого ж дня мені одвели окремих стіл у редакції журналу «Червоний боєць». Поряд зі мною сидів відповідальний секретар журналу Анатоль Патяк, а в кутку — секретар УКРЛОЧАФу Денис Галушко. Обидва вони — демобілізовані з армії політпрацівники, також були письменниками, а Денис Галушко і добрим літературознавцем: він чи не першим на Україні написав розвідку про Фірдоусі.

А третього дня прийшов Дубинський, і ми гуртом склали план роботи: залучити до ЛОЧАФу усіх активних харківських письменників, організувати бригади для виїзду у військові табори, виявити літературно-обдарованих військових, організувати для них семінар.

Воєнна тематика й романтика громадянської війни захопила багатьох, зокрема й тих, хто ніколи не тримав у руках гвинтівки. Пригадується, що Іван Дніпровський та Сашко Копиленко пробули в Чугуївських таборах кілька тижнів, виїжджали з артилеристами на полігон, хвалилися, що подружили з бійцями на все життя.

Мирослав Ірчан кілька разів їздив у табори. Можливо, це було йому потрібно для порівняння життя-буття двох армій — Червоної і білопольської, яку він потім гостро висміяв у драмі «Плацдарм». Спектакль за цією назвою з великим успіхом ішов у «Березолі».

Не помилюся, мабуть, коли скажу, що для багатьох письменників ЛОЧАФ став певною віддушиною для творчості. У цій напіввійськовій організації демократія почувалася більше, ніж у ВУСППі, який почав просто командувати на літературному фронті.

Спершу вусппівські керівники не втручалися у внутрішні справи УКРЛОЧАФу, нарівні з іншими їхні представники тільки входили до правління. Та поволі вони почали безцеремонно нав'язувати свої адміністративно-вказівні методи й ЛОЧАФу.

Щербина й Дубинський нервували, але конфлікту уникали. Їх стримував Мате Залка, який, будучи членом керівництва Всесоюзного ЛОЧАФу, інколи навідувався до Харкова. Від нього ми довідувалися, що в Москві справи ще тривожніші: Авербах зі своїми ододумцями одверто прагнуть стати генералами над літературою.

Частенько я засиджувався в ЛОЧАФі до півночі, писав там, щоб дома не підкурювати сина. Одного разу бачу: заходить Матвій Михайлович без чемодана, з самим товстим портфелем у руці. Зайшов на вогник, каже, був у готелі — місць немає.

— Дозволь, друже, переспати тут на канапі.

Я запрошував його до себе, але він категорично відмовився.

— Я солдат. А солдатіві й під кушетом ліжко.

Мате Залка приїжджав у дуже нагальній справі, але про це я розповім пізніше. А зараз коротко про УКРЛОЧАФ, точніше — про Івана Романовича Щербину.

Як відомо, ЛОЧАФ був єдиною літературною організацією, яка проіснувала до Першого Всесоюзного з'їзду радянських письменників. Щербина залишався незмінним головою УКРЛОЧАФу. Багато зробив він для

письменників, по-справжньому любив їх, і вони любили його. До всього був веселий, товариський.

Після переїзду столиці з Харкова до Києва, Іван Романович одразу ж подружив і з київськими письменниками. Ніколи не забуду такого випадку.

Одного разу заходжу до нього, застаю Григорія Косинку. Господар і гість сиділи на канапі, весело сміялися. Виявилося, що вони згадували свої юнацькі літа, розповідали один одному, як парубкували.

Коли гість пішов, Щербина захоплено-любовно мовив: — Який талант! Га?.. Приніс своє оповідання для «Червоного бійця», обіцяє взяти участь у створенні історії 45-ї дивізії.

Щербина сам не писав художніх творів, але умів розповідати, як артист. Були то переважно оповідання про бойових друзів часів громадянської війни і частково — автобіографічні.

На світлу пам'ять про незабутнього друга української літератури одну з тих автобіографічних розповідей я пізніше використав, написавши оповідання «Побачення відбулося».

ОСТАННІЙ РІК «ПЛУГА»

Уявіть собі, шановний читачу, обкладинку журналу, на чорному тлі якої червоним виведено назву. Таким зовні був мій рідний «Плуг» протягом усього 1931 року.

Хто придумав цей траурний колір для плужанського друкованого органу, який смисл укладав у нього? Я далекий від того, що головний редактор журналу мав задатки ясновидця. Наш шановний «папаша» Сергій Володимирович ще міцно тримався за чепіги «Плуга»,

жив його майбутнім, мріяв у квітні наступного року гідно відзначити його десяту річницю.

Десять років «Плуга»! Першої на Україні спілки революційних письменників.

Сьогодні, на віддалі чотирьох десятиріч, мені ясніше, в чому помилявся Пилипенко. А тоді? Хіба він думав, що помиляється? Хіба гадав, що ортодоксальний ВУСПП, з яким блокувався «Плуг», теж може помилятися?

Коли ВУСПП оголосив прийом ударників у літературу, наш голова сприйняв це як утвердження його колишніх постулатів. Уже раз опікшись на масовізм, він знову охляп зіскочив на цього коня...

Спершу йшлося добре. Підросла талановита літературна молодь, її потрібно було організувати, залучити в літературу.

Буяла весна, друга колгоспна. Ми з Андрієм Головком кілька тижнів пробули на сівбі у Божедарівському районі за Дніпропетровськом; шукали героїв для своїх нарисів і водночас приглядалися, кого б і нам залучити до літератури. Нам не пощастило, такі не знайшлися. Але Україна велика, вони знайшлися в інших районах.

У травні «Плуг» скликав у Харкові першу нараду ударників соціалістичних ланів. Коштів на готелі у нас не вистачало, тому переважну більшість призовників плужани розібрали на свої квартири. Я взяв до себе двох юнаків з Київщини. Прізвище одного стерлося з пам'яті, а другий був Василь Кучер.

(Васю, друже мій незабутній! Як мені приємно було, коли ти часом згадував про дні проживання у мене, про наші тодішні мріяння!)

Після цієї наради плужанська сім'я поповнилася, в літературу прийшли й міцно осіли в ній, крім Василя

Кучера, Микола Шпак, Петро Дорошко, Натан Рибак, Олекса Носенко...

Процес поповнення й омолодження літератури проходив цілком нормально. Але поплічникам Авербаха і в Москві, і на Україні цього було замало. Письменники мого покоління пригадують раппівське перелякане гасло:

«Ліквідуємо відставання літератури від темпів третього року п'ятирічки!»

І пішла писати губернія.

Щоб не опинитися у відсталих, у «Плузі», крім ЦБ та секретаріату, було створено штаб по призову в літературу і аж чотири сектори. Зведений план їхньої роботи складався з трьох розділів по 10—13 пунктів, а кожен пункт поділявся на підпункти «а», «б», «в», «г» і так далі.

Для проведення призову штаб мобілізував (полюбили тоді це слово «мобілізував») усіх плужан. У триденний строк я повинен був виїхати у знайомий мені з першої колгоспної весни Зачепилівський район. Тоді мене похвалили. Хотілося й тепер відзначитися.

На підмогу мені з Полтави приїхав уродженець Зачепилівки, один із перших плужан Федір Злидень. Кілька днів їздили ми по колгоспах району, вишукуючи майбутніх письменників, але вони чомусь не обзивалися. Я тремтів, бо знав: повернуся в Харків — і мене в штабі назвуть опортуністом.

Так воно й вийшло. І винні в цьому Антон Хижняк та Микола Рудь, уродженці Зачепилівки. Чому вони саме перед цим виїхали з району, чому не почекали мене і потім самотужки прийшли в літературу!..

Як гриби, почали знову з'являтися плужанські філії — у Києві, Полтаві, Лозовій і навіть у Ростові-на-Дону; плужанські літоб'єднання — у Фастові, Умані, Ружині;

плужанські гуртки — в багатьох радгоспах, МТС і колгоспах. У «Плузі» раптом стало 120 письменників і 750 літгуртківців.

Навіть Андрій Панів, найближчий соратник Пилипенка по масовізму в 1925 році, почав побоюватися:

— Ой, знову почнуть бити нас!

— Нічого,— заспокоював його «папаша».— Це весняна повінь, перешумує і ввійде в береги.

Та повінь не входила в береги, а ще більше розбурхувалася. І особливо після того, коли авербахівці кинули нове гасло:

«Ударник — центральна постать у літературі!»

Старшим за віком письменникам почали всюди не довіряти. Їхні імена почали зникати зі сторінок журналів, а в «Плузі» під кінець року і на початку 1932 зовсім зникли.

Саме у ті дні й приїжджав Мате Залка, про що я згадував у попередньому розділі. Він розповів Щербині і декому з лочафівського активу про ситуацію в РАППі і ВОАПі, про позицію, яку зайняв у питанні літературного ударництва Олександр Фадєєв, який попервах не розібрався в суті гасел Авербаха.

Тепер з документів ми знаємо ту позицію.

«Люди, очевидно, думають,— писав Фадєєв,— що завдання художньої творчості полягає в тому, щоб писати якомога швидше і якомога більше! Людям, очевидно, здається, що це страх як революційно! Насправді таким шляхом не тільки не долається відставання літератури, а заохочується халтура та пристосовництво...»

Можливо, це розумів і відповідальний секретар ВУСППу Іван Микитенко, в душі погоджувався з Фадєєвим, а на ділі сповідував віру Авербаха. І знаю точно, з власних спостережень, що Кириленко ненави-

дів Авербаха і водночас, немов той кролик, ліз у пашу удава.

А Пилипенко?

На догоду не знати кому, він грався в реорганізацію: на черговому пленумі ЦБ перейменував «Плуг» у Спілку пролетарсько-колгоспних письменників, а самого себе з голови — на відповідального секретаря. Як же, так було у РАППі і ВУСППі!

Кажуть, що друкований орган усякої організації є дзеркалом тієї організації. Дуже сумний, навіть жалюгідний вигляд мав мій рідний «Плуг» у своєму дзеркалі — журналі «Плуг» в останні місяці свого існування.

Мені, як вірному плужанинові, що не бігав по інших літературних організаціях, і зараз боляче про це згадувати, а тим більше писати.

У січні—лютому 1932 року журнал «Плуг» вийшов подвійним номером. У ньому не зазначена навіть редакція. У третьому номері редакція з'явилася, а в четвертому — майже вся оновилася: зі старих членів залишився тільки Пилипенко, та й то без зазначення «відповідальний редактор» і на останньому місці.

Старі плужани, повторюю, зовсім зникли зі сторінок журналу, зате чимало з них «удостоїлися честі» бути розкритикованими. Двоє зазнали ударів цілком справедливо, та й то вслід тупицею: вони задовго до того були виключені з «Плуга». Найболючіше те, що голобля «центральної постаті в літературі» походила по плужанських корифеях.

Я вже згадував, що Андрія Паніва за вірш про Дніпрельстан було охрещено баптистом. Тепер по ньому почали топтатися ледве не ногами, взивали цього чужого ліричного поета дрібнобуржуазним інтелігентом, пристосуванцем, міщанином і як тільки хотіли.

Спасибі Володимирові Корякові, який заступився за Паніва, утер носа розперезаним критиканам. А Василь Заєць підтримав молоденького автора другої збірки поезій Саву Голованівського. Поскубши трохи за формалістичні виверти, він мав сміливість благословити його в літературу.

На жаль, за інших ніхто не заступався, і Сава Божко почав ходити в меншовиках, Володимир Гжицький за своє «Чорне озеро» — в націоналістах, Григорій Яковенко — в куркульських контрабандистах.

Один із старіших плужанських критиків, очевидно, для перестрашування, дописався до того, що Михайло Коцюбинський зобразив революцію 1905 року з дрібнобуржуазних позицій. А ще один, із старіших, громлячи ще старіших, з переляку сам себе назвав антимарксистом.

Залишалось останнє: ударити по організатору й незмінному керівникові старого «Плуга», який пригрів під своїм боком усіх отих «міщан, пристосуванців, меншовиків, куркульських контрабандистів та антимарксистів».

І це було зроблено. Пилипенко був охрещений правим опортуністом.

Хто ж став господарем становища, друкувався в журналі? Не буду називати їх прізвищ: деякі з них ще живі-здорові і, напевне, самі тепер розуміють, яку погану роль вони тоді зіграли.

Особливо відзначився один. Випхнувши з плужанського гнізда старших плужан, він майже сам заліз у нього: березневий номер «Плуга» заповнив на 50 відсотків, а квітневий — на 67. Інші призовники в літературу — і прозаїки, і критики — пішли на підверстку, а поети — зовсім випали.

Ще раз: а що ж Пилипенко?

Після одних бурхливих зборів харківської філії плужан, на яких його молотили з особливою пристрасстю, «папаша» запропонував мені десь підвечеряти. (Панів, Божко, Гжицький та інші його друзі не ходили вже на збори, а я ще тримався).

В рідну корчомку при Будинку Блакитного не пішли, щоб ні з ким не зустрітися. Сіли на трамвай, поїхали в погрібок поблизу вокзалу — подалі від літератури.

Але й там не сховалися, там сидів кіносценарист Василь Радиш. На щастя, то був Пилипенків друг часів громадянської війни: Сергій Володимирович командував тоді бригадою, а Радиш був у нього за начальника штабу.

Підсіли ми до нього й умовилися: про літературу — нігугу! Друзі, випивши по чарці, поринули в бойові спогади.

Та ненадовго. Клята література міцно сиділа у мізках.

Радиш завідував тоді сценарним відділом ВУФКУ, він почав агітувати свого колишнього комбрига написати сценарій. І навіть тему підказував.

— Може вийти дуже смішна комедія!

Пилипенко заперечливо замахав руками.

— Ні, ні, Василю. Мені зараз не до комедій. Можу написати тільки трагікомедію, найсмішнішим героєм якої буду я сам.

І майже дослівно запам'яталося ще таке:

— Добре було Тарасові Бульбі,— сумно посміхаючись, мовив Сергій Володимирович.— Він казав Андрієві: «Я тебе породив, я тебе й уб'ю!». А в моїй трагікомедії не Тарас, а Андрій скаже батькові: «Ти мене породив, і я тебе за це «шльопну»!»

Пилипенко до болю в серці переживав ті події і вдіяти вже нічого не міг.

23 КВІТНЯ

1564 р. Народився Уїльям Шекспір.

1836 р. Вийшов 1-й номер журналу «Современник», заснований О. Пушкіним.

1932 р. Опублікована постанова ЦК ВКП(б)
«Про перебудову літературно-худож-
ніх організацій».

(З «Літературного щоденника»)

Яким, сонячним чи хмарним, був день 23 квітня, коли народився Уїльям Шекспір, не знаю. Яким видалося 23 квітня 1932 року — забулося. Але що цей день був сонячним і радісним для літератури — безперечно.

У «Розповідях про неспокій» Юрій Смолич порівнює перший ефект після оголошення постанови ЦК ВКП(б) з вибухом бомби. Можу лише додати до цього: якщо всякий вибух лякає людей, то цей, навпаки, порадував, не всіх, звичайно, але абсолютну більшість письменників.

Першою в квартирі новину почула сусідка Зоя Михайлівна. За тиждень перед тим вона встановила у своїй кімнаті радіоточку, слухала все, що передавалося по міській мережі. Коли я вийшов уранці на кухню, сусідка повідомила, що ліквідовані якісь літературні організації.

— Які?!

Одразу різонув тривожний здогад: «Плуг» і, мабуть, «Західна Україна». Вуспівці, нарешті, домоглися-таки свого!

Зоя Михайлівна мало розбиралася в літературних угрупованнях, але запевнила, що про «Плуг» нічого не чула.

— Які ж тоді ліквідовані організації?!

Божко після «всеношної» за письмовим столом спав, забіг до Василя Мисика, його не було вдома. Сідаю на трамвай, їду у свій любий і водночас нелюбий «Плуг». Було ще рано і не застав нікого. Біжу до Пилипенка, який проживав на вулиці Червоних письменників у недавно збудованому будинку «Слово».

По дорозі, на майдані Дзержинського навпроти ЦК КП(б)У, побачив Володимира Гжицького. Знявши з голови капелюха, безпартійний письменник молитовно дивився на будинок штабу комуністів України.

— Ішов оце і спинився, щоб вклонитися ЦК за його постанову! — замість вітання, мовив він урочисто. — Не стало ВОАППу, немає більше РАППу й ВУСППу...

— А «Плуг»?

Володя знизує плечима. Він заходив до Пилипенка розпитати, але не застав його вдома. Хто ж розкаже, що буде завтра, позавтра?

Ідемо вниз по Сумській, зустрічаємо Андрія Паніва. Він був радісно збуджений, Гжицького обняв, а мене поцілував.

— У твоїй особі, — сказав, — дякую партії за постанову!

Стоїмо, розмовляємо і незабаром опиняємося в гурті письменників, що спиналися біля нас. Добре запам'ятався Іван Дніпровський. Хворий на туберкульоз, він майже завжди був похмурий, а тоді його обличчя сяяло радістю.

— Нема ВУСППу! Був і загув!

— Але ж ти сам вуспівець, — закинув йому жартома Панів.

Після ліквідації «Пролітфронту» Дніпровський справді пішов до ВУСППу, але це було чистою формальністю. Бо куди було діватися? Письменник прагнув бути в письменницькій сім'ї.

Біля будинку колишнього ДВУ спиняємося. (Державне видавництво тоді розрослося, стало зватися ДВОУ і перебралося на Пролетарський майдан).

Вікно у «Плузі» було розчинене, виходило, що хтось там уже був.

— Зайдемо чи ні?

Дико було чути таке від Паніва, одного з перших і найактивніших плужан. Та факт лишався фактом: і Панів, і Гжицький перестали заходити до «Плуга», бо їх вигнали з ЦБ, з редакції, навіть із комісії, перестали друкувати, жорстоко образили.

— Не підуй! — уперся Володя.

— Ні, навмисне ходімо! — наполягав Андрій.— Може, прийде «папаша». Я абсолютно певен, що він зараз у ЦК партії.

Кого саме ми застали в рідному гнізді — не скажу: четверо з нового керівництва, рівно половина, здоровують і зараз, отже, навіщо їх дратувати? Певен, що вони самі тепер розуміють, яку роль грали, а тоді... Важенько було їм відмовлятися від ролі «центральных постатей у літературі», більшість з них чекала на роз'яснення, на якесь інше тлумачення постанови ЦК ВКП(б), бо «Плуг» у ній не називався.

На редакторському столі лежав сигнальний номер «Плуга», четвертий. Тоненький, на 56 сторінок. З них, як я вже писав, 37 сторінок окупував один із лідерів нового керівництва. Решта ж сторінок були заповнені майже суцільною лайкою.

Пилипенко справді був у ЦК. Прийшов до «Плуга» урочисто-серйозний, сів не за столом, як колись, а на лаві біля вікна, протер окуляри, обвів усіх поглядом, ніби хотів запитати: зрозумієте ви мене чи ні? Адже буквально напередодні він викладав на ЦБ план проведення десятирічного ювілею «Плуга», і раптом...

Не стало ні ВОАППу, ні ВУСППу, ні «Плуга». Вони, як сказано в постанові партії, пережили себе, стали гальмом для творчого життя.

— Віднині буде єдина Спілка радянських письменників! — закінчив свою коротку інформацію колишній голова колишнього «Плуга».

Радів плужанський «папаша» чи сумував?

Радів! Можу поклястися чесним ім'ям комуніста Сергія Пилипенка. Ми з Панівим не розставалися з ним того дня до пізнього вечора.

Єдине тільки його засмучувало: ювілей. Десять років існував «Плуг» і — ніби сон...

Як колишній плужанин, вважаю своїм святим обов'язком нагадати: перша організація революційних письменників на Україні — спілка селянських письменників «Плуг» народилася 3 квітня 1922 року.

Благословен будь квітень!

О милий місяцю весни,— проспівася згодом Терень Масенко,—

О час народження й тепла!
Неси нам дні ясні й щасливі
І зав'яжи багаті жнива,
Щоб наша нива розцвіла.

Тепле 23 квітня стало днем народження й нашої сучасної Спілки письменників. Об'єднані в єдиній сім'ї, українські письменники почали сходити на Парнас не з членськими квитками того чи іншого угруповання, а з книжками поезій, повістями, романами й п'єсами.

З покликом «Партія веде» помчали в «Безсмертя» вікопомні «Вершники», на весь голос заговорили «Іван» у кіно і «Платон Кречет» у театрі, під «Соло на флейті»

зацвіли «Червоні троянди», раділи «Майстри часу», бо почався «Збір винограду»...

Сходження триває.

Словами Остапа Вишні я почав свою сповідь, його словами й закінчу:

— Хай шумить, гримить і вирує життя літературне!
Хай благословен буде час і шуму, і грому, і виру!

*Конча-Озерна,
1970*

ТОСТІ МОЄЇ ХАТІ

очинаючи цей цикл,
я згадую Расула Гамзатова, його крилатий епіграф:

Гостю мій, якщо саклі моїй ти не рад,
Грім на мене і град, грім і град!

Я щасливий і пишаюся тим, що в моїй хаті гостювали Михайло Шолохов і Остап Вишня, Георгій Леонідзе і Олександр Довженко, Петрусь Бровка і Михайло Ісаковський, Самед Вургун і Борис Лавренъов...

Гостями моєї хати були Жоржі Амаду з Бразилії, Алі Сардар Джафрі з Індії, італієць Карло Леві, датчанин Ганс Кірк...

Не цуралися моєї оселі уславлені артисти нашого неповторного часу Амвросій Бучма та Іван Козловський і такі неперевершені артисти хліборобської справи, як Федір Дубковецький та Макар Посмітний...

Отже, про гостей моєї хати...

МИХАЙЛО ШОЛОХОВ

Как ты, батюшка, тихий Дон,
Ты кормилец наш,
Дон Иванович,
Про тебя лежит слава добрая,
Слава добрая, речь хорошая...
(З старовинної
козацької пісні)

Сьогодні в моїй хаті запахло полинцем...

Це я розкрив перший том «Тихого Дону», в якому лежить кілька стеблинок цієї степової рослини, які я привіз з далекого й близького мені Дону.

На згадку про донські степи, про станицю Вешенську, про Михайла Шолохова...

«Темні червневі ночі на Дону. На аспидно-чорному небі в томливому безгомінні спалахують золоті блискавиці, падають зорі, відбиваючись у мінливій бистрині Дону...»

Саме тоді, коли писалися ці рядки, я служив у Червоній Армії у донській станиці Нижній Гниловській. І саме тоді уперше почув про автора цих рядків — Михайла Шолохова. Донські козаки вельми пишалися своїм земляком, хоч він тоді ще тільки розправляв свої літературні крила.

* * *

На власні очі побачив я Михайла Шолохова під час Вітчизняної війни, на фронті, його оточувало багато людей — письменників, журналістів, а ще більше усякого військового начальства. Почувалося, що він невдоволений бучною зустріччю і невдовзі десь зник.

А пощастило познайомитися мені з ним восени 1954 року.

Йшов Третій з'їзд письменників України. На ньому було багато гостей з братніх республік. Увечері, після денних засідань, письменники-кияни запрошували побратимів по перу до себе додому. У мене гостювали Тихін Сьомушкін, Анатоль Софронов, Євген Поповкін, Віталій Закруткін, Сергій Смирнов і ще хтось.

Зайшла розмова про Михайла Шолохова. Він також збирався їхати на наш з'їзд, казав, що ніколи не бував у Києві, і раптом — дурний грип змусив залишитися в Москві. Випили по чарці за одужання Михайла, але Тихін Сьомушкін на цьому не заспокоївся. Він кинувся до телефону.

Була вечірня пора, і Москва озвалася дуже швидко. Усі мої гості вишикувалися в коридорі, тяглися до телефонної трубки.

— Привіт рідній Україні! — почувся голос. — Клятий грип, здається, відступив, а тому завтра вилітаю. Зустрічайте.

Сказав «зустрічайте» і схаменувся, попросив:

— Ради бога, без ніякого галасу! Приїдьте на аеродром удвох-утрьох, щоб я, бува, не заблудився в Києві.

На просьбу зважили, зустрічали його кілька чоловік. Був вечір, з аеродрому попрямували до готелю «Україна». Почувши про готель, Шолохов враз заперечив:

— Дорогі друзі! До вашого відома: моя мама — українка. Отже, Україна — моя батьківщина. А тому, приїхавши вперше до столиці України, я б не хотів починати з готеля...

І так вийшло, що першою хатою в Києві, до якої завітав дорогий гість, була моя. Трикратно, широко розкидаючи руки, він обнімає й цілує мою дружину та синів; знайомлячись, називає себе «Міхаїл», а мене — не «Васіль», як кажуть москвичі, а чисто по-нашому — Василь.

Доки дружина готувала на стіл, надійшли мої сусіди — Платон Воронько, Степан Олійник, Михайло Стельмах, ще хтось. На radoщах мені хотілося закликати весь Київ, але, на жаль, моя хата не гумова.

Наливши по чарці, я хотів був проголосити тост за дорогого гостя, та він перебив, ще раз нагадав, що його мати українка, і сказав:

— За вас, мої рідні родичі, за землю українську!

Другу чарку випили за тихий Дон у лапках і без лапок, а потім дончаки Віталій Закруткін та Анатоль Софронов почали співати донських пісень:

Поїхал казак на чужбину далеку
На добром своем коне вороном,
Свою он країну покинул,
Ему не вернуться домой...

Потім співали українських пісень, а на завершення Михайло Шолохов заспівав сам такої, якої й дончаки не знали. На жаль, я запам'ятав з пісні тільки оці рядки:

Не гудите, голуби, круг хати,
Не мешайте мому милому спати...

Другого дня Михайло Шолохов виступив на нашому з'їзді з промовою-привітанням. А ще через день, у неділю, Олександр Корнійчук, Микола Бажан і Олесь Гончар показували гостеві Київ.

Обідав гість в Олеся Гончара, а вечеряв у мене. Моя дружина подарувала йому рушник, який вишила моя мати.

І ще одна дорога й пам'ятна деталь.

Будучи в мене, Шолохов цікавився, хто ще з письменників живе по-сусідськи. Коли я назвав прізвище Остапа Вишні, гість одразу попросив мене зв'язати його з ним телефоном,— Павло Михайлович не міг

прийти до мене, бо прихворював. Та зв'язати їх я не міг з дуже простої причини: телефон Остапа Вишні й мій були на спільному проводі, чи, як кажуть техніки, — на блокаторі.

Розмова Остапа Вишні й Михайла Шолохова відбулася пізніше по телефону з готелю «Україна».

* * *

Незабаром після цього до мене прибіг наш ентузіаст-слідопит у всіляких літературних справах Дмитро Косарик. Він хотів, аби я зв'язався з Шолоховим і поспитав у нього про бодай якісь орієнтири, щоб почати розшуки села, з якого походить його мати.

Я написав Шолохову листа й одержав таку відповідь:

«Дорогой Василь!.. В отношении матери — невозможно установить местожительство ее деда на Черниговщине. Дело в том, что на Дон был вывезен ее дед с молодой женой, и теперь (после смерти всех стариков) установить ничего просто невозможно. Вместе с моим прадедом, купленным помещиком Поповым, было вывезено с Черниговщины, насколько я помню из рассказов матери, еще 14—16 семей. Одновременно с ними этот же помещик купил 2 или 3 семьи крепостных на Полтавщине и несколько семей в Воронежской губернии.

Повторяю, что установить точно сейчас абсолютно невозможно, т. к. нет ни каких-либо документов, ни живых свидетелей».

Це ж саме він повторив мені й пізніше, коли ми зустрічалися, і дуже шкодував, казав:

— Хотілося б побувати у тих місцях, звідки вийшов мій рід.

У тому ж листі я просив Михайла Шолохова дати кілька уривків з другої частини «Піднятої цілини», яку він тоді закінчував, для газети «Радянська Україна». Він відповів, що вже раніше пообіцяв дати уривки для «Правды Украины», а нових ще не має.

«Правда Украины» обіцяні розділи одержала.

На закінчення листа він писав:

«Приезду вашему с Олесем (йдеться про Олесь Гончара) буду сердечно рад. Только берите с собой и женок; думаю, что им будет не менее интересно посмотреть на донские просторы.

Крепко обнимаю тебя, дорогой друг, и желаю здоровья, успехов! Твой М. Шолохов».

* * *

Зустрілися ми з ним раніше, ніж сподівалися.

24 травня 1955 року Москва урочисто відзначала п'ятдесяту річницю від дня народження Михайла Шолохова. Приблизно за тиждень до цієї дати Олесь Гончар і я одержали люб'язне запрошення на ювілей.

Почувши, що ми їдемо до Шолохова, Остап Вишня попросив мене передати іменинникові найпалкіший привіт і... Я ніколи, доки живий, не забуду тієї зворушливої хвилини. Павло Михайлович вийняв із кишені великого складаного ножа з набором усякого мисливського знаряддя, сказав:

— Передайте і це від земляка з Полтавщини!

Їхали ми в Москву й думали: очевидно, отак по двоє запрошено на ювілей від кожної республіки. Виявилось, що ні, але про це потім.

Урочистий вечір відбувся у концертному залі імені

Чайковського. І вийшло так, що зустрів нас сам іменинник, міцно розцілував і повів у президію. Величезний зал був переповнений. Ювіляра вітало багато представників від партійних, радянських і літературно-мистецьких організацій, вечір пройшов дуже жваво і весело. Привітали іменинника, звичайно, і ми.

Після чудового концерту Михайло Олександрович підійшов до нас, потиснув руки.

— Ну, до побачення! — І додав усміхнувшись: — Але ненадовго, тільки до завтра!

Другого дня надвечір до нас у готель прийшов якийсь приятний молодик і сказав:

— Михайло Олександрович запрошує вас на дружню вечерю.

Поїхали в «Прагу». Це величезний ресторан на Арбаті, і нам здавалося, що такою ж величезною буде й дружня вечеря. А насправді... Ліфт підняв нас на четвертий поверх, де був невеличкий зал. У ньому вже стояв накритий стіл і походжали якісь незнайомі, аж ніяк не літературні на вигляд люди.

Господар і господиня — Марія Петрівна — почали знайомити нас зі своїми гостями:

— Це бригадир колгоспу імені Леніна Вешенського району товариш...

— Це голова колгоспу імені Шолохова із сусіднього з Вешенським району товариш...

— А це знаменитий і неперевершений мисливець усього Казахстану товариш...

А ще були там агрономи, ланкові й учителі з Дону, мисливці з Сибіру, рибалки з Астрахані, дочка іменинника й син з дружиною, сват — тодішній прем'єр-міністр Болгарії з дружиною.

Письменників було лише кілька чоловік. Ювіляр відрекомендував їх або земляками, або мисливцями й

рибалками. Ми з Олесем Гончаром чекали: як же він відрекомендує нас? І почули:

— А вони, Олесь і Василь, мої брати по крові!

Люб'язна Марія Петрівна запросила гостей до столу. Коли всі сіли, іменинник підвівся й проголосив:

— Тут зібралися мої близькі друзі й родичі. А тому дуже прошу: наливайте чарки, їжте й пийте, але без ніяких тостів. Славослов'я категорично забороняються!

Усі засміялися, почулися заперечення:

— Як же так?

— А отак,— відповів іменинник,— пийте один за одного. Мої п'ятдесят — не така вже велика радість, щоб надто веселитися.

Голови колгоспів, бригадири, мисливці й рибалки — люди дисципліновані. Якийсь час вони дружно цокалися один з одним, пили й закушували, але незабаром хтось підвівся і заблагав:

— Дорогий імениннику, змилуйся! Дозволь слово мовити.

Його дружно всі підтримали.

Бачачи таке, Михайло Олександрович підвівся, розвів руками:

— Глас народу — глас божий... Але якщо так, то треба тамаду обрати.

— Сьогодні можна й без демократії,— почулося.— Призначай тамаду сам.

Іменинник обвів поглядом стіл, і я з ляком побачив, що він спинився на мені. Сказав, рубнувши рукою:

— Дорогий брате по крові, а покаж-но, на що здатні наші українці!

Не буду хвалитися, після того мене опанував такий чудовий настрій, що я сам себе перевершив. Говорити намагався з гумором і переважно по-українському, що всім дуже подобалося.

Промовляли майже всі. Але коли хтось починав збитися на славослов'я, ювіляр наказував мені:

— Владою тобі даною — припини!

Незчулися, коли перевалило далеко за північ.

Дякуючи всім за привітання, Михайло Олександрович згадав добрим словом і Павла Михайловича — Остапа Вишню. На тій вечері я передав Шолохову його подарунок.

* * *

Моя мрія побувати у Вешенській збулася в травні 1959 року.

У Москві йшов Третій Всесоюзний з'їзд письменників. Під кінець з'їзду, коли я ввечері прийшов до готелю, задзвонив телефон. Знімаю трубку, чую голос Шолохова:

— Ти що робиш? Заходь до мене.

Спускаюся поверхом нижче, заходжу в його номер. У нього сиділи гості нашого з'їзду — письменники Данії.

Двох одразу впізнаю. Були то незабутній, нині небіжчик, відомий романіст Ганс Кірк та Ерік Хорск'єр, професор і перекладач, який добре знає російську мову. Обидва вони комуністи, десь в 1957 році були в Києві, гостювали і в мене, я їх возив по заводах і колгоспах.

Третій був відомий романіст Ганс Шерфіг, а четвертий — сам голова Спілки письменників Данії Ганс Лунгбю-Єежен.

Михайло Шолохов напередодні з'їзду письменників відвідав скандинавські країни, зокрема Данію, і тепер запросив датчан у гості на Дон. Вони охоче погодилися. Запросив у гості й мене.

Через день виїхали. Нашу компанію поповнили ще ленінградські письменники — Сергій Воронін та Олександр Решетов.

Від найближчої залізничної станції Міллерово до станції Вешенської понад сто шістдесят кілометрів. І все степом, на якому інколи траплялися слободи й хутори. Тепер тут прокладено шосе, а в 1959 році ще лежав первісний степовий шлях.

Їхали ми й згадували, з якою любов'ю описав Михайло Шолохов ці місця:

«Рідний степ під низьким донським небом! Звивини балок, суходолів, червоноглинястих ярів, ковиловий простір... Низько вклоняюся й по-синівському цілую твою прісну землю, донський, козацький, нержавіючою кров'ю политий степ!»

Нарешті показався й тихий Дон, ще широкий у травні, а за ним, на високому лівому березі, зелена Вешенська, «Вьошки», як любовно називають її дончаки.

Коли повмивалися після дороги і влаштувалися, господар скликав нас усіх і сказав:

— Дорогі гості! Хоч я суто мирна людина, але зараз оголошую усіх вас полоненими. Сьогодні понеділок, а випущу зі свого полону тільки в суботу!

Вівторок оголошений був днем полювання. Прокинувся я разом із сонцем. Було дуже тихо, тільки співали десь півні. Та ось хтось швидко пройшов у пантофлях сходинокми з другого поверху, вийшов на подвір'я. Подумалося: так упевнено ходить тільки господар.

Потім Марія Петрівна мені розповідала. Встає Михайло завжди рано; попорається щось по господарству чи побродить у садку. Потім легко поспідає і — за стіл. Працює до обіду, залишає написане на столі, обідає й зникає до вечора. А вона бере написане, передруковує на машинці, знову кладе на стіл.

Другого дня повторюється те саме. Він пише далі, але часто буває, що надруковані на машинці сторінки перекреслені вздовж і впоперек; з написаного залишаються лише окремі абзаци.

Ще хтось вийшов на подвір'я. Підводжусь і я, виходжу також. Бачу: походжають по саду господар і Ганс Кірк, розмовляють жестами, бо перекладач Ерік щось довгенько спить. Потім утрюх стоїмо на високому березі Дону, милуємось з гори його ранковою синявою, білим пароплавчиком, який поволі наближався до нас.

Після сніданку почалися готування до полювання. Господар хвилювався: рушниць у нього не вистачить на всіх, але це не біда, можна буде встановити якусь черговість. А як бути з одягом? Яке ж то полювання по ярах і чагарниках у тувельках та костюмчиках, в яких гості були на прийомі в Кремлі?

Гостинний господар відкрив перед нами увесь свій мисливсько-риболовецький гардероб, додав дещо зі свого подарункового запасу. Одяглися всі, крім мене — довготелесого і ще вищого голови датських письменників, якого ми, на відміну від інших двох Гансів, прозвали Гросс Ганс. На нас ніщо шолоховське не налазило, і господареві довелося дещо позичати у родичів.

Зате Гросс Гансові саме по голові прийшовся старовинний козацький кашкет з червоним околичком, а на плечі чудово лягла чорна широка бурка. Оглянувши себе перед дзеркалом, він задоволено мовив:

— Пишаюся. Я — Григорій Мелехов!

На полювання поїхали в знайомі з «Тихого Дону» місця, де воював Григорій, і степ зустрів нас достоту, як Григорія:

«На пагорб лягла крислата хмарова тінь. Джигонула біла при денному світлі блискавка. Сріблястою звивистою мережкою вона на мить оторочила синю хмару,

блискучим списом метнулася вниз і вдарила в тугі опуклі груди сторожової могили. Грім немов розколов нависле хмарове громаддя: з надр його ушкварив дощ».

А ми від'їхали вже за кілька десятків кілометрів від Вешенської. Довелося заїжджати в степову колгоспну бригаду, просити притулку у добрих людей. Дощ не переставав майже до вечора. Проте наші датські гості були дуже задоволені. Ганс Кірк казав:

— Я б однаково не вбив жодного зайця, такий з мене мисливець. А тут, у цій колгоспній бригаді, я побачив справжнє життя, справжніх донських козаків. Отже, убив кількох зайців!

Виїзд на риболовлю другого дня був щасливішим. Кожен з гостей таки зловив дещицю на вудочку. Правда, тієї дещиці вистачило тільки на заправку до юхи. Рибу на юху, та ще яку — козацьку! — постачив нам старий рибалка Спиридон Никифорович на прізвисько Єфрейтор.

За цим прізвиськом ховається якась таємниця. Коли Шолохов хотів розповісти історію Єфрейтора, старий рибалка почав просити:

— Михайле Олександровичу, навіщо згадувати старе! Було й загуло.

Спиридон Никифорович — один з прототипів героїв «Тихого Дону». Їх лишається дедалі менше й менше.

Приємний шолоховський «полон» закінчувався. На прощання, як прийнято писати в газетах, господар дав обід. На ньому були родичі та найближчі сусіди й друзі.

Знайомлячи гостей з родичами, Шолохов пожартував:

— У вашій Спілці письменників Данії є праві й ліві. Отакє класове розшарування було і в моїй родині.

— Хто ж були праві, а хто ліві? — поцікавився Гросс Ганс.

Пояснив один із свояків господаря.

— Марія Петрівна та її сестри були доньками самого станичного отамана, а ми з Михайлом — бідаки з бідаків.

Згодом, на знак свого торжества, свояки навіть пісню пристосували, співали, коли збиралися разом:

Разгромили атаманов, разогнали воевод
И на тихом нашем Доне свой закончили поход...

Коли потім за столом дійшло до співів, той самий свояк знову затяг цю пісню. Шолохов був підтримав його, але враз і схаменувся, посерйознів, підвівся, глянув на Марію Петрівну, її сестер та свояка, на їх посивілі голови і задушевно мовив:

— Я пропоную цей тост за красу прив'ядання!

У розвиток тосту голова райвиконкому Коваленко почав був пісню «Стоїть гора високая», яка закінчується усім нам відомим «а молодість не вернеться, не вернеться вона».

— Ні! — заперечив Михайло.— Ви мене не так зрозуміли. Я не хочу журитися, я хочу возвеличити красу нашого віку!

І, звернувшись до поета Решетова, запитав:

— Маєш вірші на цю тему?

— На жаль, не маю,— відповів той.

— То щоб мав, обов'язково. А зараз читай вірші, які маєш. Читай про житній хліб...

За столом довгий час панувала поезія.

* * *

Михайло Шолохов закоханий в рідну природу. Як тільки випаде вільна година, він уже в степу, на Дону чи на далекому Хопрі. А на довший відпочинок їде на Волгу, у Казахстан, де живе в куренях.

І дуже переживає, що рідний Дон улітку міліє, що в ньому стає менше риби...

Їли ми оту чудову юху, що зварив Єфрейтор, розмовляли про всіляку рибу, і Ганс Кірк запитав мене:

— А якою рибою частував ти мене у Києві? Таку смачну я їв уперше в житті.

Шолохов ревниво настоївся, зауважив:

— Дивно. Щось я не чув, щоб у Дніпрі водилася якась надрідкісна риба.

— Частував я,— кажу,— не дніпровською, а донською рибою. Її привіз мені з Дону син. А ось господар, клянусь, цією рибою не почастиє.

— Якою ж то?

— Рибцем! — відповідаю.

— Твоя правда, рибець тут зараз не ловиться. Але на пониззі Дону він ще є і завтра буде тут!

Увечері він подзвонив у Ростов до впливової там особи, сказав, що в нього гостюють такі й такі гості, які хочуть рибця. Особа та відповіла, що рибець прилетить у Вешенську завтра першим поштовим літаком.

З першим літаком і справді прибув пакунок, від нього й справді пахло рибою, але не рибцем, а оселедцями... Впливова особа пояснила по телефону, що швидко дістати рибця важко. Їй, тій особі, було соромно признатися, що добути рибця можна тільки в браконьєрів...

Люто ненавидить Михайло Шолохов усяких ворогів природи. Хто не пригадає його статті в «Правде», в якій він картав Міністерство фінансів за податки на колгоспні садочки? Хто не аплодував йому за мужній голос на захист Байкалу й Азовського моря?

Знаючи Шолохова як поборника рідної природи, українське Товариство захисту природи звернулося до нього з проською подати свій голос на захист наших

Карпат. Михайло Олександрович не тільки підписав листа, а гаряче погодився просувати справу у найвищих інстанціях.

У дні 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка Максим Рильський і я запрошували Михайла Олександровича прибути на ювілейні торжества. Він пообіцяв нам приїхати. Але сталося так, що саме в ті дні уряд Німецької Демократичної Республіки запросив його в Берлін для вручення йому урядової нагороди.

На аеродромі в Москві, даючи інтерв'ю представникам преси, Михайло Шолохов дякував урядові НДР за запрошення, а вкінці сказав:

«Я дуже засмучений, що не зможу взяти участі в Шевченківських торжествах на Україні. Прошу моїх українських друзів прийняти найщиріші побажання успіхів, здоров'я, щастя».

Маємо надію, що наш друг ще не раз відвідає батьківщину своєї матері.

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

Мрію написати про нього великий нарис. Так багато спогадів хвилюють мою душу, але ось ключа до написання — не доберу. Тому дозволю собі зараз сказати про нього дуже коротко.

Починаючи зі «Звенигори», я бачив усі Довженкові фільми, читав майже все, що він дав літературі. І хоч деякі його творіння бачив чи читав по разу, вони закарбувалися у пам'яті назавжди.

У чому секрет? Розгадку знаходжу в Довженкових признаннях: «Болить мені, болить!.. Не можу я складатися з одних молекул ентузіазму. Я людина!»

А як людина він складався із суцільних дієслів, якими ще довго-довго буде палити серця людські, збуджувати, хвилювати, зворушувати, окриляти, надихати, кликати, змушуватиме радіти й обурюватися, любити й ненавидіти, плакати й сміятися...

Кожна зустріч з ним — безпосередня чи через фільм або книжку — завжди збагачувала чимсь новим, незанимим, змушувала думати, дерзати, гнати від себе найлютішого ворога митця — спокій. Часто після такої зустрічі рука сама тяглася до пера, щоб занотувати сказане ним до записника.

Користаюся одним із тих моїх записів. Накиданий він дуже неоковирно, бо я поспішав, бо перо не встигало за думками, викликаними Довженком, самі просилися на папір. Не редагую, цитую так, як записав: «Думки (гарячі), навіяні «Поемою про море».

Найяскравішою зіркою на нашому небосхилі останнім часом був радянський супутник, запущений на орбіту Сонця, а найяскравішою зіркою на нашому літературно-мистецькому небі є, безперечно, остання Довженкова поема-пісня. Дивився я фільм і плакав від радості та щастя, що в нас є Довженко.

Як він чудово показує красу мого рідного краю, з якою любов'ю оспівує подвижницькі діла мого народу! Хочеться бути гідним цього народу, бо соромно бути поганим і писати погано.

«Поема про море» викликає жагучу ненависть до всякої скверни в нашому житті, хочеться бити, троцяти носіїв тієї скверни. Вогонь по них, переступай через них і йди вперед, тільки вперед і вище! Митець не мусить бути спокійним!

Після «Поєми про море» мені хочеться написати таку комедію, щоб носії скверни, виведені в ній, подали на мене позов до суду за образу.

«Поєма про море» — це не тільки велике сьогодні, а ще більше завтра. Знайдуться такі серед нас, які відадуть перевагу модній нині картині «Смерть велосипедиста». Але «Смерть велосипедиста» — красивий метелик, що завтра згорить, а «Поєма про море» — орел, могутня зброя. Не хочу порівнювати її з атомною бомбою, бо то — смерть, а Довженкова поєма — життя! Збудник прогресу й розквіту!»

На жаль, такої комедії, щоб за неї мене потягли до суду, я ще не написав. Молю бога й Довженка, щоб допомогли.

Після кожної зустрічі з цим красивим фізично й душевно чоловіком завжди довго не спалося. Голова клекотіла від думок. Знайдуться такі, що скажуть:

— Не спати — шкідливо для здоров'я, для життя.

Але на якого біса й жити, щоб тільки спати.

...спати, спати,
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого...

Услід за Шевченком хочеться процитувати й Довженка:

«Пишу, пишу, недосипаю ночі. Минуле й сучасне проходить перед очима. Гримлять бої й запеклі пристрасні змагання в моїй розбурханій уяві».

Зберігаю я й другий запис — слово, присвячене світлій пам'яті славетного, завжди розбурханого й неспокоїного Сашка. Складали ми його втрюх: Олександр Підсуха, Василь Козаченко і я. (Щирий побратим Довженка Іван Козловський нам допомагав). І потім те слово я виголосив над свіжою могилою небіжчика на Дівичому кладовищі.

«Дорогий Олександр Петровичу, рідний наш земляче, брате по зброї, по духу й прагненнях, любий, незабутній Сашко!

Ми, твої близькі друзі й земляки, привезли тобі найсердечніші почуття любові й великого смутку. Сьогодні разом з усім радянським народом над твоєю могилою сумують мати Україна, твоя улюблена Десна, де ти народився, уперше побачив світ сонця, сумують Славута-Дніпро, Київ, і Харків, Запоріжжя і Каховка, де вирости у тебе орлині крила великого митця, палкого патріота нашої Радянської соціалістичної Батьківщини.

Земно кланяючись, ми привезли тобі найщирішу подяку за все, що зробив ти для великого українського народу, для його культури й мистецтва. Наш народ безмежно любить, шанує й цінує тебе як художника-живописця, зачинателя українського кіно, визначного письменника-новатора. Наш народ пишається тобою за те, що ти уславив Україну на весь Радянський Союз, на весь світ.

Ми, письменники Радянської України, пишаємося тобою як справжнім інтернаціоналістом, палким поборником дружби народів. Своєю натхненною працею ти довгі роки кував дружбу братніх культур — української й російської. На землі нашого братнього народу ти й помер.

Хай же легкою буде тобі московська земля! І хай вічно буде з тобою рідна, батьківська, оспівана тобою українська земля, грудку якої ми привезли з твого чарівного Придесення!

Прощай, соколе ясний, товаришу вірний!»

Дідуган час відстукав Петрові Панчу вісімдесят...

«Мій «Калиновий міст» бере початок ще в глухі дні дев'ятнадцятого століття»,— читаю в одній з книжок письменника і розумію, що мова йде про його життєвий шлях.

Вісімдесят. Довгий це міст чи не дуже?

Не вдаючись до теорії відносності, звертаюся до звичайної арифметики: помножую 80 на 365, додаю високосні дні і виходить, що 4 липня 1971 року Петро Панч зустрів сонце у 29 220-й раз. Всього-на-всього.

Як близький сусіда і земляк, я часто заходжу до Петра Йосиповича і завжди застаю його за письмовим столом. Сидить і пише, пише... А поряд у шафі на полицях, немов солдати на параді, виструнчилися його книжки: тоненькі, як новобранці, і генерали-багатотомники. З самих лише назв тих книжок можна скласти оповідання, яке б вигляділо приблизно так:

«Далеко від Дніпра», «У містечку Бе», яке в народі звалося «Зелена трясовина», або «Мишачі нори», жив був «Муха Макар». Його хата стояла «Там, де верби над ставом», з димаря тієї хати клубочився «Солом'яний дим», бо про газове опалення тоді ще й «Зозуля» не кувала.

Його найближчими сусідами були «Олександр Пархоменко» і «Слюсар із депо». Одержавши «Тихонів лист», ці «Богатирі» пішли «З боями до Царицина». «Мій герой» також. «У Валках на базарі» до нього пристали «Син Таращанського полку», «Малий партизан» та інші «Гарні хлопці».

Палахкотіли «Відблиски пожеж», стогнала «Рідна земля», «Під грім канонади» довго тривала «Облога ночі». «Вовки», «Свистуни» і всіяка «Черва», батьків-

щиною яких були «Гнізда старі», а на прапорах хижо майорів «Чорний хрест», пускали в бій нові й нові «Голубі ешелони», надіючись на «Реванш», воюючи за «Савчині бариші».

«В дорозі» всяко трапляється. «Помилка Мухи Макара» була в тому, що він якийсь час не знав, «Кому ж віддати прапор?» Тому так довго «Гомоніла Україна», «У степу над Оріллю» гасали «Білий вовк» та «Зелена кобила».

Та ось «Рано-вранці» подув «З моря» погідний вітер, прийшла «Перемога» і «На калиновім мості» настав бажаний «Мир». «Чорний монах» залишився «Без козира», «Цар без трону». «Мати» справила синам «Нові чобітки», пов'язала їм «Червоні галстуки», і вони пішли «По дорозі в літературу» творити «Повість наших днів».

Це оповідання можна продовжити, бо всіх Панчевих назв я не використав, побоюючись, що воно вийде дуже довгим, а відтак застряне «В кабінеті редактора»...

Про мого земляка, сиво-білого і такого красивого зовні і душею письменника, написано чимало і гарно. Отже, я не стану повторюватися, що він належить до «зачинателів української радянської прози», що він — «видатний письменник з широким творчим діапазоном», що йому «притаманні жанрова й стильова багатогранність».

Я скажу тільки те, що скажу.

* * *

Про Валки, де народився Петро Панч, не шукайте пісень. З одинадцяти повітових міст Харківської губернії вони були найменшим і наймізернішим, мало чим різнилися від найближчих слобід Люботина, Коломака,

Нової Водолаги. Отже, валківчани не дуже ображалися на свого письменника-земляка, коли він порівнював їхнє місто з «Зеленою трясовиною» або «Калюжею».

Зате Валки мали свій герб і дуже гарний: на блакитному тлі, обрамленому золотим віночком, красувалися три стиглі сливки. У сливових садочках утопали й Валки, і моя рідна Минківка. До революції сливи були чи не найбільшим експортним багатством усього повіту.

Десь після першої пречистої мій тато насипав того багатства повен віз, запрягав у нього нашу стару кобилу і — но-но! — на Костянтиноград, Новомосковськ, а то й у самий Катеринослав. Частенько він брав і мене, малого. Яка то була радість! Адже додому повертався я в нових штанях або набираний сорочці.

Малий Панч (повірте, що він справді був малим) теж зростав у сливовому садочку, але сливовим експортером не був з дуже простої причини: його батько не мав коня, промишляв колісництвом. Експортом сливок займалася його мати Наталка, збуваючи їх на валківському базарі за безцінь, бо продавців було багато, а покупців мало.

Панчевих батьків я добре знаю тому, що, навчаючись у Валківському ремісничому училищі, якийсь час жив у них на квартирі. А Петро вчився тоді у Полтавському землемірному училищі. Під час однієї його побувки вдома я й познайомився з ним.

Знайомство те було попервах не дуже приемним для мене. До того я спав і робив уроки у чистій кімнаті через сіни, а коли нагодився Петро, мене переселили на кухню, у запічок. І друге. Петро, старший за мене на десять років, уже цікавився політикою, щоденно посилав мене, малого, у центр міста купувати газету.

А до того центру було далеченько, бо Петрові батьки проживали у крайній хаті Боровиківського провулка, за яким уже починався лісок. Я нишком лаявся, взивав Петра «паничем», бо ходив він у форменій тулурці з золотими наплічниками.

Та лаявся я недовго, навпаки, незабаром відчув себе просто щасливим: Петро, даючи мені п'ятака на купівлю газети, ніколи не брав здачі. Накопичивши копійок, я частенько бігав до кінотеатру, який мав у Валках привабну назву «Чари».

Восени 1915 року Петра забрали на першу світову війну. Як видно з його творів, він став бойовим артилеристом, брав участь у Лютневій революції, а після Жовтня добровільно пішов у Червону Армію, воював з Денікіним, Петлюрою, білополяками.

Повернувшись після демобілізації додому, мій земляк почав працювати у Валках за своєю професією — землеміром.

Працював, очевидно, добре, бо мав довгі ноги, які були тоді основним засобом пересування. Я завідував тоді у Минківці волосним земвідділом, наші професії були споріднені, але зустрівся з ним не як із землеміром, а в зовсім іншому амплуа.

У Валках на початку двадцятих років існував чудовий український хор, керував яким молодий талановитий композитор, нині заслужений диригент РРФСР Федір Соболев. Завдяки йому тоді заспівав увесь наш сливовий повіт, не було такого села, де б не виступав той хор. Слава про нього докотилася й до тодішньої столиці України, де він також давав концерти. Валківські співаки, які ще живі, досі пишуться, що один з концертів вони дали для делегатів II конгресу Комінтерну, коли ті в серпні 1920 року гостювали в Харкові.

Петро, тоді він був Панченком, роз'їджаючи з хором у ролі лектора, став глашатаєм української пісні. Це від нього я зі своїми односельцями вперше почув, що наша пісня — одна з найкращих у цілому світі.

Недавно, пригадавши про ті мандрівки з хором, Петро Йосипович похвалився:

— А чи ти знаєш, Василю, що твоя Минківка була, так би мовити, моєю літературною мамою!

І він розповів, що саме тоді починав писати, що першою його рецензентською спробою була замітка про виступ хору у Минківці: вона побачила світ у валківській газеті «Незаможник». Замітку ту він підписав своїм справжнім прізвищем — Панченко, потім чомусь передумав і залишив тільки — Пан.

Редактором «Незаможника» був Іван Дем'янович Шевченко, відомий згодом український журналіст. Редагуючи замітку, він спинився на псевдонімі: «Що за Пан?» Автора поблизу не було, газету треба було випускати, і він до Пан додав «ч».

— Ось так народилося моє літературне прізвище, — закінчив свою розповідь Петро Йосипович.

Утретє доля звела нас, земляків, у Харкові у першій на Україні спілці революційних письменників «Плуг». Звела й не розлучає досі: з Харкова перебралися до Києва, а тепер проживаємо сусідами в селищі письменників Конча-Озерна над Дніпром-Славутичем.

Щоправда, на кілька років нас було роз'єднала остання війна. У мене зберігся лист, що його писав Петро Йосипович з Уфи:

«Ти собі не уявляєш, любий друже, як я, старий вояка, заздрю тобі і всім письменникам-фронтівкам. Та що поробиш, мушу сидіти в башкирських снігах. Втішає тільки те, що й ми, тилові письменники, не сидимо склавши руки.

Радий повідомити тебе, що тут поволі відновляє діяльність наша Спілка письменників України, Укрлітфонд, УЗАП. Наше письменницьке видавництво тимчасово влилося в Укрвидав, який запустив у роботу 15 книжок. Підготували до друку два номери журналу «Українська література», випустили три номери новоутвореної газети «Література й мистецтво».

Малувато нас тут, українських письменників, тільки сімнадцятеро. Отже, роботи вистачає, гуляти нам ніколи.

Приємно, голубе, що в тебе такий бадьорий настрій. Треба сказати, що й ми тут, навіть у найсумніші дні, не панікували, носів не вішали.

Перемога буде за нами!

Твій *Петро Панч*.

10 січня 1942 року».

Після війни мій земляк кілька років очолював харківську організацію письменників. Про свого голову харківські письменники згадують і досі з приємністю: був щирим другом для старших віком і добрим батьком для молодого покоління.

Я, не будучи вже харків'янином, теж відчував на собі його земляцьку ласку. Саме тоді в Харкові готувалася до постанови моя комедія «Не називаючи прізвищ». Дізнавшись про це, голова харківських письменників зайшов до театру імені Шевченка, напосівся на мене:

— Що ж це ти, голубе, ігноруєш своїх земляків? Може, ми тут у Харкові не такі вже й провінціали, може, чимось допоможемо?

Буквально другого ж дня я читав свою комедію на загальних зборах харків'ян. Зі мною на те читання прийшли постановник комедії Володимир Оглоблін, про-

відні артисти. Побоюючись, що харківські драматурги, може, невдоволені тим, що шевченківці ставлять «варяга» з Києва і розкритикують «Не називаючи прізвищ», вони готові були грудьми стати на мій захист.

Побоювання були даремні, захищатися не довелося. Більш того. Дізнавшись, що я сиджу у Харкові «безгрішний», харківські друзі організували через Літфонд допомогу, щоб я міг прожити там до прем'єри. А після прем'єри позичили мені грошей і на вечерю для артистів.

Читаючи численні статті й розвідки про земляка, я радію і водночас сердитий на критиків та біографів: вони так всебічно висвітлили життєвий і творчий шлях Панча, що для мене майже нічого не лишили.

Серджуся і сам на себе: чому я не такий організований, як мій земляк? Чому не зберіг усіх його листів, сповнених завжди цікавими думками, людяно сердечних? Одного такого листа я дістав від нього зі Львова, коли він, перебуваючи там, дуже занедужав. Той лист запам'ятався мені майже дослівно:

«Усі ми смертні,— писав він,— але народ і наш сливовий край безсмертні. І кривдно: ми так мало про нього написали. І ще кривдно, що наші Валки не мають досі навіть маленького краєзнавчого музею. Хіба не заслужили? Адже Валки — найстаріше з повітових міст на Слобожанщині, адже в 1902 році у Валківському повіті прогриміло грізне селянське повстання проти царату. Та й у часи революції наші земляки не пасли задніх, а на війні і на господарському фронті багато з них показали себе справжніми героями.

Ще у післяшевченківські часи Валки мали своїх поетів — Ковалю, який був аптекарем, і просту селянку Марусю Вольвачівну. У нашому місті від-

бував солдатську службу Павло Грабовський.

А в радянський час наш сливовий край породив незабутніх Гордія Коцюбу, Івана Неходу, Івана Момота, Грицька Коляду; нині живих Анатоля Крашаницю, Віктора Кочевського, Віктора Гамана та й нас з тобою.

Прошу тебе, голубе, дуже прошу: будеш у Валках, обов'язково зайти до голови міськради Бойченка, ще раз нагадай йому про краєзнавчий музей. І хай у ньому буде бодай невеликий літературний куточок».

Організованості й самодисципліні Петра Йосиповича я просто заздрю. За багато років сусідства з ним вивчив його розпорядок дня, звички. Встає рано, прогулюється по садочку (а частенько бере в руки лопату або граблі), поп'є чайку і сідає за робочий стіл. Щоденно, починаючи з понеділка і кінчаючи неділею.

Десь об одинадцятій листоноша Клава приносить пошту — до десятка газет і журналів. Нашвидкуруч проглядає все, відкладає вбік, що треба прочитати негайно, а що — потім. Листи від читачів і друзів читає одразу і, як правило, одразу й відповідає.

Увечері найстаріший мешканець нашого селища править за чіткий хронометр: вийдеш на вулицю — неодмінно зустрінеш Петра Йосиповича і без годинника знаєш — двадцять перша година! Його приклад почали наслідувати й інші. А оскільки ті інші — теж письменники, то розмова починається так:

— Давайте умовимося, що сьогодні будемо теревенити про що завгодно, тільки не про літературу. Згода?

— Згода!

Об'єктом тих розмов найчастіше буває місяць у небі: якщо молодик, то чи можна повісити на його нижньому

ріжку відро з водою; якщо повний, то заплаканий чи на ясну годину? У футбольні та хокейні дні місяцеві дається перепочинок, об'єктом розмови стають Пеле, Мунтян, ще хтось.

Та місяця й футболу вистачає тільки на сім-десять хвилинок. Хтось, за асоціацією чи й без неї, раптом круто завертає в бік літератури. Часом Петро Йосипович спиняє порушника конвенції, а здебільшого й сам забуває про неї. Література стала повітрям, без якого вже не може жити письменник.

«Епоха перебудови світу на комуністичний лад — було і є кредо Петра Панча.— Я живу тим, як би цей світ змалювати!»

З великою приємністю згадую одне з першотравневих привітань мого сусіди, яке закінчувалося закликком:

— Вйо, земляче! Вперед!

З приємністю відповідаю:

— Вішта вйо, Петре Йосиповичу!

ЖОРЖІ АМАДУ

Саму лиш правду хочу розповісти я —
її мені досвід життя підказав...

Цим епіграфом, узятим із сонетів славетного португальського поета Луїса Камоенса, відкриває свій великий роман «Підпілля свободи» сучасний видатний письменник Бразилії Жоржі Амаду. Естафету самої лиш правди він чесно несе і в інших своїх творах.

Як пристрасний борець за мир між народами, Жоржі Амаду удостоєний Ленінської премії...

Познайомився я з ним на початку 1955 року за таких обставин. Одного пізнього ранку до мене зайшов

сусіда по під'їзду Олексій Полторацький, він тоді працював у Товаристві дружби й зв'язку із зарубіжними країнами.

— Бачиш, яка на вулиці хурделиця, світу білого не видно,— каже він і інтригуюче додає: — І уяви собі, що десь у снігах застряв чумак, що пробирається з Москви аж у Ріо-де-Жанейро.

Виглядаю у вікно, бачу, що навіть на Хрещатику автобуси й тролейбуси повзають, долаючи снігові замети. Проймаюся щирим співчуттям до чумака. Але хто він?

— Ідьмо в аеропорт, познайомимося. Дуже цікавий чоловіча, письменник гарний, а от застряв у Києві і, певно, препогано почуває себе на чужині. Давай доведемо, що Україна — не така вже й чужа для нього.

У кого б після такого не заграла патріотична струнка? Швидко збираємося, їдемо в Жуляни. Заокеанського «чумака» знаходимо в кімнаті для інтуристів, сидів він біля вікна, очікуючи погоду не з моря, як кажуть, а з Бухареста, який через хуртовину не приймав літаків.

Жоржі Амаду йшов тоді сорок третій; невисокий на зріст і засмаглий — скидався на цигана, а вусиками — на нашого парубка колишніх часів. Подорожував він із дружиною, яка назвалася Зелією. Спершу ми прийняли її за працівницю аеропорту: ну чисто тобі українка.

Доки Полторацький перемовлявся з гостем, якою мовою їм порозумітися, я вже розмовляв із Зелією і досить успішно. Виявилось, що вона — словачка, мала близькі стосунки з українцями в Чехословаччині, добре мене розуміла, а я її.

Тим часом вечоріло, Бухарест закрився і надовго: до дванадцятої години наступного дня. Наші гості дуже неохоче їхали в місто, почувалося, що їм настобісіла

готельна самотність. Уявивши себе на їхньому місці, я запросив їх до себе на чашку кави.

І так сталося, що та «кава» тривала і другого дня, і третього, бо Бухарест не приймав літаків. Отже, ми добре познайомилися. Розмовляли про все на світі, мабуть, не було такої теми, якої б ми не зачепили.

Розповідаючи про гостей моєї хати, я зокрема назвав ім'я Назима Хікмета, який був у мене влітку. Гості одразу зацікавилися, в їхніх очах спалахнули жваві вогники: яка то чудова людина, який сердечний друг! Ще позавчора у Москві вони отак само сиділи з ним за чашкою кави і мріяли...

Про віщо?

Чорні вії над такими ж чорними очима Жоржі на якусь мить опускаються, він одразу похмарнів, про щось напружено думав. Тим часом Зелія сумно переповідала мені і моїй дружині ту його думу...

1937 рік. Турецький профашистський уряд засуджує Назима Хікмета до 28-річного тюремного ув'язнення. У 1950 році під тиском прогресивної громадськості всього світу поет-комуніст був звільнений і оселився в Москві, знайшовши тут нову Батьківщину. А його дружина і малий синок залишилися в Туреччині.

Як вирвати їх з пазурів злої долі?

Про це думали-гадали Жоржі й Назим у Москві, про це ж тривала мова і в моїй хаті. Який зробити хитро-мудрий хід, аби турецькі правителі змилювалися.

— Зробимо хід конем! Як у шахах,— спало на думку Зелії, від чого вона аж повеселіла.— Адже шаховий кінь ходить навіть через голови королів.

— Хто ж той «кінь»? — зацікавився Жоржі.

— Дружина президента Бразилії.

З президентшею Бразилії, коли вона була ще дівчиною, Амаду вчився у гімназії і навіть дружив. Зустрі-

чався з нею і потім. Чому б не звернутися до неї тепер? Хай закине слово перед президентом, аби він надав дружині й синові Хікмета політичний притулок.

— А з Бразилії — у Москву! — щиро захоплювалася Зелія.

На це Жоржі безнадійно махнув рукою, похмуро мовив:

— Королі, хоча й зуться вони у Туреччині та Бразилії президентами, так і подохнуть королями...

Ходив чи не ходив Жоржі Амаду до президентші, не знаю. Відомо лише те, що чудовий турецький поет Назим Хікмет так і помер, не побачившись із дружиною та сином.

* * *

Другого дня Зелія прийшла до мене на чашку кави у вишиваній українській блузці. Ми з дружиною почали звати її Оксаною, проти чого вона не заперечувала, навпаки, воліла, аби ми називали її тільки так.

— Оксана! Чудово! — щебетала Зелія і, показавши на Жоржі, поцікавилася: — А як його звати по-вашому?

— Юрій. Юрко.

— Чудово... І Україна звучить чудово, і Київ! Ми оце вже вдруге в Києві... — Вона раптом звертається до чоловіка, запитує: — Чуєш, Юрку, чи розповісти зараз про наше перше перебування в Києві?

Юрко-Жоржі, попихкуючи маленькою люлечкою, усміхається, і Оксана-Зелія розповіла таке:

— Було це сім років тому. Отак саме ми поверталися з Москви на батьківщину, і отак саме застряли в Києві через негоду. Сиділи в готелі і страшенно нудьгували. До того ж, нам незабаром захотілося їсти.

Миндали година за годиною, голод почав допікати.

А хто нагодує? Вилітаючи з Москви, ми гадали обідати уже в Бухаресті, отже, поміняли карбованці на румунські леї. Зійшла я вниз, до вестибюля, бачу над дверима: «Хід до ресторану». Звідти чулася весела музика, у носі залоскотало їстівними пахощами.

Зайти хіба і попросити бодай окраєць хліба? Але ота клята сором'язливість! Ще подумують, що жебрачка.

Повертаюся в номер, бачу: лежить мій Жоржі на канапі животом униз, каже:

— Зігріваю черево, може, не так їсти проситиме.

Враз згадую: у Москві я розміняла карбованця на мідяки, по копійці й дві, щоб обдаровувати у Бразилії цими сувенірами дітлахів. Та ще в наших кишнях набиравала копійок шістдесят.

— Ура! — гукаю до Жоржі і біжу на вулицю в гастроном.

Йшла вже четверта зима по війні, продуктів у ваших гастрономах було вдосталь, на прилавках красувалися різні ковбаси, шинка, сосиски. Розглядаю таблички з цінами: 4 крб., 3 крб., 2 крб., 30 коп. За сто грамів.

Ой, що ж я куплю на свої копійки? Підраховую, і виходить, що вистачить на п'ятдесят грамів сосисок і на двісті грамів хліба.

Іду до каси, висипаю на тарілочку свої гроші. Касирка підозріло поглядає на мене, здивовано чи невдоволено довго лічить мої копійки. Тим часом за мною набирається черга покупців, почуваю, що вони також здивовані чи невдоволені.

Одержавши нарешті чек, простую до прилавка, стаю в чергу, невелику, чоловік з п'яти-шести. Продавець-жіночка також підозріло-невдоволено дивиться на мене, щось запитує, а я від сорому і дар мови втратила, тисцю пальцями на сосиски.

— Вона, певно, глухоніма,— догадується хтось із черги.

— А я тут при чому? — виправдується продавець.— Ось самі погляньте, скільки вона заплатила...

Бачу, черга біля прилавка зростає, чуються невдоволені голоси. Від сорому я хотіла вже тікати, забелькотівши щось по-португальському чи словацькому. Мене наздогнала якась жіночка, ласкаво запитала по-німецькому:

— Ви іноземка, так?

Німецьку мову я знаю через п'яте-десяте, проте зрозуміла, відповіла: «Я, я». На цьому німецьких слів мені забракло, і я заговорила з тією милою жіночкою точнісінько, як оце з вами,— по словацько-українському.

Наслідки тієї розмови були пречудові.

Мила жінка щось шепнула своєму чоловікові, а той — ще комусь; черга раптом повеселішала, загомонала. Через якихось п'ять хвилин у моїх руках була нитяна сумочка, напхана сосисками, ковбасою й булочками. А на додачу хтось сунув у ту сумочку ще й баночку гірчиці.

— Вечеряйте зі своїм чоловіком на добре здоров'ячко! — побажали нам ті славні кияни.

Продовжив оповідання про славних киян Жоржі:

— Повернувшись тоді до Бразилії, ми з Оксаною-Зелією їздили по робітничих клубах з розповідями-лекціями про Радянський Союз. Першим, звісно, виступав я і говорив довго, бо земляки дуже уважно і захоплено слухали.

А Зелія говорила дуже коротко.

І вгадайте, хто з нас мав більший успіх? Гадаєте, що я — відомий романіст? Ні. Наші земляки влаштували Зелії справжні овації і саме за оповідання про випадок у київському гастрономі.

Оксана-Зелія чемно вклонялася і сором'язливо відповідала:

— Дозвольте ваші овації, дорогі співвітчизники, сприймати як вияв вашої щирої любові до радянських людей, до славних, добрих киян!

АНДРІЙ МАЛИШКО

Вийся, листя зелене,
Був товариш у мене...

Був — і не стало.

Не зустріне на мості,
Не загляне він у гості...

Ні, заглядає і часто, але тільки у чарах-снах. Ось і зовсім недавно. Було ніби на старий Новий рік, коли я іменинник. Завітав він до моєї оселі разом із Іваном Козловським, ще від порога сійнули на мене зернопашницею, заспівали:

Застеляйте столи, та дубовії,
Радуйся!
Ой радуйся, земле,
Що Василь народився...

Любив Андрій пісню, як сестру найріднішу. І пісня братала його з усіма, хто мав пісенну душу. Якщо я назву тільки Івана Козловського, Максима Рильського, братів Майбородів, Сергія Козака, то ображу цим дуже багатьох, у тому числі і моїх земляків із Минківки. Кілька років підряд, коли я навідувався в рідне село, мої родичі й сусіди запитували:

— А чому не приїхав Малишко? З ним так легко співається.

Легко співалося, легко й приємно з ним їздилося. На могилу Тараса Шевченка, куди ми паломничали майже щоліта, на Тернопільщину, де його обирали депутатом до Верховної Ради, в його рідний Обухів, у мою Минківку.

Пригадується, полтавським шляхом ми з Андрієм уперше їхали на початку війни. Був тоді шлях курним, подекуди навіть не грейдерним, мало різнився від того, яким ходили ще половці. Тепер він слався під колеса нашої «Волги» рівним асфальтованим рушником, а струнки молоді тополі обабіч ніби віддавали нам честь.

Це радувало нас, настроювало на хороші патріотичні думки й розмови: як казково швидко багатіс й красивішає наша Батьківщина! І нам хотілося співати, уславляти діла рук людських.

По дорозі, над красунею Сулою, показалося старовинне і водночас мовби недавно народжене гарне місто. При в'їзді — гарна табличка з написом: «Лубни».

Андрієве обличчя враз хмарніє.

— А чому не Лубні? Адже так звалося це місто споконвіку, і в пісні співається:

Од Києва до Лубень,
Насіяла конопель...

Асоціативно згадалася узаконена чомусь назва й міста Ромни. Адже ще з часів Київської Русі цей населений пункт при впадінні в Сулу річки Ромен також звався Ромен.

Од Києва до Хорол
Черевички попорола...

Проїжджаючи поблизу цього міста, пильно придивляємося до таблички. Бачимо — «Хорол».

— Дивно,— сміється Андрій.— І досі ніхто не догадався перехрестити його по-латинському на Хорал або по-грецькому на Хорос...

Наближаємося до Псла. Правий його берег гористий, порослий лісом. Неподалік від річки — кам'яна скеля, й з-під неї б'є невелике джерело. Щоразу, їдучи в Минківку, я неодмінно спиняюся тут відпочити в тінях і дерев, напиться джерельної води.

Місцина буквально прикувала Андрія. Благоговійно ставши на одне коліно, він набрав у пригорщі прохолодної, чистої, як сльоза, води, з насолодою пив. Бо та вода

...несла гарячі сили дуба,
І сік землі, і солодощі трав!
І ми пили того чудного соку
Снагу джерельну, а не каламуть,
І виростили, й виростили, нівроку,
Такі, що не схитнути, не зігнути!

Їхали не поспішаючи. Був погідний весняний день, і все навколо радувало. Андрій, настроений уже не критично, а лірично, часом просив шофера, щоб спинився. Милуючись зелен-полями, він згадав пушкінську «Полтаву», почав читати:

Богат и славен Кочубей,
Его поля необозрими...

Шофером нашим був Микола Руденко, він також настроївся на Андрієву хвилю. Побачивши край шляху трактори, згадав Тичину:

Дим-димок од машин,
Мов дівочі літа...

А потім уже кожен почав читати щось своє і часом, мені здавалося, щойно імпровізоване. Незчулися, коли й Полтава показалася.

Вечоріло, треба було десь заночувати.

— Тільки не в готелі! — категорично заперечив Андрій.— Це твої, Василю, рідні місця, вези нас на ясні зорі, на живодайні джерела.

Спинуємося в селі Куликівка над тихою річкою Коломак у мого друга юнацьких літ Тодося Цибулька. Думалося: переночуємо, другого дня побуваємо в полтавських музеях і покотимо далі. Але де там!

— Хочу цей день пробути не з музейними, а з живими полтавцями! — знову категорично заявив Андрій.

Йому припали до вподоби і гарне село, і такі привітні люди, а в мого друга він буквально закохався. Як заслужений агроном республіки Цибулько свого часу був висунутий на високі посади в Полтаві, але він потягся до землі, став головою колгоспу.

— Академік і поет колгоспної справи! — казав потім Андрій, часто згадуючи мого друга.— Начитаний, умілий, а до цього — ще й співак добрий.

У Минківці ми пробули кілька днів. На зустрічі в сільській школі мої юні земляки привітали дорогого гостя його ж «Рушничком», захоплено читали його поезії, просили написати бодай один вірш про Минківку.

— Одного вірша про Минківку мало, вона заслуговує на повість,— відповів мій друг і, обнявши мене, додав: — Таку повість уже пише ваш Василь Петрович...

* * *

Був товариш у мене...

У Конча-Озерній, поблизу Києва, ми жили з ним через кілька хат. Коли увечері в його вікні спалахував вогник, я уявно бачив: Андрій, сидючи за столом, читає книжку або дивиться якусь передачу по телевізору.

Часто дзвонив мені:

— Що поробляеш?.. Тоді заходь, зараз має бути концерт.

Коли його вікно було темне, я знав: Андрій сидить нагорі у своєму кабінеті, вікна якого виходили на придніпровські луки та озера, і священнодіє за письмовим столом.

Закінчивши якийсь цикл, дзвонив:

— Дуже зайнятий?.. То тоді заходь або я до тебе прийду, почитаємо.

Не заходить тепер, не радує своїми дзвінками, повнокровними, як перли, віршами... Може, не треба цього писати? Навіщо ятрить душу?

Але ж душа вимагає, душі так легше...

Де ж те листя зелене,
Де ж товариш той у мене?..
Тільки птиця проквіляє на могилі в ковилі.

Андрію, соколе мій ясний!

Давай умовимося, що ми зараз перебуваємо лише в різних стадіях матерії. А матерія вічна.

Приходь до мене бодай уві сні!

З М І С Т

ЧЕРВОНИЙ ПАРНАС 5

ГОСТІ МОЄЇ ХАТИ 191

МИНКО ВАСИЛИЙ ПЕТРОВИЧ

КРАСНЫЙ ПАРНАС

Воспоминания

Издательство

«Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор А. Я. Шевченко. Художник А. Ф. Пономаренко. Художній редактор Г. С. Ковпаненко.

Технічний редактор Л. М. Бобир. Коректор Г. В. Плачинда. Здано на виробництво 2.XII

1971 р. Підписано до друку 1/III 1972 р.

Формат $70 \times 90^{1/32}$. $7^{1/4}$ фіз.-друк.

арк., 8,48 ум.-друк. арк., 9,88

обл.-вид. арк. БФ 29005.

Тираж 30 000. Зам. 422.

Ц і н а в о п р а в і:

у коленкорі — 46 коп.

у двонитці —

54 коп.

«Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20.
Книжкова фабрика «Жовтень» Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Артема, 23-а.